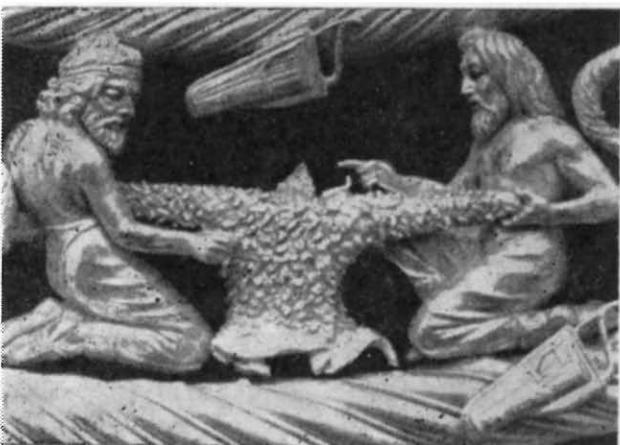

АРХЕОЛОГІЯ

6 * 1972

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

6

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ 1972

У квартальному вміщенні статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
М. П. Кучера, *П. О. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *Є. В. Черненко*, *I. Г. Шовкопляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензент кандидат історичних наук *Н. М. Кравченко*

Редакція історичної та археологічної літератури

Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

АРХЕОЛОГІЯ

6

(на українському языке)

Друкуються за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *О. Х. Кудрик*. Оформлення художника *Г. С. Ковпаненка*.
Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *І. П. Савицька*.
Коректор *Е. Я. Белокопитова*.

Здано у виробництво 7.III 1972 р. Підписано до друку 21.IX 1972 р.
БФ 00635. Зам. № 191. Видавн. № 384. Тираж 2100. Папір № 1, 70×108^{1/16}.
Умовн. друк. арк. 9,8. Обліково-видавн. арк. 10,31. Ціна 65 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів
Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі,
Київ, Репіна, 4.

В. М. ДАНИЛЕНКО, М. М. ШМАГЛІЙ

Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи

Етнокультурне і зонально-економічне розмежування енеолітичних племен Південної Європи добре відоме палеоісторикам. Чим ближче вік археологічних пам'яток до сучасності, тим очевидніша відмінність між ними. Можна навіть стверджувати, що тут існує певна залежність від рівнів економічного і соціального розвитку. Так, кількість культур енеолітичної доби Південної Європи порівняно з неолітичною добою зростає майже вдвічі. Відбуваються процеси внутрішньої диференціації етнокультурних єдиностей і збільшення територій, населення яких було поєднане спільністю походження. Важко, наприклад, заперечити, що трипільська культура, культури Боян, Гумельниця, Бутмір, Петрешті, Дімені та інші мають спільні походження і що їх території незрівнянно ширші, ніж у споріднених культур неолітичної доби.

Етністичний аналіз названих вище явищ дає чимало доказів того, що нові етнічні єдиності порівняно з неолітичними мають більш складний, якоюсь мірою синкретичний характер. Це говорить про закономірність схрещувань сусідніх культур, які перебували в стані взаємного винищення й асиміляції і потребували удосконалення власних економічних та соціальних структур не тільки за рахунок іманентного розвитку, а й набуття прогресивних рис культури сусідніх етністичних утворень.

Обґрунтований Л. Морганом та Ф. Енгельсом закон глобального суспільного поділу праці * оцінюється насамперед як прояв антагоністичних відносин. Проте така його оцінка однобічна. Слід сказати, що процес схрещування полягав у першу чергу в утворенні найбільш прогресивних форм розвитку суспільства в економічному та соціальному плані.

Відомо, що рання пора енеолітичної доби, зокрема в широких просторах Євразії — від Аральського моря на Сході і до Гібралтару на Заході, — характеризувалася досить чітким розмежуванням суспільного поділу праці. На Заході, до території Надніпрянщини, домінувало землеробство, в той час як на Сході переважало мобільне скотарське господарство.

На якомусь етапі антагоністичні відносини між двома господарськими ареалами досягли того критичного стану, коли змущені були змінюватись їх територіальні межі. Разом з тим вони піднялися до нового рівня взаємо-проникнення, яке певною мірою забезпечило співробітництво сусідніх антагоністичних етністичних утворень. Порушення рубежів старих ареалів перш за все відбувалось там, де були найбільшими етнічні або економічні відмінності.

Суспільний поділ праці між племенами трипільської культури та їхніми східними сусідами — скотарями насправді є класичним прикладом такого явища. Останні в світлі нинішнього розвитку історико-археологічної науки вже не уявляються такими одноманітними, як це здавалося в недавньому минулому.

Зазначені вище явища знаходить своє відображення в досить великому археологічному матеріалі. Розгляд речової аргументації, на наш погляд,

* Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21. К., 1964, стор. 152, 155.

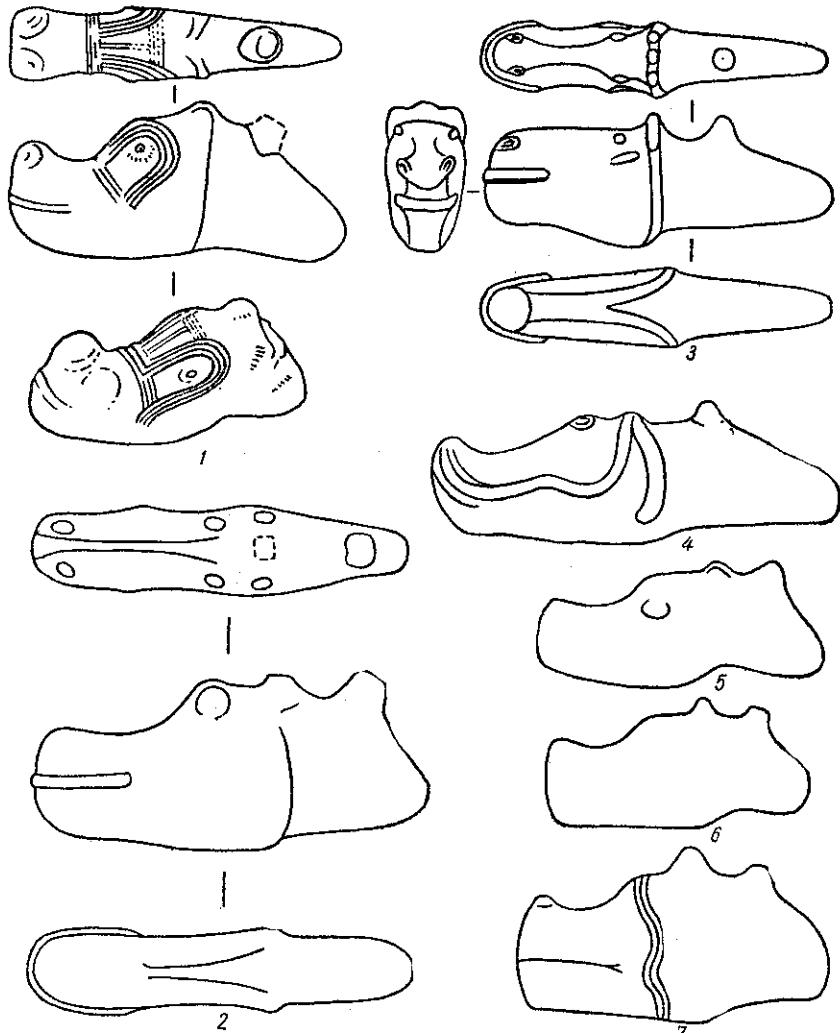

Рис. 1. Навершя у вигляді стилізованих кінських голів (тип I):
1 — Касимча; 2 — Тереклі-Мектеб; 3 — Суворове; 4 — Суводол; 5 — Феделішень; 6 — Ржево;
7 — Селькуца.

доцільно почати з перших взірців так званих зооморфних скіпетрів з порфіриту, відкритих близько 40 років тому на території Румунії.

Зооморфна природа скіпетрів ніколи не заперечувалась, але і не мала осстаточного уточнення¹. Кількість типологічно споріднених знахідок поступово збільшувалася, були опубліковані матеріали з Тереклі-Мектеба (Дагестан) (рис. 1, 2), Касимчі (Румунія) (рис. 1, 1)². Серед дослідників перемогла думка, що скіпетри в переважній більшості відтворюють зображення голови коня. Правда, О. О. Іессен, хоч і вважав такі взірці подобою голови кабана, проте цілком обґрунтовано порушив питання про їх східне, при-

¹ J. Andriesescu. Des survivances paléolithiques dans le milieu néolithique de la Dacie.— Bulletin de L'Academie Roumaine, section historique, XV, 1929, стор. 6; J. Nestor. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien.— 22 Berich Bericht der Römisch — germanischen Kommission. Berlin, 1932, стор. 45; V. Dumitrescu. Les figurines en pierre trouvées à Salcuța et Fedeleșeni (Roumanie) et le entre L'Egypte et la Bas-Danube pendant la période énéolithique.— Istros, I. Bucarest, 1934.

² А. А. Иессен. К вопросу о древних связях Северного Кавказа с Западом.— КСИИМК, XI. М., 1952, стор. 48—53; Р. Ропеску. La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea).— Dacia, VII—VIII. Bucuresti, 1941, стор. 85—91.

кавказьке походження³. Він не розкрив усіх деталей історичного аспекту розповсюдження скіпетрів, але його аргументація впливів східноєвропейського енеолітичного населення на західноєвропейське ще й досі зберігає значення важливого історичного висновку. Цей висновок має значну кількість прихильників, хоч інколи з'являються рецидиви, пов'язані з ідеєю східносередземноморського походження скіпетрів⁴. Тепер можна вважати, що східне, в межах Південної Європи, походження останніх — це вже вирішена проблема. Тим часом, історико-теоретична сторона питання про скіпетри не буде виясненою, якщо не з'ясується природа втіленого в них зображення.

Останнім часом здобуто нові матеріали, які свідчать про те, що скіпетри насправді в узагальненій формі передають подобу голови коня. Вирішальне значення тут належить знахідці з с. Суворове над Дунаем, виявлений у 1970 р. Дністро-Дунайською експедицією ІА АН УРСР та Одеського археологічного музею.

Загальні риси археологічного комплексу, в складі якого було знайдено скіпетр, характеризуються такими даними: курган № 1 могильника № 2 являв собою округлий насип діаметром до 75 і висотою 4,5 м. Діаметр кромлеха під насипом — близько 13 м. Як показало дослідження, він виник внаслідок перебудови двох менших кромлехів попередніх часів, залишки яких простежувалися в західній частині кургану. Поховання із скіпетром (№ 7) було основним в системі північно-західного напівзруйнованого кромлеха, бо займало центральне положення. Воно залягало під первинним насипом, в ямі, заглиблений на 4,9 м від умовної точки. Вона мала трапецієвидну форму і була орієнтована довгою віссю зі сходу на захід. Ширина її східної стіни 1,7 м, західної — 1,4, довжина ями — 2, глибина — 0,4 м.

На дні ями виявлено два кістяки, орієнтовані черепами на схід. Перший з них (очевидно, чоловічий) лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками і зігнутими в колінах ногами, що пізніше розвалися ромбом. Зліва від черепа знайдено уламок кам'яного розтиральника зі слідами вохри, біля правої ключиці — крем'яний ніж завдовжки 12 см, поруч з ним — мідне шило, кругле, в перетині 0,2 см, довжиною 12,5 см, а також крем'яний ніж менших розмірів — на фалангах лівої руки. На тазових кістках скелета був знайдений скіпетр.

Другий кістяк (напевне, жіночий) лежав зліва, майже на правому боці, неначе повернутий в бік першого, з підігнутими ногами. Руки дещо зігнуті в ліктях. Ліва кисть покладена на тазові кістки, біля неї — крем'яний ніж та мідне шило менших розмірів. Праву руку спрямовано до лівої кисті першого скелета. Біля кінців фаланг правої руки лежало комбіноване знаряддя у вигляді кінцевої скребачки з ретушшю, яка заходить на краї виробу. Знаряддя має сліди перебування у вогні. Про те, що поховання жіноче, свідчить наявність на тазових кістках залишків пояса, оздобленого великою кількістю незграбних перламутрових намистин, а на шийних хребцях — низки намиста з уламків черепашки *Unio*. Дно могили і обидва кістяки було покрито шаром крейди і яскраво-червоної вохри загальною товщиною 0,5 см.

Згаданий скіпетр з порфіриту є яскравим взірцем виробів цього типу. Його зроблено з породи темно-сірого кольору, на основному темному фоні виступають світло-сірі та білі плями. Навершя складається з виконаного на високому реалістичному та художньому рівні зображення голови коня та обушкової частини, пристосованої для кріплення з держаком. Загальна довжина скіпетра 17,1 см, його ширина в середній частині 5, товщина 3,3 см (рис. 1, 3).

Відтворення голови коня займає більше половини довжини навершя. Воно являє собою справжній шедевр первісної скульптури південноєвро-

³ А. А. Иессен. К вопросу..., стор. 53.

⁴ D. Весци. A Sootomorphic «Sceptere» discovered in the Peoples Republic of Bulgaria and its cultural and chronological position.— *Dacia*, VI, 1962, стор. 397—409.

пейських степовиків енеолітичної доби. Зберігаючи пропорції, близькі до натури, виріб передає тип коня, фізично близький до степової форми — тарпана: дещо горбоносий, короткомордий, з важкою нижньою щелепою і звисаючою нижньою губою. Вуха коня стирані, між ними відтворено стоячий чубок. Очі і нижній зріз очниці передані рельєфом. Ніздрі дещо напружені, рельєфні — кінь начебто готовий заіржати. Рот закритий, стулені губи намічено валиком. Починаючи з заднього кута нижньої щелепи, приблизно на четверть останньої, особливим заглиблennям передано міжщелепну порожнину. В цілому зображення відтворює напружену динаміку бойового коня. Поверхня скіпетра в цьому місці полірована, обушкова частина зберігає сліди крапкової техніки відбивання. На верхньому зрізі обушкової частини є виступ майже циліндричної форми, який зверху також відполірований.

Аналіз співвідношення відполірованої та шершавої поверхонь скіпетра підтверджує, що він був прикріплений ремінцями до колінчастого дерев'яного держака, який не зберігся. Навряд чи при цьому використовувалася смола або бітум, бо саме неполірована частина зберігає сліди товстого шару вохри.

Скіпетр не можна вважати ізольованою знахідкою, тому що він входить до числа інших типологічно близьких виробів, в яких найближчі аналогії — відомі навершя з Тереклі-Мектеба в Північному Дагестані, у верхів'ях Тереку та з Суводола в Югославії (рис. 1, 4) ⁵.

Знахідка з Суворове має особливе значення, оскільки відкидає висловлені в літературі сумніви з приводу того, що зооморфні навершя цього типу відтворюють зображення голови коня, а не якоїсь іншої тварини. Такі скіпетри є свідченням певного хронологічного етапу в розвитку енеолітичної культури Південної Європи і разом з тим фіксують існування етнокультурної течії, насиченої конкретним етнічним і соціально-економічним змістом.

Всі досі виявлені скіпетри у вигляді стилізованих кінських голів виготовлені з дуже подібної літологічно кам'яної породи — порфіру, найчастіше сірого кольору з білими плямками. Такі, наприклад, знахідки з Тереклі-Мектеба, з території Румунії (Селькуца, рис. 1, 7, Феделішень, рис. 1, 5, Касимча), Болгарії (Ржево, рис. 1, 6), Югославії (Суводол) ⁶.

Навершя з Суворове цінне ще й тим, що походить з характерного і не менш архаїчного ямного комплексу. Щодо цього найбільш близьким в територіальному і культурному відношенні є поховання з Касимчі (Добруджа) ⁷, яке належить до рідкісних на території Румунії поховань з вохрою і в складі інвентаря має скіпетр, п'ять шліфованих сокир підтрикунтої форми з кременю та три крем'яні ножевидні пластини.

На давній вік скіпетра, знайденого в Румунії, поблизу с. Селькуца, вказує виявлення його серед залишків гумельницької культури розвинутої пори ⁸. Ще більше для уточнення енеолітичного віку дає знахідка скіпетра з Феделішень, виявлена в складі нашарувань типу Кукутені А ⁹. Культурну належність скіпетра з Ржево ¹⁰ встановити не пощастило. Найімовірніше, його слід пов'язати з нашаруваннями культури типу Гумельниця — Русе. Югославську знахідку з Суводола, мабуть, можна віднести до культурних

⁵ А. А. Иессен. К вопросу...; М. Гагашапіп. Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba. — Glasnik, XV—XVI, 1961, стор. 5—26.

⁶ А. А. Иессен. К вопросу..., рис. 10, 1, а — б; Rosetti. Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bucarest. — JPEK, 12, Berlin, 1938, стор. 29—50; табл. 30, 4, 5; П. Дете в. Материалы за преисторията на Тракия. — Годишник на народния археологически музей. Пловдив V, стор. 151, рис. 13; М. Гагашапіп. Pontski stepski..., рис. 1.

⁷ D. Ропеску. La tombe a osse..., стор. 85 та ін.

⁸ Див. вказані праці Й. Андрієвську, Й. Нестора, В. Думітреску.

⁹ Там же.

¹⁰ П. Дете в. Вказ. праця.

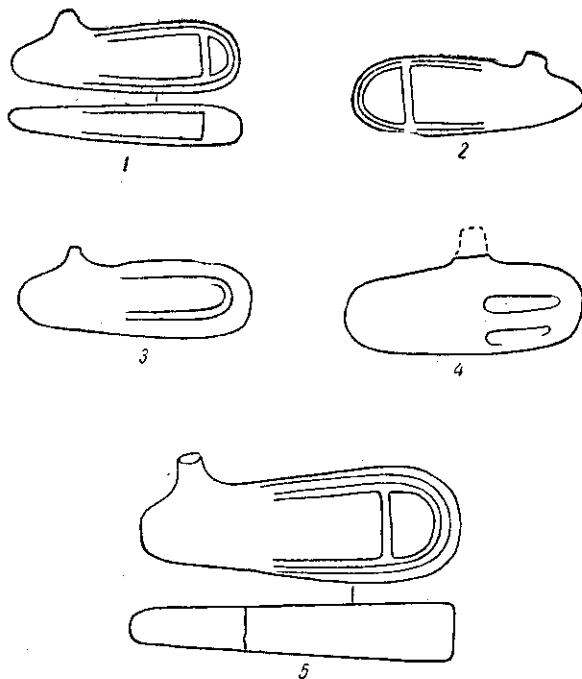

Рис. 2. Навершя II типу:

1 — район м. Куйбишева; 2 — район м. Елісти (Архора); 3 — район м. Секельвайо (Трансильвания); 4 — Березівська ГЕС на Південному Бузі; 5 — район м. Орджонікідзе.

утворень типу Црнобукі, які, на думку М. Гарашаніна, синхронні з пам'ятками Бубань — Хум 1а. Цей тип, в свою чергу, вважається синхронним з усатівськими пам'ятками¹¹. Щодо скіпетра з Суводола, то тут має місце або помилкове зарахування його до комплексу пам'яток типу Црнобукі, або неправильне датування останніх.

Є їй інші дані на користь того, що скіпетри у вигляді стилізованих кінських голів справді датуються порівняно вузькими хронологічними межами (блізько середини IV тисячоліття до н. е.) і зустрічаються в різних культурних групах — ямній, трипільській культурі типу Кукутені А, Гумельниці розвиненої пори та ін. Перш ніж перейти до розгляду цих фактів, нагадаємо про існування скіпетрів, які, напевно, відтворюють особливий тип стилізації кінських голів — у вигляді видовженого овала (рис. 2). Водночас вони нічим не відрізняються від описаного вище типу, насамперед у способі кріплення до держака, очевидно також дерев'яного і колінчастого.

Слід підкреслити, що такі скіпетри в усіх випадках, коли відомий їх матеріал, виготовлені з порфіриту однакового гатунку. Вони, як і скіпетри у вигляді реалістично переданих кінських голів, зустрічаються на території, що лежить на північ від Каспійського моря і на заході майже сягає узбережжя Адріатики.

Цікавою є знахідка скіпетра II типу з району Орджонікідзе (рис. 2, 5)¹². На північний захід від неї в складі інвентаря архайчного ямного поховання з району Архари — Елісти було знайдено майже такий самий скіпетр (рис. 2, 2)¹³. У фондах Куйбишевського краєзнавчого музею зберігається

¹¹ M. Garashanin. Ponfksi i stepski..., стор. 15—16.

¹² E. de Zichy. Voyages au Caucase et en Asie Centrale, I. II. Budapest, 1897, стор. 408, табл. 1. Вказівкою на цю знахідку автори зобов'язані В. П. Шилову.

¹³ И. В. Синицын, У. Э. Эрилева. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962—1963 гг.). — Труды Калмыцкого н.-и. ин-та языка, литературы и истории, Калмыцкого республиканского краеведческого музея. Элиста, 1966, стор. 93—95.

не паспортізований третій скіпетр, який в деталях нагадує попередній (рис. 2, 1) ¹⁴.

Великий інтерес становить відкриття четвертого скіпетра в складі інвентаря одного з жителів трипільського поселення типу Сабатинівка I (Трипілля В-І) (за Т. С. Пассек), поблизу Березівської ГЕС, в середній течії Південного Бугу (рис. 2, 4) ¹⁵. Важливе значення має п'ятий скіпетр, знайдений у Західній Трансильванії (рис. 2, 3) ¹⁶.

Не відміну від переважної більшості скіпетрів II типу, зразки з Березівської ГЕС та Секельвайо не мають рельєфних стібків по периметру, а прикрашені заглибленими борозенками.

1964 р. на пленумі ІА АН УРСР В. М. Даниленко висловив думку, що скіпетри передають більш стилізовану форму кінської голови. Тепер це припущення має своїх прихильників ¹⁷.

Існували й інші види скіпетрів: одні функціонально тяжіли до ознак влади, аналогічних булавам, тоді як інші були зброєю. Прикладом перших можна вважати випадково знайдений кам'яний чекан з свердлиною, який відтворює голову гривастого коня (Новоорськ на Оренбурзіні) (рис. 3, 3); другі представлені випадковою західкою типу пальщтаба з обушком, подібною до описаних вище скіпетрів (з басейну р. Берди на Запоріжжі) (рис. 3, 5) ¹⁸.

Зображення скіпетрів в цілому відтворюють голови свійських верхових і навіть бойових коней. Це підтверджує ряд фактів.

По-перше, набуває історичної ваги поява в складі фауністичних залишків ряду ранньо- і середньоенеолітичних комплексів Східної Європи значної кількості кісток коня. Зокрема, на таких пам'ятках, як Молюхів Бугор, Дериївка та Хутір Репін, вони домінували над кістками інших тварин. Оскільки питання про морфологічні відмінності диких і свійських коней ще не остаточно розроблене природницею науковою, то виникало припущення, що така велика кількість кісток, найімовірніше, належить свійському коневі ¹⁹. З метою посилення аргументації було залучено також матеріал про найдавніші типи псалій. І хоч не завжди відповідні знахідки є справжніми псаліями, порушення питання про них не можна не визнати слушним.

По-друге, коли йдеться про краще модельовані скіпетри I типу, для окремих деталей, які на перший погляд можуть здатися звичайним орнаментом, слід шукати пояснення лише в плані характеристики найдавніших видів спорядження верхового коня. Щодо цього найбільший інтерес становить скіпетр з Касимчі, точніше, властиві йому так звані орнаментальні деталі — система рельєфних смуг, які розташовані на лобі й носі і півовалами виходять на щоки. Навряд чи можна заперечити, що такий орнамент передає не що інше як дуже примітивну вуздечку типу намордника, конструктивно близьку до вуздечок, зображених на малюнках ослів та коней Стародавнього Сходу ²⁰.

Щось подібне, виконане у техніці рельєфних пружків, напевно ремінців, ми маємо і на скіпетрі — кінській голові з Суводола. На скіпетрі з Селькуци поперек морди коня проходить хвиляста смужка, яка складається з трьох паралельно врізних ліній. Тут, очевидно, також передається

¹⁴ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА АН ССР, № 105. М., 1965, стор. 15—16.

¹⁵ Розпочате тут В. М. Даниленком у 1955 р. дослідження пізніше продовжене В. П. Цибесковим. Скіпетр знайдено останнім.

¹⁶ J. Gallus et T. Kogut. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie.— Dissertationes Rappopisae, s. II, 9. Budapest, 1939, p. LXXV, 2.

¹⁷ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан..., стор. 15, 16.

¹⁸ Про першу знахідку повідомив Ф. К. Смирнов. Друга зберігається у фондах Ждановського краєзнавчого музею.

¹⁹ В. Н. Бибиков. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы.— Бюллетень МОИП, отд. биологии, № 3, 1967.

²⁰ В. Нгозу. Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. Praga, 1943, табл. після стор. 80, рис. на стор. 113, 179 та ін.

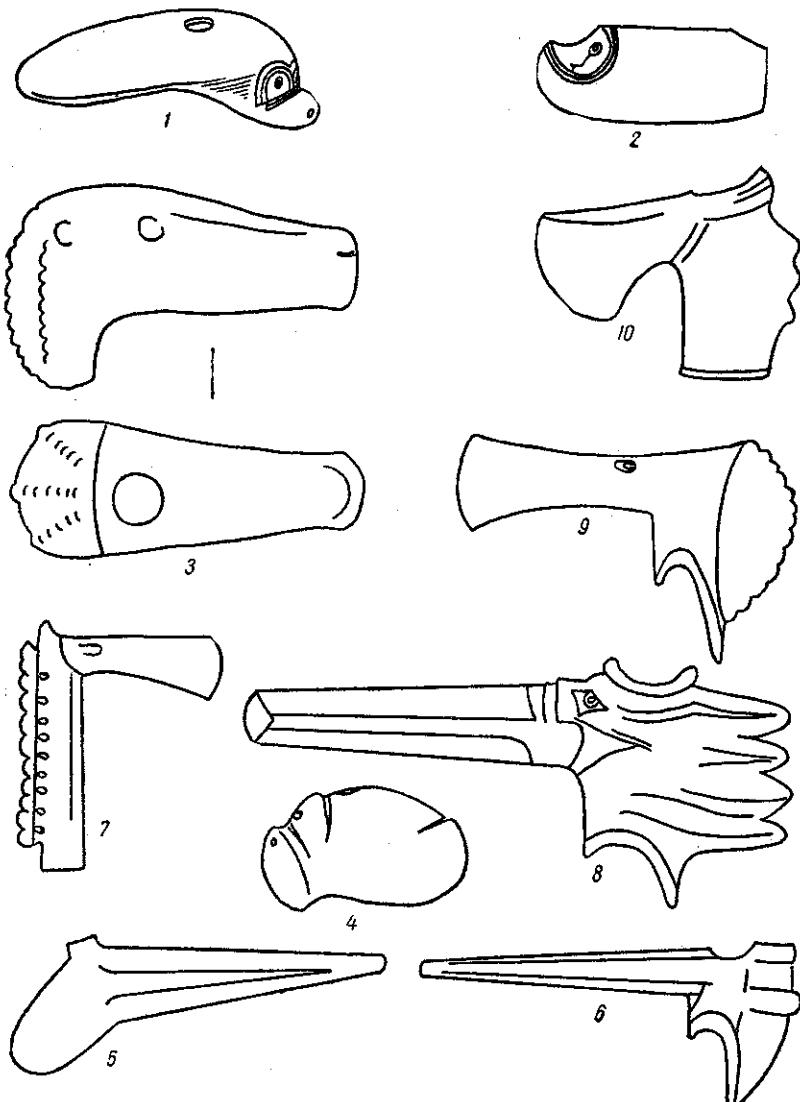

Рис. 3. Зооморфні навершя з каменю та іхні металеві аналоги:
1 — район м. Жданова; 2 — район м. Альба-Юля (Трансільванія); 3 — Новоорськ;
4 — Аксай, район Волгограда; 5 — басейн р. Берди; 6—10 — Луристан.

стилізована вузда-намордник. Дещо про наявність вуздечки говорять окрім орнаментальні деталі скіпетрів II типу. Так, рельєфні бордюри на зразках з Орджонікідзе, з-під Еліти та Куйбишева йдуть вздовж овала, тобто стилізованої морди коня, а передню її частину перетинає поперечна смуга. Не виключено, що це площинний варіант, де спосіб передачі вузди цілком залежить від сплощеності всіх пропорцій скіпетра. Такий варіант не менш повний, хоч і більш стилізований, ніж той, що характеризує реалістичні скіпетри.

Дальший ступінь спорядження представлений на скіпетрах з Березівською ГЕС та Секелвайо (рис. 2, 3, 4). Периферійні пружки, що зберігають загальну композиційну схему, утворено шляхом вишліфування борозенок типу канелюр на середніх частинах овалів ²¹.

²¹ На скіпетрі з Березівської ГЕС цілісність композиції порушена. Мабуть тому, що овальна частина, непропорціонально коротка, була в давнину надбита і відремонтована.

Наведені вище дані, на нашу думку, переконливо свідчать про появу вершництва в Східній Європі близько середини IV тисячоліття до н. е. Яскравим фактом є, зокрема, наявність особливої ремінної вуздечки типу намордника для приборкування диких коней. Вона була надійним засобом тримати тварину в покорі, але навряд чи конструктивно пов'язувалась з псаліями, пристроєм для зручного керування верховим конем.

Тим часом наявний у нас матеріал говорить про те, що прототип застібок, який викликав потребу в справжніх псаліях, існував уже в середині IV тисячоліття до н. е. Йдеться про особливі застібки типу пізніших цурок (цирок), вироблених з рогу оленя (рис. 4). Вони мали вигляд масивних довгастих стержнів довжиною 10—20, ширину 1—1,5 см, з прямокутним виступом і просвердлиною на одному боці виробу. Останні часто мають сліди інтенсивної залощеності від ужитку.

Такі вироби конструктивно не-рідко субтильніші від псалій пізніших часів і тому найменування їх застібками, а не псаліями, більш правдоподібне. Встановлено незаперечний зв'язок цих прототипів з трипільськими пам'ятками типу Сабатинівка I — Кукутені А 2-3, Сабатинівка I (рис. 4, 10, 11), Березівська ГЕС (рис. 4, 8), Нові Русешти (рис. 4, 4—7, 9), Хебештель (рис. 4, 12) та ін.²²

Вони трапляються зрідка і в складі комплексів західноєвропейських енеолітичних пам'яток. На

Рис. 4. Примітивні застібки-псалії:

1—3 — ур. Замок поблизу Кисловодська; 4—7, 9 — Нові Русешти, Сабатинівка I; 8, 12 — Хебештель; 10, 11 — Березівська ГЕС.

жалъ, з ареалу євразійського прикордоння, за рідким винятком, немає протопсаліїв конструктивно близького типу, оскільки енеолітичні пам'ятки згаданого району ще слабо вивчені. Про те, що подібні застібки тут мали тривалу і міцну традицію, свідчать знахідки незаперечних протопсаліїв цього типу в складі комплексу з ур. Замок в районі Кисловодська²³ (рис. 4, 1—3).

У світлі наведених вище даних слід підкреслити, що скіпетри і повинні були так називатися, бо вони є одним з найбільш виразних атрибутів патріархальної влади, яка поєднує в собі риси громадської, військової та духовно-жрецької влади вождів-патріархів. Скіпетри обох типів з'являються одночасно з іншими їх ознаками. Щодо цього слід назвати такі комплекси, як поховання з Криволуччя з його клевцеподібною булавою, а також булави різних видів з Маріупольського та Микільського могильників²⁴. Є во-

²² D. Vlad (V. Dumitrescu), U. Dumitrescu et C. Hăbăsești. Monografia arheologică. București, 1954, стор. 261 та ін., рис. 26, 6, табл. LXII, 2.

²³ А. П. Рунич. Энеолитическое поселение близ Кисловодска.— СА, № 1. М., 1967, стор. 228—233, рис. 3, 7, 8, 14.

²⁴ В. В. Гольмстен. Погребение из Криволучья. — СГАИИМК. № 6, 1931; М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933, стор. 29—34, табл. VIII і XIV; Д. Я. Телегин. Никольский могильник эпохи неолита-меди.— КСИА АН УССР. II. К., 1951.

ни й у відомому Майкопському кургані та його аналогах, у поховальному комплексі з Верем'я, де разом з бойовим клевцем було знайдено хрестоподібну булаву²⁵. Багатий скарб з Карбуни характеризується перевагою жрецьких атрибутів²⁶.

Впадає в очі той факт, що ряд культурно і хронологічно споріднених пам'яток енеолітичної доби, розташованих від Закавказзя та Прикаспію до східного узбережжя Адріатики, дає перші металеві вироби, різноманітність і кількість яких постійно зростають. З'являються і швидко поширяються не тільки мідь, а й золото, подекуди срібло. В складі інвентаря Микільського могильника було знайдено невелике золоте скроневе кільце з відрізка нашивної платівки, яка імітувала так звану платівку маріупольського типу, виготовлену з емалі ікла кабана. Микільський могильник синхронний з Маріупольським, в інвентарі рядових поховань якого зустрілась єдина мідна намистина. Однак карбунський скарб, мабуть, не молодший за ці пам'ятки, а Майкопський курган навряд чи можна вилучати з числа пам'яток окреслюваного енеолітичного циклу.

Скіпетри і функціонально до них близькі навершя булав тощо є ознакою значного майнового та соціального розшарування. Годі думати, що відображенням цього процесу можуть бути лише такі унікальні комплекси, як Майкопський курган або карбунський скарб. Основу багатств тих часів становили не стільки металеві цінності, скільки частка власності окремого общинника на громадські земельні угіддя, орні поля, пасовиська, на отари й табуни. Переход від колективних могильників маріупольського типу до курганного обряду підкреслює не саму лише відданість общинників окремим патріархам, а передусім економічну могутність вождів. Між розмірами кургану і кількістю общинників, які його насипали, існує певна залежність, так само як між кількістю останніх та чисельністю худоби, що становила власність конкретного патріарха.

Заглиблюючись в проблематику соціально-економічних характеристик південноєвропейських енеолітичних культур, ми не можемо не порушити окремих проблем конкретної етноісторії.

Так, виникає питання про ті етноісторичні зміни, що відбувались у житті південноєвропейських племен енеолітичної доби в період поширення скіпетрів. Необхідно також з'ясувати, які форми етнічного проникнення домінували тоді. Виходячи з того, що скіпетри обох типів свідчать про важливі суспільні зрушення і водночас про появу найдавнішого вершинця, ми можемо припускати проникнення якоїсь частини племен азіатсько-європейського прикордоння в центральні і навіть західні райони Південної Європи. Механізм даного явища міг набувати й інших конкретних форм. Розв'язання цих і споріднених з ними питань становить певний конкретно-історичний і загальний методологічний інтерес.

Аналіз відповідних процесів може бути проведений лише на основі розгляду певних категорій археологічного матеріалу, діапазон якого хронологічно обмежений. Нагадаємо основні приклади, коли такі матеріали були наявні в споріднених і генетично більш далеких культурних комплексах, що дає підставу вважати їх практично синхронними. Йдеться про навершя булав так званого хрестоподібного типу. Характерною ознакою таких булав з Маріупольського могильника є масивний середній стержень. Це типологічно найдавніша форма. Про слухність такого висновку говорить наявність подібних булав на Близькому Сході, наприклад у відомому Сузянському могильнику, безперечно давнішому від Маріупольського²⁷.

²⁵ ОАК за 1897 р., стор. 2 і далі, рис. 19; В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1. М., 1901, стор. 736—812.

²⁶ Г. П. Сергеев. Раннетрипольский клад у Карбуны.— СА, № 1. М., 1963, стор. 135—151.

²⁷ J. de Morgan. La préhistoire, t. III. Paris, 1927, стор. 51.

У складі інвентаря Маріупольського могильника було знайдено навершя булави видовженої хрестоподібної форми²⁸. Відсутністю середнього стержня воно наближається до II типу хрестоподібних булав з увігнутую нижньою і дещо опуклою верхньою площинами виробу. Класичним взірцем такого типу є знахідка з відомого Трансільванського могильника Деція Мурешулуй²⁹.

Як свідчать поодинокі знахідки на Середньому Дніпрі, серед них траплялися і напівфабрикати. Це були заготовки булав II типу, виготовлених з сірого порфіриту з білими плямками. Типологічно близьким їх аналогом, що відрізняється від попередніх лише незначною загостреністю променів, є відома булава з Верем'я, що виступає разом з мідною сокирою, клевцем, безперечно, кавказького походження*.

Хронологічний діапазон хрестоподібних булав обох типів, очевидно, незначний і, напевно, обмежується другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е.

Серед булав видовжено хрестоподібного типу найбільш східною знахідкою є булава, виявлена поблизу П'ятигорська **. Виходячи з археологічної специфіки цього району її можна пов'язати тільки з найбільш архаїчними проявами майкопської культури.

Зв'язки Північного Приазов'я з Північним Кавказом на архаїчних етапах майкопської культури засвідчені і знахідкою булави такого самого типу в складі інвентаря Маріупольського могильника³⁰ та наявністю фрагментів чорнолощеної кераміки. Про те, що лінія цих зв'язків йшла далі на захід, говорить такий факт: фрагмент аналогічної булави зустрівся серед матеріалів Микільського могильника з Наддніпрянщини³¹, де було знайдено кілька емалевих пластинок маріупольського типу. Пізня хронологічна межа цього могильника визначається наявністю в складі його інвентаря трипільського горщика типу Сабатинівка I.

Північнодагестанська знахідка (Тереклі-Мектеб) є, мабуть, належністю місцевої степової культури, яка синкретизувала в собі риси як ямної, так і ранньої майкопської культури. Реальність такого припущення стверджується характером інвентаря найдавніших ямних поховань калмицько-маницького ареалу (наприклад, поховання № 1—3 з кургану № 27 Архаринського та № 2 з кургану № 23 Лолінського могильників)³².

Суворовська знахідка добре ілюструє ряд суттєвих рис культурного комплексу: курган з кромлехом, простора поховальна яма, скелети на спині з дещо зігнутими кінцівками, скіпетр у вигляді кінської голови, мідні шила круглого перетину, великі ножевидні пластини, ніж-скребок, намисто з перламутру *Unio* тощо.

Поховання з Касимчі дещо повторює суворовське поховання, проте останнє має незрівнянно вищу наукову цінність. Комплекс з Касимчі відрізняється, як відомо, наявністю п'яти крем'яних шліфованих сокир підтрикутної форми та значної групи наконечників списів.

Поховання з Архари, Суворове та Касимчі, на нашу думку, фіксують особливий тип скотарської культури східного походження, яка певною мірою може бути названа степовою філіацією майкопської культури. Під час просування на захід вона стимулювала формування первинних культурно-хронологічних ланок ямних пам'яток.

На користь цієї думки можна навести ряд фактів. Так, неподалік Кіровограда досліджувався курган з кромлехом. Тут при колективному

²⁸ М. Макаренко. Вказ. праця, стор. 71—73, рис. 31, табл. XIV, 118.

²⁹ St. Kovács. Cimitirul neolicitic Dacia Mureșului. — Publicațiile Institutului de studii clasice, 3, Apiața! 1928, p. I. Cluj, 1932, стор. 89—101, рис. 11.

* В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья...

** В. И. Марковин. Культуры племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.). М., 1960, стор. 38, рис. 9.

³⁰ М. Макаренко. Вказ. праця, табл. XIV 118.

³¹ Д. Я. Телегин. Никольский могильник...

³² И. В. Синицын. Вказ. праця, стор. 7, табл. 10, 4; 34, 3.

похованні з напівскорченими скелетами було знайдено горщик, дуже близький за формальними і типологічними ознаками до виявленого в Архаринському кургані № 27³³. В зв'язку з цим слід підкреслити наявність фрагментів темного лощеного посуду, спорідненого з майкопським (Замок, Хаджох³⁴ та ін.), в поховальному інвентарі могильників поблизу сіл Чаплі та Волоське³⁵.

Особливий інтерес в цьому плані становить можливість пов'язати з аналогічними матеріалами Чаплинський могильник. Він відомий численними мідними прикрасами типу діадем, пластинчастих та спіральних браслетів, намистин-пронизок, підвісок у вигляді морських черепашок тощо, а також знахідками перламутрового намиста, крем'яних пластинчастих ножів та ін.³⁶

Винятково важливим є відкриття зруйнованого могильника поблизу с. Новоданилівка Оріхівського р-ну на Запоріжжі, де під час випадкових робіт було знайдено досить цікавий інвентар*. У його складі були чорнолощена бокаста посудина з гострим дном, децо розхиленими вінцями і рядом наліпного перлинного орнаменту під ними, кілька крем'яних ножевидних пластинок, намисто з перламутру, мідний спіральний браслет, один кінець якого добре загострений. Знайдена в цьому комплексі амфороподібна посудина певною мірою має виняткове значення. В ній легко пізнаються риси не тільки архаїчної майкопської кераміки, а й, якщо говорити про ознаки форми, порівняно пізніх, власне майкопських посудин, виготовлених з коштовних металів (рис. 5, 1—6)³⁷.

Недоцільно перераховувати всі відомі на цей час у Південно-Східній Європі поховальні пам'ятки, що в культурно-хронологічному відношенні контактиують з пам'ятками типу Суворове, які тільки почали виявлятися. Не можна, однак, не згадати про могильник неподалік с. Петро-Свистунове, який, на жаль, напівзруйнований. О. В. Бодянський встановив для цього могильника обряд скорченого поховання, використання вохри та каменю в поховальному ритуалі, а також зібраав значну кількість різноманітного поховального інвентаря. Зокрема, зазначимо перетворену на молоточок мідну сокиру-клевець закавказького типу, спіралевидні дротяні браслети з міді, що мають загострені кінці, та виготовлені з того самого матеріалу трубчасті пронизки й намисто. Заслуговують на увагу численні крем'яні вироби — ножі та ножевидні пластинки, наконечники списів підтрикутної форми, шліфовані сокири і заготовки для них, намисто з перламутру *Unio*, підвіска з черепашки морського молюска *Cardium* та вирізана з алебастру підвіска — імітація черепашки морського молюска *Mactra* (рис. 6, 1—14)³⁸.

Цей могильник має риси, що споріднюють його з кількома названими вище пам'ятками: браслети — з Чаплинським, Новоданилівським та Маріупольським могильниками; крем'яні ножі-пластинки — з Новоданилівським і Чаплинським, а також з матеріалами Суворове, Касимчі та іншими, включаючи Маріупольський могильник; крем'яні сокири підтрикутної форми — з Маріупольським могильником і з нижнім енеолітичним шаром

³³ Розкопки П. С. Рябкова 1914 р. Звіт знаходиться у фонді ВУАК за 1927 р.— НАІА АН УРСР. Посудина зберігається в фондах Кіровоградського музею.

³⁴ А. П. Рунич. Вказ. праця; А. А. Формозов. Археологические исследования пещер в верховьях реки Белой. — Сборник материалов по археологии Адыгеи. Майкоп, 1961, стор. 39—72.

³⁵ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.— НАІА АН УРСР; Матеріали розкопок О. В. Бодянського (1952 р.), В. М. Даниленка (1953 р.). — Фонди НАІА АН УРСР.

³⁶ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.

* Зберігається у фондах Запорізького обласного музею.

³⁷ ОАК за 1897 р., стор. 2 та ін.; Б. В. Фармаковский. Архаический период в России.— МАР, № 34. Пг., 1914, стор. 50—78, табл. 29, 2—5.

³⁸ О. В. Бодянський. Енеолітичний могильник біля с. Петрове-Свистунове.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 117—125.

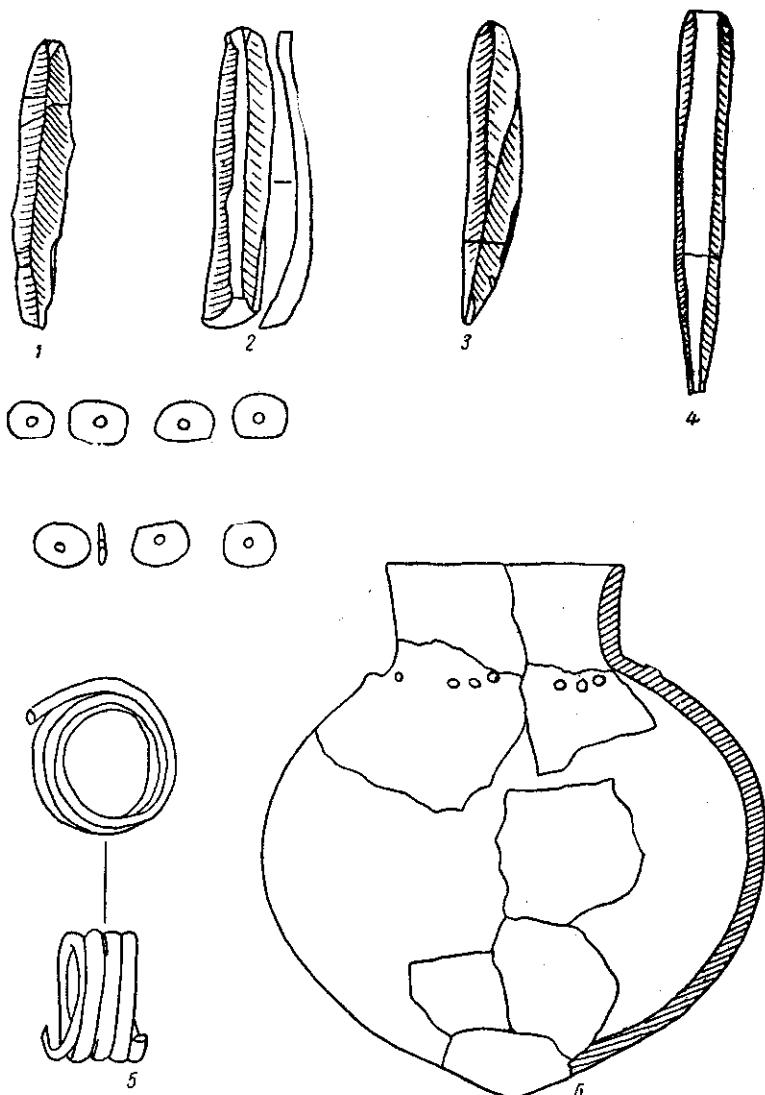

Рис. 5. Комплекс речей з Новоданилівки на Запоріжжі (1—6).

Стрільчої Склі*, Касимчею; намисто з перламутру *Unio* — з Маріупольським і Чаплинським могильниками, суворовськими знахідками.

Кілька слів слід сказати і про поховання у зруйнованому кургані поблизу с. Кайнари (Молдавська РСР)³⁹. Тут містилось одне пофарбоване вохрою поховання, яке супроводилося фрагментом посудини типу Сабатинівка I, мідною дротяною гривнею, частиною мідного спірального браслета із загостреним кінцем і нанизаними кількома перламутровими намистинами, а також кілька ножевидних пластин та нуклеус. Цей курган є пам'яткою середини IV тисячоліття до н. е.— доби, коли трипільське населення вступило в контакт з племенами східноєвропейських енеолітических скотарів.

У степової зоні Східної Європи історичний розвиток не відрізнявся етнокультурною гомогенністю скотарських племен. Зокрема, можна на-

* Звіт про розкопки В. М. Даниленка 1946 р. — НА ІА АН УРСР.

³⁹ Т. Г. Мовша, Г. Ф. Чеботаренко. Энеолитическое курганные погребение у ст. Кайнары в Молдавии.— КСИА, вып. 115. М., 1969, стор. 45—49.

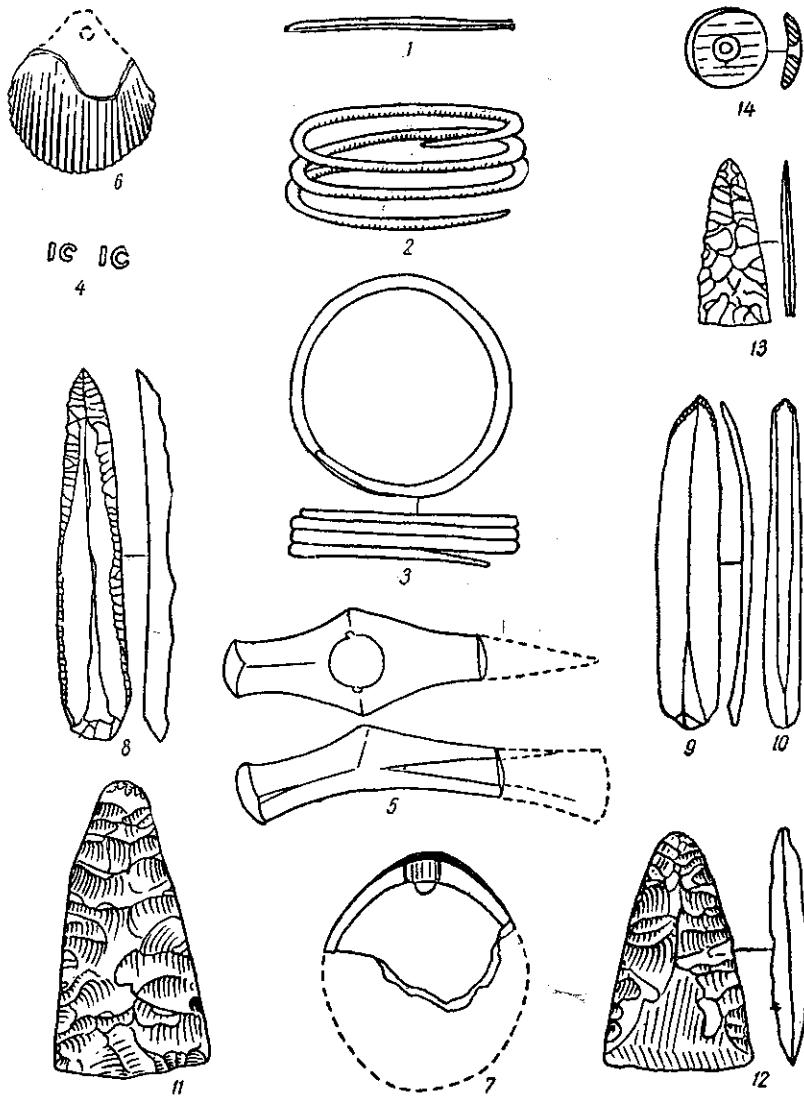

Рис. 6 Комплекс речей з Петро-Свистунове (1—14).

вести факти незаперечної взаємодії таких зовні не схожих археологічних пам'яток, як масові могильники типу Маріупольського, Микільського, Капулівського, практично безкурганні могильники з індивідуальним обрядом поховання типу Чаплинського, кургани типу Архаринського, Кіровоградського, Суворовського та ін.

Встановлено, що поховання з ознаками «енеолітизму» в культурно-хронологічному відношенні вже контактують з могильниками маріупольського типу, а пізніше перекривають їх. Це дає підставу вважати курганий обряд поховань цього часу прогресуючою формою.

Спостерігати явища такого культурно-історичного перешарування можна на прикладах Маріупольського та Чаплинського могильників. Цілком очевидно, що перекристалізація похованального обряду характеризувалась поширенням звичаю споруджувати кургани, часто з кромлехами та іншими формами масового використання каменю, похованнями в ямах та ін.

Про етнокультурну строкатість населення цього часу, зокрема, говорить той факт, що поховання як в ґрунтових, так і в курганних могильниках не завжди супроводжувалися добре відомим гостродонним посудом ямних типів, а в ряді випадків — плоскодонним (в степовій зоні Східної Європи). Останній певною мірою нагадує так званий кухонний посуд розвинутої пори трипільської культури. В складі поховальних комплексів найдавніші його взірці знайдено в Капулівському могильнику, найпізніші — серед інвентаря поховання недалеко від сіл Федорівка на Запоріжжі та Осокорівка на Херсонщині⁴⁰.

Археальні зразки цього посуду зустрілись у курганах поблизу с. Золота Балка на Херсонщині⁴¹. Тут один з курганів мав культове поховання голови коня. Сліди такого культу простежено і в придунаїській степовій частині України. Так, в одному з курганів поблизу с. Нерушай на Одещині на рівні стародавнього горизонту було відкрито культове вогнище, яке супроводжувало основне ямне поховання, а також скучення черепів коня і бика, розміщених попарно⁴². Слід нагадати також про ямне поховання з с. Городнє в придунаїській частині Одещини⁴³, де було знайдено невеликий плоскодонний горщик з високими розхиленими вінцями, прикрашеними насічкою.

Посуд цього типу не тільки трапляється серед матеріалів поховальних пам'яток, а й становить важливу рису інвентаря ряду поселень. В цьому плані виступає різноманітний плоскодонний посуд з верхнього (енеолітичного) шару поселення на о. Похилий, північніше м. Запоріжжя⁴⁴, який супроводжувався виразними взірцями ранньоенеолітичного кременю, а також кількома фрагментами трипільської кераміки типу Сабатинівка I. Ці екземпляри близькі до знайдених в Капулівському могильнику⁴⁵, що дає змогу ті й інші синхронізувати з часом пам'яток трипільської культури типу Сабатинівка I.

Сліди поселень з посудом, аналогічним виявленому в курганах Золотої Балки, зафіксовано поблизу сіл Великі Копані та Каїри на Херсонщині*.

Наступний етап в розвитку культури з посудом цього типу характеризується глиняними виробами, що походять з нижнього шару Михайлівки⁴⁶. Перший її шар надійно синхронізується з доусатівським часом розвинутого Трипілля. Зауважимо близькість до кераміки з осокорівських кромлехів та з поховання поблизу с. Федорівка.

У свій час В. М. Даниленко висловив думку про східні, конкретно прікавказькі зв'язки пам'яток розглянутого типу, зокрема Осокорівки⁴⁷ та нижнього шару Михайлівки. Зараз це припущення може бути уточнене.

⁴⁰ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодяницький. Капулівський енеолітичний могильник на Дніпрі... — Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 112—118, рис. 3, 1, 2; А. В. Добровольський. Кам'яні закладки в околицях Таволжаного острова. — АП, II. К., стор. 180—190. Поховання з посудом, аналогічним осокорівському, автор помилково зараховує до пізньої бронзи.

⁴¹ Р. І. Візежев. Роботи на ділянці Б поселення в с. Золотій Балці. — АП, IX. К., 1960; М. І. Вязмітіна. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. — АП, X. К., 1961.

⁴² Н. М. Шмаглій, І. Т. Черняков. Кургани степової частини міжрічья Дунаю і Дністра. — Матеріали по археології Северного Причорномор'я, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 9 та ін., рис. 3.

⁴³ Л. В. Субботин, А. Г. Загінайліо, Н. М. Шмаглій. Курган у с. Огородное. — Матеріали по археології Северного Причорномор'я, вып. VI. Одесса, 1970, стор. 129 та ін., рис. 12, 3, 4.

⁴⁴ Звіт про розкопки А. В. Добровольського 1928 р. — Фонди НА ІА АН УРСР.

⁴⁵ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодяницький. Капулівський енеолітичний могильник на Дніпрі..., рис. 3, 1, 2.

* Розвідки 50-х років М. Д. Гвоздовер, В. А. Іллінської. — Фонди ІА АН УРСР.

⁴⁶ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 22—38, табл. I—IV.

⁴⁷ В. Д. Риболова. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці. — АП, IX. 1960, стор. 5—13; В. Н. Даниленко. О ранніх звеньях степних восточноевропейських культур шнурової кераміки. — КСІА АН УССР, вып. 4, 1955, стор. 126—128.

Щодо цього треба надати значної ваги пам'яткам Прикаспію (так звані нижньоузбойська та суюргинська культури), де поширений плоскодонний посуд з домішкою черепашки в керамічному тісті⁴⁸. Про прикаспійську, степову локалізацію центру виробництва такої кераміки свідчать і відповідні вироби з нижнього шару поселення Ливенцівка на Нижньому Дону*.

Йдеться лише про ті факти, що свідчать про розгалуженість, щонайменше двоєстість шляхів етнокультурного розвитку степового енеоліту. Перша лінія розвитку представлена архайчними ланками ямної культури—типовим для неї дошнуром гостродонним посудом з домішкою черепашки в керамічному тісті; друга — пам'ятками типу Капулівського могильника, поселення на о. Похилому, нижнім шаром Михайлівки і, напевно, Чаплинським та Волоским могильниками, осокорівськими кромлехами тощо. Другу лінію можна називати азово-чорноморською.

Про відчутність обох шляхів в етністоричному розвитку південно-європейських скотарсько-землеробських племен говорить ряд наведених нижче фактів. Почнемо з розгляду даних, що стосуються трипільського ареалу.

Насамперед, привертають увагу знахідки з поселення типу Сабатинівка I — Нові Русешти (Молдавська РСР), які свідчать про початок контактів з степовим населенням. Йдеться про кілька застібок-протопсаліїв, гостре денце від чорного лощеного горщика, а також про єдине в складі колекції плоске денце посудини з домішкою черепашки в керамічному тісті⁴⁹. Комплекс з Нових Русешт справляє враження дещо більш архайчного, ніж пам'ятки типу Сабатинівка I, що робить наведені вище свідчення контактів трипільців з степовиками особливо важливими. В тому самому плані слід розглядати і знахідки з епонімного поселення Сабатинівка I, а саме: кілька застібок-псаліїв та залишки двох гостродонних горщиків, типологічно споріднених з середньостогівськими (рис. 7, 1—3).

Ще яскравіші ознаки контактів з степом дає комплекс поселення Березівська ГЕС, яке є досить близьким аналогом Сабатинівки I (В-1, за Т. С. Пассек) (рис. 7, 4—10). Серед знахідок цієї групи — скіпетр II типу, кілька застібок-псаліїв, кілька гостродонних горщиків з домішкою черепашки в тісті, близьких до середньостогівських, плоскодонний горщик з подібної глини, морфологічно схожий з капулівським, шліфована крем'яна сокира підтрикутної форми типу знайдених у Петро-Свиштунівському могильнику та в Касимчі. У плані констатациї карпато-балканських зв'язків викликає інтерес виявлене тут мідна сокира, знахідка якої, зокрема, важлива для синхронізації з південноєвропейськими землеробськими культурами енеолітичної доби.

Далі нагадаємо про скіпетр з Феделішень, що походить з трипільсько-кукутенського комплексу (тип Кукутені А), а також про знахідку застібки-псалія з поселення Хебешешть, синхронного з пам'ятками типу Кукутені А — Сабатинівка I.

Щодо етнокультурної ситуації знахідки скіпетра с. Селькуци, то, незважаючи на певні неясності, її можна пов'язувати з ареалом пам'яток культури Гумельниця.

Скіпетр з Ржева, найімовірніше, належить до культурного комплексу Гумельниця — Русе. Небагато можна сказати і про етнокультурний антураж знахідки з Суводола. Її належність до культурного комплексу Црнобукі ї досі не виключена. Проаналізований вище досить численний і складний матеріал дає підставу для таких висновків:

1. Скіпетри мають східне, точніше, прикаспійсько-кавказьке, походження. Вони символізують новий етап у розвитку енеолітичної культури,

⁴⁸ С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Якосрата. М., 1962, стор. 34—44, рис. 14—16.

* Розкопки С. Н. Братченка.

⁴⁹ В. И. Маркевич. Многослойное поселение Новые Русешты. — КСИА АН СССР, № 123. М., 1970, стор. 56—68. Керамічні імпорти виділив В. М. Даниленко.

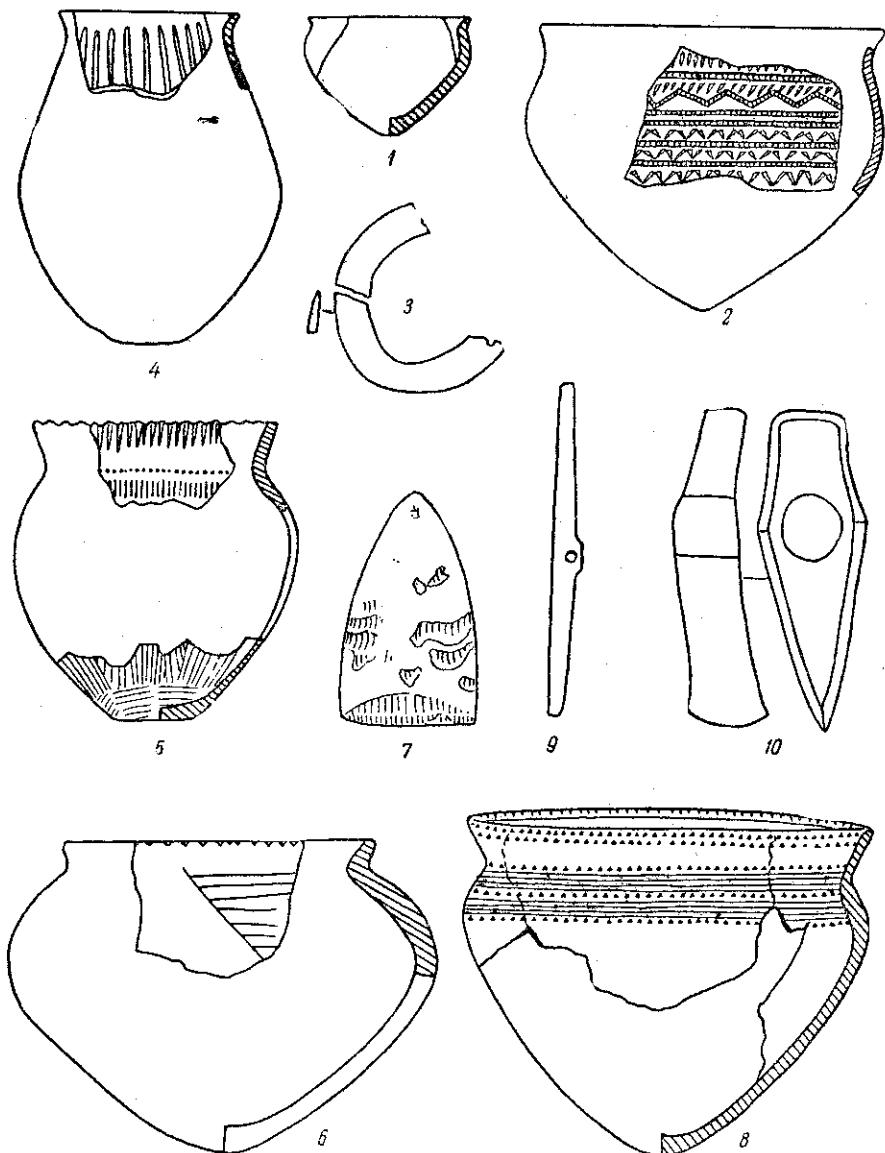

Рис. 7. Матеріали з трипільських пам'яток типу Сабатинівка І, що утворилися під степовими та трансільванськими впливами:
1—3 — Сабатинівка І; 4—10 — Березівська ГЕС.

специфіку якого становить виникнення кочового скотарства. Побіжними проявами цього етапу є інтенсивний розвиток металургії міді, виникнення зброї, ознак влади, особливих типів посуду з домішкою черепашки, зручних для зберігання і обробки молочних продуктів тощо. В плані соціальному цей етап енеоліту характеризується утвердженням патріархальних відносин, початком майнової нерівності, бурхливим розвитком міжплемінного обміну та ін.

2. Каспійсько-прикавказькі енеолітичні скотарські племена почали просуватися в західному напрямку не пізніше середини IV тисячоліття до н. е. Вже в цей час вони розвивалися в етнокультурному відношенні у двох лініях. Рушійною силою експансії, з одного боку, було відносне перенаселення первинного ареалу, формування прикаспійсько-прикавказьких пастуших культур та, напевно, якоюсь мірою і його збезвод-

нення. Занепад пасовиськ, виникнення особливої кочової форми скотарського господарства зумовили приурочення коня і появу вершництва спочатку для охорони стад та отар, а пізніше з метою утворення племінних мобільних збройних сил, які забезпечували воєнний аспект експансії*.

3. Рух степовиків-скотарів, пов'язаний з участю значних мас населення, яке зберігало вихідні форми культури, фіксується в ареалі від Каспійського моря до Дебруджі (Тереклі-Мектеб — Касимча).

4. Як свідчить ряд зазначених вище даних, певна частина носіїв прийшloї культури проникала і в трипільський ареал. Найбільш виразним доказом цього є те, що на переході від раннього Трипілля до розвинутого відбувається досить швидка заміна старих типів так званого кухонного посуду на нові — з домішкою черепашки в керамічному тісті, плоскодонні, а нерідко й округлодонні горщики з високими, відігнутими назовні вінцями. Їм передували гостродонні й плоскодонні горщики з домішкою товченої черепашки в тісті, запозичені від степових скотарів. Напевно, вказані зміни є наслідком того, що трипільські племена під впливом степових перейшли до інтенсивного розвитку молочного господарства. Таким чином, виявляються не стільки антагоністичні відносини між стародавніми землеробами і скотарями, скільки наявність міжплемінного співробітництва.

Ймовірно, що починаючи з цих часів у системі господарства трипільських племен посилюється елемент скотарства — в окремих випадках зростає питома вага дрібної рогатої худоби і досить широко розповсюджується конярство. Пссилення патріархальних відносин, а з ними і початок регулярних воєнних сутичок знаходять відображення в поширенні серед трипільців предметів зброї та ознак влади східного походження, в тому числі булав і скіпетрів.

Інколи можна говорити про перенесення степовиками окремих досягнень кавказьких племен у галузі металообробки (спіральні браслети з загостреними кінцями зі скарбу Хебешешть). Проникають деякі типи крем'яних виробів (сокира з Березівської ГЕС). Внесення в трипільське середовище степових елементів збігається з посиленням контактів трипільців з племенами карпатського і балканського ареалів. Про це свідчить поширення, з одного боку, металевих виробів західного походження, а з другого — мальованого посуду. Передбачається, що вже тоді трипільське населення запозичило від степовиків курганний поховальний обряд і, можливо, саме курган з Кайнар фіксує перехідний етап формування цього обряду.

5. Є всі підстави вважати, що проникнення далі на захід, в напрямку Адріатики, елементів культури східного походження відбуває багатоступінчастий, опосередкований процес взаємовідносин населення сусідніх ареалів. Хоч з поширенням на захід східні за походженням елементи дещо затухають, проте не може бути сумніву в тому, що ланцюгова реакція етноісторичного перегрупування охопила всю Південну Європу — від Каспію і Кавказу (Тереклі-Мектеб) до Адріатики (Скоп'є — Суводол). Цей процес на зазначеній території не залишив незайманим жодного етнокультурного угрупування, і виникнення тут численних локальних культур не можна зрозуміти, якщо не брати до уваги етнічні процеси розселення та взаємопроникнення. В цьому виявляється поворотний момент, своєрідний якісний стрибок в етноісторичному розвиткові всього південноєвропейського населення.

6. Про те, що охарактеризовані вище процеси були своєрідним виявом етноісторичної активізації східного угрупування іndoєвропейців, вказує поширення в районі Стародавнього Сходу разом з ознаками конярства мідних клевців та сокир, які нерідко мають риси кінської голови, одночасно

* Вважається, що стабільною специфікою скотарства майкопських племен є розведення свиней (В. И. Цалики. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970, стор. 205, 246, табл. 51). З цим погодиться не можна, бо палеофауністичний матеріал з степової предгірської зони фактично відсутній. Тим важливіше підкреслити, що кістки коней було знайдено на поселенні Замок (Аліконівка), де, як зазначено, виявлено цілу групу протопсаліїв.

зберігаючи схожість з кам'яними прототипами, характерними для азіатсько-европейського степового ареалу (рис. 3, 6—10). Можливо, йдеться про інвазію хеттів в межі Стародавнього Сходу і, напевно, про розселення східних іndoєвропейців в напрямку як Адріатики, так і степових ареалів Волги й Уралу.

Контакти Північного Прикавказзя з Стародавнім Сходом не були односторонніми і, напевно, проходили в обстановці формування культурного комплексу так званого куро-аракського енеоліту, виникнення якого без вирішальної ролі анатолійського населення не можна пояснити.

В. Н. ДАНИЛЕНКО, Н. Н. ШМАГЛІЙ

**Об одном поворотном моменте
в истории энеолитического населения
Южной Европы**

Резюме

Одним из значительных достижений Днестро-Дунайской экспедиции ИА АН УССР и Одесского археологического музея следует считать открытие и исследование в 1970 г. курганныго энеолитического комплекса близ с. Суворово, в состав которого входило порфиритовое навершие в виде реалистически воспроизведенной головы лошади. Эта находка помогла решить вопрос об основном сюжете так называемых зооморфных скипетров, которые отныне следует понимать как изображения голов лошадей. В статье раскрывается этноисторический процесс середины IV тысячелетия до н. е., роль в нем пастушеских племен Юго-Восточной Европы, особенно прикаспийско-кавказской их части. Переход на патриархальный этап общественного развития, приручение коня, возникновение всадничества и военной организации, экспансия и диффузия на запад энеолитических пастухов-всадников является важнейшей чертой этноисторического развития всей Южной Европы.

В свете проанализированных фактов середина IV тысячелетия до н. э. должна быть охарактеризована как особый, в определенном смысле военно-всаднический период в истории индоевропейцев восточного ареала, начавших именно в это время стремительно расселяться не только по Югу Европы к Западу, но и в пределах Древнего Востока. В конечном итоге это было начало спада этноглottогонического единства индоевропейцев.

Совокупность перечисленных выше процессов представляет собою содержание поворотного момента в этнографическом развитии энеолитического населения Южной Европы середины IV тысячелетия до н. э.

М. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

**Питання хронології абашивської культури
Середнього Дону**

Хронологія абашивської культури Середнього Дону має виняткове значення для вивчення епохи бронзи в лісостеповій смузі Східної Європи. Однак ця проблема поки що не вирішена.

Найбільш ранню дату для пам'яток абашивської культури запропонував А. Х. Халіков¹. На підставі того, що начебто абашивські посудини виявлено в комплексі з катакомбними поблизу с. Нікольське Воронезької обл., він датував абашивську культуру Середнього Дону першою половиною

¹ А. Х. Халиков. Памятники абашиевской культуры в Марийской АССР.— МИА, № 97. М., 1961, стор. 225.

ною II тисячоліття до н. е. Проте тут серед посуду, знайденоого Г. М. Москalenком, немає жодного абашивського горщика, який зустрівся б разом з катакомбним, і навіть, більше того, — самі абашивські посудини є поодинокими². Отже, знахідки поблизу с. Нікольське не являють собою єдиного комплексу, а тому не можуть бути основою для датування.

Крім того, А. Х. Халіков намагається довести існування генетичних зв'язків між ямною та абашивською культурами³, однак виділені ним проміжні форми матеріалів непереконливі, і через це ранню дату абашивських пам'яток не можна вважати обґрунтованою. Інший час для них пропонує П. Д. Ліберов⁴, який здобув нові матеріали про культури бронзового віку Середнього Дону. Він вперше виявив тут абашивські поселення⁵. Беручи до уваги тільки типологію кераміки, П. Д. Ліберов дійшов висновку, що ця культура на Середньому Дону з'являється в останній чверті II тисячоліття до н. е. і спільно з катакомбною та зрубною бере участь у формуванні місцевої культури ранньозалізного віку. При цьому як датуючу ознаку він вказує особливості посуду — плескаті денця та бідність його орнаментації⁶. Але, на нашу думку, круглодонний посуд не обов'язково має бути найдавнішим для даних пам'яток, тому що вироби з круглим, приплюснутим та плоским денцем з орнаментом чи без нього трапляються в комплексі з одночасними речами. Отже, дата П. Д. Ліберова, побудована на перерахованих ознаках, не аргументована.

Слід також звернути увагу на докази, які П. Д. Ліберов наводить для визначення пізнього часу катакомбної культури, оскільки інші дослідники, сприймаючи це твердження як аксіому, вважають абашивську культуру на Середньому Дону пізнішою за катакомбну.

На основі аналізу кераміки П. Д. Ліберов схиляється до того, щоб розширити хронологічні рамки існування катакомбної культури і виділити в ній, слідом за Т. Б. Поповою, найбільш пізню групу пам'яток з багатоваликовою орнаментацією⁷. На його думку, саме ця група пам'яток доживає до часу раннього заліза. Своє положення він намагається обґрунтувати знахідкою ножа в кургані № 3 недалеко від с. Нижня Ведуга, аналогічного, за твердженням П. Д. Ліберова, кинджальчикам з паралельними лезами типу виробів з Широкого кургану поблизу Каходки⁸. Однак що аналогію прийняти не можна, оскільки кінець нижньоведугинського ножа розклепаний. За формою він типово катакомбний і ні в чому не нагадує пізньобронзових ножів з паралельними лезами. Прагнення до надмірного омолодження пізньої фази катакомбної культури (тобто багатоваликової) не має підстав.

За К. В. Сальниковим, абашивська культура з'являється на Середньому Дону в середині II тисячоліття до н. е.⁹ Беручи до уваги думку П. Д. Ліберова про те, що пізньокатакомбна культура існувала тут до останньої чверті II тисячоліття до н. е., К. В. Сальников розглядає абашивські пам'ятки на зазначеній території як давніші за пізньокатакомбні¹⁰. Він спробував довести це на основі стратиграфії кургану № 3 неподалік с. Нижня Ведуга¹¹.

Основне поховання тут належало до культури багатоваликової кераміки (пізньокатакомбне, за П. Д. Ліберовим та К. В. Сальниковим). Уламки,

² А. Н. Москalenko. Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону.—КСИИМК, вып. XIII. М., 1952, стор. 103—105.

³ А. Х. Халиков. Памятники абашиевской культуры..., стор. 222—223.

⁴ П. Д. Ліберов. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. М., 1964, стор. 153—157.

⁵ Там же, стор. 114 і далі.

⁶ Там же, стор. 129, 130, 155, 157, 158.

⁷ Там же, стор. 103.

⁸ Там же, стор. 103—104.

⁹ К. В. Сальников. Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967, стор. 130, 131.

¹⁰ Там же

¹¹ П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 91 і далі.

знайдені в насипу, походять від двох абашицьких та однієї зрубної посудини, виявлені також уламки від третьої абашицької¹². Оскільки загадані горщики представлені фрагментами, К. В. Сальников вважає, що вони потрапили в насип пізньокатакомбного кургану, коли останній споруджували на Абашицькому поселенні. Внаслідок цього він робить висновок про появу абашицької культури на Середньому Дону раніше за пізньокатакомбну. Позиція К. В. Сальникова в даному разі помилкова. Згадані горщики, очевидно, слід пов'язувати з похованнями в насипу кургану, а не з поселенням, наявність якого не підтверджується ні іншими культурними залишками, ні знахідками кісток тварин, риб тощо.

Крім того, К. В. Сальников, прийнявши пізню дату (за П. Д. Ліберовим) ножів типу нижньоведугинського, спробував виділити абашицькі поховання, давніші за поховання з цими ножами¹³. Останні, як уже було сказано вище, належать до пізньокатакомбного часу, а не до кінця бронзового віку. Отже, немає рації вважати абашицькі поховання, визначені К. В. Сальниковим як більш ранні за пізньокатакомбні. Його аргументи повинні обґрунтувати початкову дату абашицької культури Середнього Дону, а щодо кінцевої він погоджується з П. Д. Ліберовим, тобто визнає існування цієї культури ще до настання ранньозалізного віку¹⁴.

Таким чином, хронологія абашицьких пам'яток Середнього Дону окреслюється в межах однієї тисячі років — протягом всього II тисячоліття до н. е. Найбільш реальною є початкова дата, запропонована К. В. Сальниковим. На користь її свідчать такі знахідки, як два кістяних дископодібних псалії з кургану поблизу с. Кондратівка¹⁵.

Однак можливості точнішого датування ще далеко не вичерпані. Для цього звернемось до аналізу речей, виявлених в комплексі з абашицькою керамікою. Мабуть, доцільно насамперед розглянути матеріали, здобуті під час дореволюційних розкопок.

Так, в 1910 р. В. Н. Глазов розкопав кілька курганів поблизу с. Тюніно Задонського пов. Воронезької губ.¹⁶ У кургані № 3 попались такі речі: посудина видовжених пропорцій з відігнутим назовні краєм і трохи сплющеним дном (рис. 1, 2), два бронзових жолобчастих браслети (рис. 1, 1, 4). У кургані № 5 було виявлено три горщики: два видовжених пропорцій, з круглими денцями та відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 7, 9), третій — з плоским дном, відігнутим назовні краєм і досить пишним візерунком. На відміну від інших посудин, у нього чітко виділений кільцеподібний піддон (рис. 1, 8). Тут, крім того, був мідний, круглий в розрізі браслет (рис. 1, 10). Жолобчасті та кулясті в розрізі браслети, аналогічні тюнінським, добре референтовані в похованнях першого Турбинського могильника¹⁷.

У 1912 р. М. А. Юргенсон дослідив курган неподалік с. Київка Землянського пов. Воронезької губ., де знайшов абашицьку посудину з ливарною формочкою для вислообушної сокири¹⁸. Горщик приземкуватий, плоскодонний, з широкою шийкою та різко відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 1). Ливарна форма (рис. 2, 2) призначена для відливання сокири камського типу, відомого в комплексах першого Турбинського могильника¹⁹.

¹² П. Д. Ліберов, Вказ. праця, стор. 94, рис. 42, 1, 2; 43, 3.

¹³ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 130—131.

¹⁴ Там же, стор. 131.

¹⁵ Там же.

¹⁶ А. А. Иссен. Раскопки В. Н. Глазова у с. Тюнино в 1910 г. — ПИДО, № 6, стор. 95—100; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Абашиевская культура в Поволжье. — МИА, № 97, стор. 87—88; А. Х. Халиков. Памятники абашиевской культуры..., табл. XIII, 4.

¹⁷ О. Н. Бадер. Древнейшие металлурги Приуралья. М., 1964, стор. 88.

¹⁸ С. Н. Замятнин. Очерки по доистории Воронежского края. Воронеж, 1922, стор. 13—14, рис. 4.

¹⁹ О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 71.

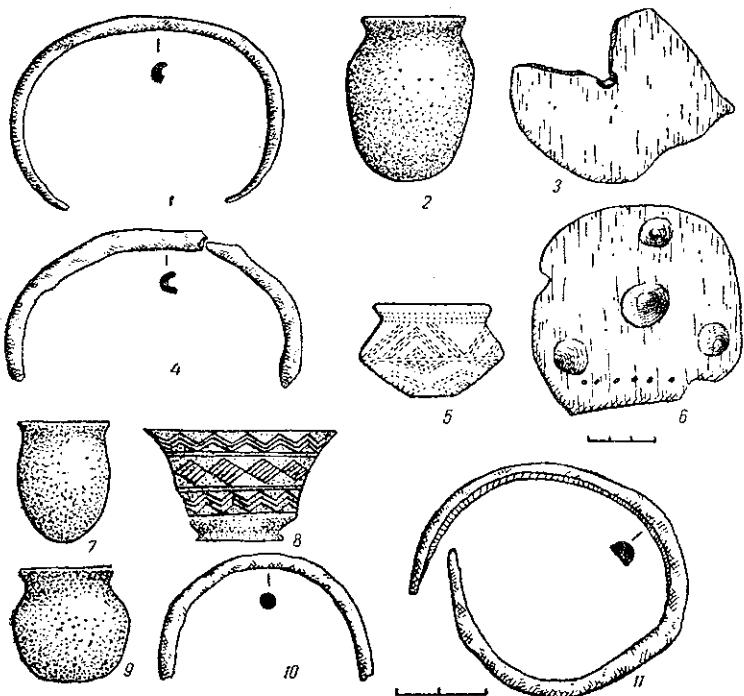

Рис. 1. Матеріали абаши́вської культури з території Середнього Дону (1—11).

У другій половині XIX ст. поміщик Н. Н. Муравйов-Карський розкопав три кургани поблизу с. Скорняково Задонського пов. Воронезької губ.²⁰ Під насипом двох з них (№ 1, 3) виявлено ножі з ледве помітним перехрестям. У кургані № 2 трапилася посудина (рис. 2, 8) разом з крем'яними вістрями до стріл (рис. 2, 9) та бронзовий ніж з перехватом (рис. 2, 3). Горщик реберчастий, з невисокою прямою шийкою, на якій нанесено неглибокі жолобки, плічка прикрашено нарізним орнаментом у вигляді ромбів, у глині багато товчених черепашок, що характерно для абаши́вської кераміки. Досить часто трапляється на ній жолобчастий орнамент²¹. Не викликає сумніву належність описаного горщика до абаши́вських пам'яток Середнього Дону, бо для ранньозрубної культури на цій території, як відомо, не характерна ні пряма шийка, ні жолобчастий орнамент, ні домішка товчених черепашок у глині.

Отже, комплекс кургану № 2 можна віднести до абаши́вської культури. Що ж до курганів № 1, 3, то їх культурну належність визначити неможливо, оскільки ножі з перехватом трапляються як серед зрубних, так і серед абаши́вських пам'яток. Ніж з кургану № 2 зберігся не повністю: у нього відламано вістря леза і кінець колодки. Перехрестя виділене досить чітко, але ще не відокремлене від леза. На кожному боці помітна нервюра. Колодка плеската й широка. Ножі такого типу є в комплексах Покровських курганів та першого Турбинського могильника²².

1912 р. А. Н. Мартинович та А. Л. Дольський дослідили курган поблизу с. Кондрашівка Задонського пов. Воронезької губ²³. Біля посудини

²⁰ В. Н. Сизов. Скорняковские курганы в Воронежской губернии Задонского уезда.—Труды САО, т. XII, 1888, табл. А, Б.

²¹ П. Д. Либеров. Вказ. праця, рис. 8, 1; 9.

²² О. А. Кривцов-Гракова. Степное Поволжье и Северное Причерноморье в эпоху поздней бронзы. —МИА, № 46, 1955, рис. 9; О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 80, А.

²³ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Абашевская культура в Поволжье.—МИА, № 97, стор. 88.

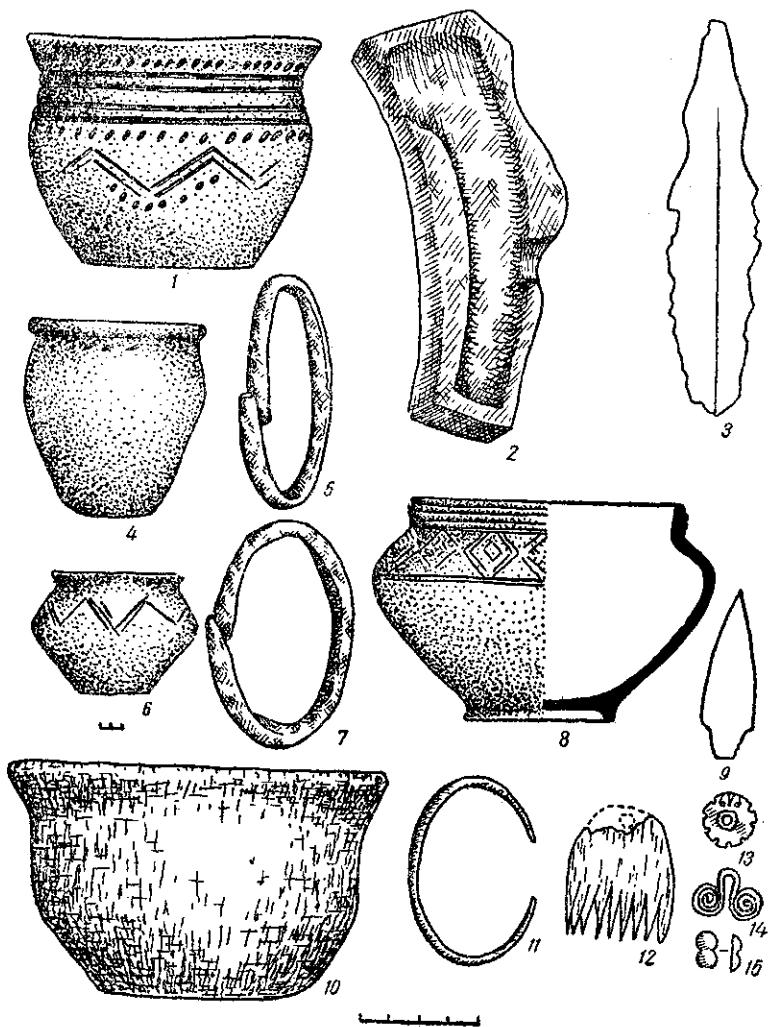

Рис. 2. Речі аbashівської культури з території Середнього Дону (1—15).

абашівського типу знайдено два кістяних дископодібних псалії (рис. 1, 3, 5, 6), які відомі й на інших аbashівських пам'ятках²⁴. Бронзові дископодібні псалії з шипами, близькі за типом до аbashівських, походять з Мікен — з IV шахтової гробниці²⁵ та культурного шару. Однак слід зауважити, що не всі дископодібні речі з Мікен, опубліковані А. Уейсом, можна розглядати як псалії. Зокрема, викликають сумнів ті, в яких є два отвори і чотири ямки з одного боку²⁶. О. М. Лесков датує кістяні дископодібні псалії серединою II тисячоліття до н. е.²⁷ Отже, і кондрашівські можна віднести до цього часу.

Нарешті, слід звернути увагу на матеріали, здобуті П. Д. Ліберовим під час розкопок курганів на Середньому Дону. Так, основне поховання (№ 2, курган № 35) супроводжувалось двома аbashівськими посудинами

²⁴ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 131.

²⁵ А. М. Лесков. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирово.— СА, № 1. М., 1964, стор. 303; Б. А. Латынина. Архаические круглые псалии с шипами.— МИА, № 130, 1965, стрбр. 202—203.

²⁶ А. Уэйс. Mysenaean Mystery.— Archaeology, № 13, 6. New York, 1960, стор. 41—43, рис. 2—5,

²⁷ А. М. Лесков. Вказ. праця, стор. 303.

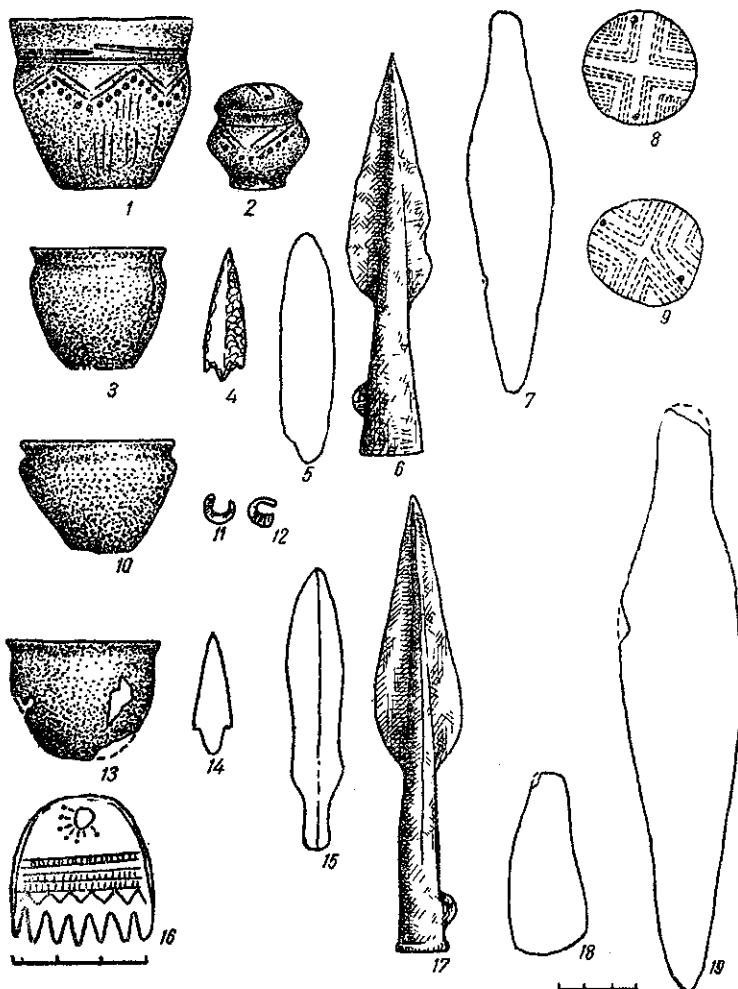

Рис. 3. Речі аbashівської культури з території Середнього Дону та Поволжя (1—19).

(рис. 2, 4, 6) та двома бронзовими браслетами (рис. 2, 5, 7), аналогічними браслетам першого Турбинського могильника²⁸.

Важливим моментом хронології аbashівської культури Середнього Дону є визначення віку її пам'яток у сусідніх районах Лісостепу та Степу.

У зв'язку з цим слід згадати курган, досліджений Б. А. Куфтіним в Рязанській обл.²⁹ Тут виявлені посудина (рис. 2, 10) і типово аbashівські прикраси: розетка, півкулясті бляшки, браслет та окуляроподібна підвіска (рис. 2, 11, 13—15). Ці речі мають аналогії у матеріалах з першого Турбинського могильника³⁰. Крім перерахованих знахідок, у кургані знайдено кістяний предмет, схожий на гребінець (рис. 2, 12). Найімовірніше, якщо виходити з його розмірів (4×5 см), це гребінцеподібна підвіска, близька до бронзової підвіски з першого Турбинського могильника (рис. 3, 16).

У верхньому шарі енеолітичного поселення поблизу хутора Олександрії (розкопки Д. Я. Телегіна) разом з керамікою аbashівського типу знай-

²⁸ П. Д. Либеров. Вказ. праця, стор. 17; О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 84.

²⁹ А. Е. Алихова. Абашевские курганы близ с. Земского Рязанской области.—КСИИМК, вып. 64. М., 1956, стор. 141.

³⁰ О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 88, рис. 84—85, 87а.

дено бронзовий, круглий у розрізі браслет (рис. 2, 11), який має найближчі аналогії серед бронзових браслетів першого Турбинського могильника³¹.

В шарі ранньозрубного поселення недалеко від с. Капітанове Ворошиловградської обл.³² виявлено невелику за кількістю групу кераміки, схожу на посуд абашицької культури Середнього Дону. З розкопок цього поселення походять бронзовий ніж з перехватом та два прямих псалії з розколотої кістки тварини, ніж з чітко виділеним перехрестям, яке ще не відокремлене від леза, колодка, плеската і широка. Такі ножі відомі серед відповідних виробів у Покровських курганах³³.

Псалії належать до I (найбільш давнього) типу. К. Ф. Смирнов за угорськими аналогіями датував їх XV—XII ст. до н. е.³⁴ В зв'язку з тим, що А. Можоліч нещодавно уточнила свою колишню дату (В-ІІІ) і відносить його до XV—XIV ст. до н. е.³⁵, вважаємо можливим псаля І типу, за класифікацією К. Ф. Смирнова, датувати цим часом.

Абашицькі елементи в зрубній культурі Нижнього Поволжя чітко охарактеризовані в працях П. Д. Ліберова та К. В. Сальникова³⁶. Тут наведено досить великий список поховань з абашицькою керамікою. Проте треба зазначити, що для хронології абашицької культури дуже важлива наявність її елементів у могилах Покровських курганів³⁷.

На абашицький характер цих речей вперше звернув увагу К. В. Сальников³⁸.

Абашицькі горщики з Покровських курганів мають широку шийку (рис. 3, 1—3, 10, 18), відігнуті назовні вінця, приплюснуте або плоске дно. Прикрашено лише дві посудини (рис. 3, 1, 2). Композиція і спосіб орнаментації перегукуються з візерунком на горщику з с. Київка Воронезької губ. (рис. 2, 1).

Мініатюрна посудина з кургану № 14 (рис. 3, 2) має кришку з двома отворами. Вона прикрашена нарізним орнаментом. Глиняні диски з двома отворами, виявлені в курганах поблизу с. Замарайка Орловської губ. (рис. 3, 9)³⁹, являють собою, цілком ймовірно, кришки для мініатюрних посудинок, аналогічні знахідкам з Покровська та могильника Метев-Томак (рис. 3, 8). Цей факт може свідчити про певну синхронність пам'яток абашицької культури східних та західних районів.

Крім посуду, в Покровських курганах разом із зрубними ножами і списами (рис. 3, 5, 14, 15, 17) виявлено абашицькі крем'яні вістря до стріл з трикутною основою (рис. 3, 4, 6), жолобчасті підвіски (рис. 3, 11, 12), дуже поширені в Середньому Поволжі. Таким чином, наявність у могильнику абашицького компонента підтверджується не тільки керамікою, а й іншим інвентарем. Отже, ці дані свідчать про ранній вік абашицької культури.

Заслуговують на увагу і знахідки речей з поселень на Тамбовщині⁴⁰. Виявлено тут кераміка з жолобчастим орнаментом і домішкою товченіх черепашок в глині, на думку П. Д. Ліберова та К. В. Сальникова⁴¹, нале-

³¹ О. Н. Бадер. Вказ. праця рис. 84ж.

³² Звіт про розкопки автора. — Фонди ІА АН УРСР.

³³ О. А. Кривцов а - Гракова. Степное Поволжье и Северное Причерноморье в эпоху поздней бронзы..., рис. 12, 11.

³⁴ К. Ф. Смирнов. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, № 1, 1961, стор. 47, 57.

³⁵ А. M o z s o l i c s. Bronzefunde des Krapatenbeckens. Budapest, 1967, стор. 121—126.

³⁶ П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 148; К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 132—135.

³⁷ Р. R y k o v. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga.— ESA, I. Helsinki, 1927, стор. 83, рис. 8, 18; 20, 23.

³⁸ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 133.

³⁹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 88—89.

⁴⁰ Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине.— СА, № 3, 1964, стор. 139 і далі.

⁴¹ П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 132; К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 131—132.

жить до абашівської. На одному з поселень знайдено бронзове тесло (рис. 3, 18), яке Т. Б. Попова віднесла разом з керамікою до кінця III — початку II тисячоліття до н. е.⁴² Справді, тесло має архаїчний вигляд, але таке саме було в комплексах Сейминського могильника⁴³. На другій стоянці в нижній частині культурного шару знайдено бронзовий ніж (рис. 3, 19), який Т. Б. Попова також датує кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.⁴⁴ Здається, найближчою аналогією йому є бронзовий ніж з кургану № 16 Покровського могильника (рис. 3, 7).

Таким чином, як видно з наведених прикладів, абашівська кераміка в лісостеповій та степовій зонах виявляється в комплексі з металом тільки сейминсько-покровського часу. Більш пізні речі, наприклад, близькі до скарбу Соснової Мази у Поволжі та сабатинівського металу Північного Причорномор'я, в абашівських пам'ятках зазначененої території не відомі. Отже, їх вік у лісостепових та степових районах Східної Європи визначається тільки часом Сейми — Бородіно.

В більш північних районах, а саме в Середньому Поволжі, абашівська культура, певно, дещо давніша, ніж на згаданій вище території. Про це свідчать металеві речі скарбів та поховань.

Майже в усіх нечисленних абашівських скарбах є наконечники списів (рис. 4, 3) досить архаїчного вигляду. У них довга незімкнута втулка, коротке перо, по боках якого намічені слабкі нервюри. Однією з характерних для них рис є форма пера. Бокові його краї не округлі, як у сейминських списів, а прямі, що надає перу підтрикутної форми.

О. О. Йессен вважає, що списи з розімкнutoю втулкою передують виробам з литою втулкою⁴⁵. Поки що немає підстав сумніватися в цьому, отже, абашівські списи слід розглядати давнішими за сейминські. Такий висновок підтверджується тим, що ці списи мають багато спільних рис з фатьянівськими (рис. 4, 1), а саме довгу втулку, коротке, майже плоске в розрізі перо. Серед списів з розімкнutoю втулкою фатьянівські являють собою найбільш ранній тип на даній території. Замість втулки вони мають

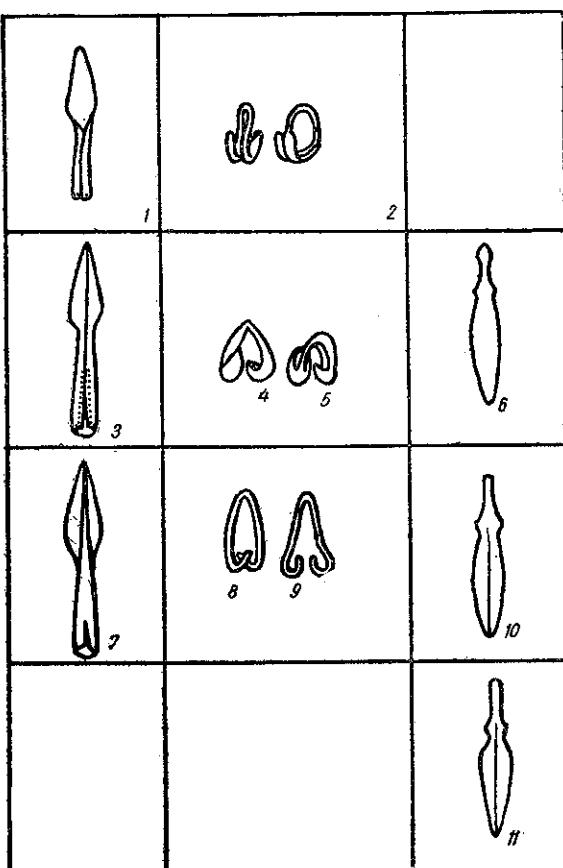

Рис. 4. Типи списів, ножів, скроневих підвісок абашівської та зрубної культур (1—11).

⁴² Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине..., стор. 149.

⁴³ А. М. Tallgren. La Pontide Préscythique après l'introduction des métaux.—ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 70—72, рис. 47; 99, 4.

⁴⁴ Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине..., стор. 149.

⁴⁵ А. А. Йессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.—МИА, № 23, 1951, стор. 114.

трубку, згорнути з розкованого листа металу, а зовсім нерозвинуте, абсолютно плоске перо, є продовженням цього листа. В абашивських списів на пері ледь помітна нервюра, тоді як у сейминських вона настільки виразна, що іноді нагадує валик. Таким чином, списи абашивської культури займають проміжне місце між фатьянівськими та сейминсько-турбинськими (рис. 4, 1, 3, 7).

Ножі з перехватом, наявні в абашивських комплексах, не мають чітких виїмок. Внаслідок цього перехрестя у них не відокремлено від леза. Колодка плоска, широка і закінчується розширенням у формі зміїної голівки (рис. 4, 6). Ці знахідки можна вважати найбільш ранніми серед ножів з перехватом, оскільки в комплексі зі списами, що мають литу втулку, трапляються ножі без розширення на кінці колодки і з досить чіткою нервюрою по лезу⁴⁶.

Отже, до I типу ми відносимо ножі, колодка яких розширюється у формі зміїної голівки. Лезо у них майже завжди плескате, іноді попадаються екземпляри з невиразною, ледь помітною нервюрою. В абашивських пам'ятках вони виступають у комплексі зі списами, де втулка не зімкнута⁴⁷. До II типу належать ножі з колодкою без всякого розширення на кінці та з досить чіткими нервюрами по лезу (рис. 4, 10). III тип, на наш погляд, становлять ножі, у яких перехрестя повністю відокремлене від леза і розташоване на колодці біля його основи (рис. 4, 11). Певно, це проміжна ланка між ножами з перехватом та кінджалами з кільцеподібним упором.

Найбільш обґрунтованою початковою датою сабатинівського металу, для якого характерне поширення згаданих кінджалів, є XIII ст. до н. е.⁴⁸ Виходячи з цього, ножі III (проміжного) типу можна датувати XIV, II—XV і I — XVI ст. до н. е. З абашивських пам'яток основної території (Середнє Поволжя та ін.) походять екземпляри I типу, а з периферії (Середній Дон, Нижнє Поволжя) — II. Ножів III типу в цих комплексах немає.

В абашивських похованнях досить часто знаходяться срібні скроневі підвіски у півтора оберта (рис. 4, 4, 5), круглі, з кінцями, що заходять один за інший. За типологічними ознаками найближчою їх аналогією є фатьянівські (рис. 4, 2) та підвіски II етапу північнокавказької культури (1700—1500 рр. до н. е., за В. І. Марковіним)⁴⁹. В ранньозрубних похованнях були скроневі підвіски видовженої овальної форми (рис. 4, 8, 9), а також подібні до знахідок III етапу північнокавказької культури (з 1500 р. до н. е.)⁵⁰. Іноді попадаються овальні підвіски золоті або з золотою фольгою⁵¹. Аналогічні їм прикраси, відомі у групі Хайду — Шамшона, датуються першою половиною — серединою XV ст. до н. е.⁵²

Кулясті підвіски у півтора оберта абашивського типу виявлено в Північнобільському могильнику в комплексі з прикрасами унетицької культури. Останні відомі також і в похованнях фатьянівської культури⁵³. Р. Піттоні відносить унетицькі пам'ятки до 1700 — 1550 рр. до н. е.⁵⁴ Отже, згадані прикраси могли потрапити в інвентар абашивських поховань тільки до 1550 р. до н. е.

⁴⁶ А. М. Тайлгрен. La Pontide Préscythique..., рис. 53, 2.

⁴⁷ К. В. Сальников. Вказ. праця, рис. 6, 7; 13, 8.

⁴⁸ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода. — СА, № 1, 1965, стор. 69.

⁴⁹ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.). — МИА, № 93, 1960, стор. 69, рис. 27, 13.

⁵⁰ Там же, стор. 77, рис. 35, 7—8.

⁵¹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 106, рис. 40, 1; П. Я. Мерперт. Материалы по археологии Среднего Заволжья. — МИА. № 42, 1954, рис. 31, 2.

⁵² А. Мозсоліса. Bronzes unde..., стор. 120 та ін.

⁵³ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 118 — 119, рис. 2, 15 — 27; О. А. Кривцова-Гракова. Хронология памятников фатьяновской культуры. — КСИИМК, вып. XIV, 1947, стор. 32.

⁵⁴ R. Pittioni. Die Urgeschichte Ostereih. Wien, 1955, табл. на стор. 701.

Таким чином, на підставі наведених даних можна датувати круглі скроневі підвіски з абашивських комплексів часом до XVI ст. до н. е. Вони поширені головним чином в абашивських пам'ятках Середнього Поволжя, а південніше відомі тільки в похованнях Покровських курганів⁵⁵.

Отже, на основній території поширення абашивської культури, як і на периферії, в речових комплексах зустрічається метал тільки сейминсько-турбинського типу. Крім того, поблизу Абащева виділяються речі (наконечники списів, скроневі підвіски), давніші за речі часу культури Сейми — Бородіно. О. О. Іессен першим висловив думку про те, що абашивський метал лише частково співіснував з сейминсько-турбинським і був давніший за нього⁵⁶.

Про одночасність сейминсько-турбинських могильників, покровських курганів та бородінського скарбу свідчить наявність тут списів так званого сейминського типу. Металеві речі бородінського скарбу прикрашені таким самим орнаментом, як і метал групи Хайду — Шамшон, яку А. Можоліч датує першою половиною — серединою XV ст. до н. е.⁵⁷ Покровські кургани М. Я. Мерперт відніс до XV ст. до н. е.⁵⁸

Таким чином, на підставі проведеного аналізу зазначаємо, що немає об'єктивних даних для датування абашивської культури Середнього Дону ні першою половиною, ні кінцем II тисячоліття до н. е. Абсолютною датою абашивських пам'яток цієї території та інших лісостепових і степових районів Східної Європи слід вважати середину II тисячоліття до н. е.

На території Середнього Дону абашивський круглодонний посуд не може бути давнішим за плоскодонний, бо обидва типи зустрічаються з одночасними речами. Оскільки в пам'ятках цієї культури в північних районах (Середнє Поволжя, Башкирія) є речові комплекси більш архаїчні, ніж у південних, то, на нашу думку, вона датується XVII—XV ст. до н. е., тобто відповідає періоду унетицької культури.

Отже, можна припустити, що близько середини II тисячоліття до н. е. відбувалося просування лісостепових абашивських племен на Південь, в Лісостеп та Степ. Цілком імовірно, що в Поволжі це проникнення почалось трохи раніше, як свідчать круглі скроневі підвіски з Покровських курганів

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Вопросы хронологии абашиевской культуры Среднего Дона

Резюме

В статье рассматривается современное состояние вопросов хронологии абашиевской культуры, распространенной в бассейне Среднего Дона.

Автор описывает вещи, происходящие из абашиевских комплексов Среднего Дона и Поволжья. На основании типологического анализа этих вещей устанавливается дата для абашиевской культуры Среднего Поволжья — XVII—XV вв. до н. э., а для бассейна Среднего Дона — XV в. до н. э.

⁵⁵ А. М. Тайллінг. La Pontide Préschythique..., рис. 51—52; О. А. Кривцов-Гракова. Хронология памятников..., рис. 15, 1.

⁵⁶ О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 162.

⁵⁷ А. Мозсоліс. Bronzefunde..., стор. 120.

⁵⁸ Н. Я. Мерперт. Срубная культура южной Чувашии.— МИА, № 111, 1962, стор. 21.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Про зв'язки лужицької та висоцької культур

На сторінках «Советской археологии» надрукована стаття Яна Домбровського, у якій автор висловлює свій погляд на зв'язки лужицької культури з висоцькою і культурами українського Лісостепу¹. Він пропонує вважати його статтю продовженням дискусії з цих питань, перервану в свій час через відсутність необхідних археологічних джерел. Відновлення актуальної дискусії, без сумніву, виклике великий інтерес. У цій статті спробуємо в міру можливості доповнити виклад проблеми новими даними.

* * *

Як відомо, в довоєнні роки багато польських археологів вважало, що на землі східніше Вісли лужицька культура поширяється лише в кінці бронзового і на початку залізного періодів. За концепцією Л. Козловського, вона проникала двома шляхами: з півночі, охопивши у V періоді бронзи (Х—VIII ст. до н. е.) верхів'я Західного Бугу, і з заходу, поширюючись як тарно-бжеська група в Надсянні². На думку Т. Сулімірського, внаслідок просунення середньопольської групи лужицької культури і змішання її з місцевими елементами (які він тоді вважав кіммерійськими), утворилася розташована в верхів'ях Західного Бугу ульвівецька група. Згодом таким шляхом мала виникнути висоцька культура, але на цей раз — в результаті нашарування брандербурзько-великопольської групи на комарівське підгрунття³.

На сьогодні серед польських і радянських археологів багато прихильників знайшла теза К. Яжджевського, згідно з якою лужицька культура в межах території поширення тищінецької культури виникла на основі останньої⁴. Першим, хто висунув таку думку щодо Західної Волині, був Р. Якімович, який посилився при цьому на інвентар з могильника в Млинісках Володимир-Волинського р-ну⁵.

Останнім часом багато уваги цим питанням приділяє З. Буковський, вважаючи, однак, що теза про безпосередній розвиток (одного населення) від тищінецького до лужицького етапів стосується на сході лише межиріччя Вісли, Сану і Західного Бугу. Що ж до районів, розташованих східніше, то появу тут лужицьких комплексів він допускає не раніше, ніж у IV періоді бронзи — на території тищінецької культури і згодом тищінецько-комарівської. З. Буковський зауважує також, що, відповідно до поширення лужицької культури на схід, зменшується численність її могильників, а наявні поселення носять сліди короткосрочного життя на них⁶. Проте З. Буковський, як і інші археологи, неодноразово підкреслює, що для обґрутованих висновків бракує добре досліджених і датованих пам'яток

¹ Ян Домбровський. Проблемы восточных связей лужицкой культуры. — СА, № 3. М., 1970, стор. 76 і далі.

² L. Kozłowski. Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej. Lwów, 1939, стор. 57.

³ T. Sulimierski. Kultura wysocka. Kraków, 1931, стор. 161, 164.

⁴ K. Jazdżewski. O zagadnieniu początków kultury łużyckiej. — Slavia Antiqua, t. 1. Poznań, 1948, стор. 94; J. Głosiński. Z problematyki kultury łużyckiej na wschód od Wisły. — Archeologiczne rozhledy, 1957, s. 5, стор. 702. В. Д. Рыболова. О связях пра-вобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа. — Исследования по археологии СССР. Сборник статей в честь проф. М. Я. Артамонова. Л., 1961, стор. 81.

⁵ N. Jakimowicz. Państwowe muzeum archeologiczne, cele, organizacja i dotyczeńowe dokonania. — Archeologia Polski, t. IV, 1938, стор. 218.

⁶ Z. Bukowski. Studia nad południowymi południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969, стор. 339, 424.

як у Східній Польщі, так і в західних областях Української РСР. На це вказував і В. І. Канівець, виділивши з території Західної України лише шість, без сумніву, лужицьких пам'яток і близько 10, культурна належність яких, на його думку, ще недостатньо з'ясована⁷.

Тому обмежимось ствердженням самого факту, що наприкінці бронзової доби в районі верхньої течії Західного Бугу і Стиру існували лужицькі могильники, з яких найбільше відомі в селах Вільхове (Ульвівок), Скваряви Львівської, Млиниськах Волинської і Вербені Ровенської областей⁸. Могильник в с. Вільхове і, можливо, ще кілька пунктів в його околиці належать до ульвівецької групи пам'яток, дальша територія якої поширюється на суміжні райони Польщі, але точно не окреслена⁹. Типовими для цієї пам'ятки, на відміну від могильників інших лужицьких груп, є обряд поховання з трупопокладенням, а також дещо своєрідні форми кераміки (чарки з вушками, оздоблені скісними жолобками). Щодо могильників у Млиниськах, Вербені, Скваряви й окремих поховань, згаданих О. Цинкаловським¹⁰, де виявлені лише трупоспалення в урнах, у дослідників немає спільної думки у тому, до якої групи лужицької культури вони належать¹¹. Ян Домбровський, наприклад, висловив припущення про існування ще однієї групи — волинської, або волинсько-подільської, виявом якої можуть бути, на його думку, матеріали з могильника у Млиниськах¹².

З опублікованих даних про лужицькі старожитності знаємо також про невелике скупчення у верхів'ях Прип'яті та її приток, з якого деякі пам'ятки датуються вже ранньозалізним періодом. Ю. В. Кухаренко включає їх у склад ульвівецької групи¹³.

Спеціальних розкопок лужицьких пам'яток в останні роки не проводилось. Але під час дослідження об'єктів інших культур виявлено цікаві матеріали. Йдеться про могильник поблизу с. Терновиця Яворівського р-ну і поселення неподалік с. Заліски Жидачівського р-ну Львівської обл. та ряд неопублікованих ще висоцьких пам'яток.

Могильник у Терновиці¹⁴ відкритий на площі поселення висоцької культури, яким, певно, і був знищений. Збереглося лише кілька зруйнованих поховань з трупоспаленням в урнах і біля них посудин-приставок, більшість з яких — це миски і черпаки з профільованими у вигляді латин-

⁷ В. И. Канивец. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины.— КСИА, II. К., 1953, стор. 44—45.

⁸ Т. Sulimierski. Kultura wysocza, стор. 155; J. Pasternak. Ruskie Karpaty w archeologii. Praha, 1928, стор. 135; L. Kożłowski. Zarys pradziejów Polski..., стор. 57, 80—81; В. И. Канивец. Памятники лужицкой культуры..., стор. 44; Z odkryciem wieków, т. X. Poznań, 1935, з. 3, стор. 51; Ю. М. Захарук. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1930 р.— АП, т. VI, стор. 21.

⁹ J. Glosik. Z problemy kultury..., стор. 704; Z. Bukowski. Studia..., стор. 426.

¹⁰ A. Cypkałowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego. Warszawa, 1961, стор. 93—94.

¹¹ Л. Козловський відносив поховання в Скваряви до сілезько-краківської групи, тобто верхньосілезько-малопольської (L. Kożłowski. Zarys pradziejów Polski..., стор. 57; Z. Durgiewski. Grupa górnoslaska-małopolska kulturyłużyckiej w Polsce. Krakow, 1939—1946, стор. 153); Я. Глосік заразовує поховання в Млиниськах до ульвівецької групи (J. Glosik. Z problematyki kultury..., стор. 706); В. И. Канивець вважав, що могильники Львівщини тяжіють до тарнобжеської групи, а Млиниський найбільш характерний для середньопольської (В. И. Канивец. Памятники лужицкой культуры..., стор. 44).

¹² Ян Домбровський. Проблемы..., стор. 76, 77. Заслуговує на увагу його інтерпретація пам'ятки в Скваряви, у кераміці якої він бачить місцеві комарівсько-тшцінецькі риси. Шкода лише, що плутанина з рисунками і застарілі адміністративні назви, які вживає автор, заважають уточненню наведених прикладів.

¹³ Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореферат. М., 1965, стор. 12, 13.

¹⁴ Розкопки автора 1968 р. Першу згадку про це поселення, як пам'ятку ранньозалізної доби, подає Я. Шептицька (J. Szeptucka. Sprawozdanie z poszukiwań w Tarnowicy, pow. Jaworowskim (woj. Lwowskim).— Przegląd archeologiczny, 1925—1927, стор. 213.)

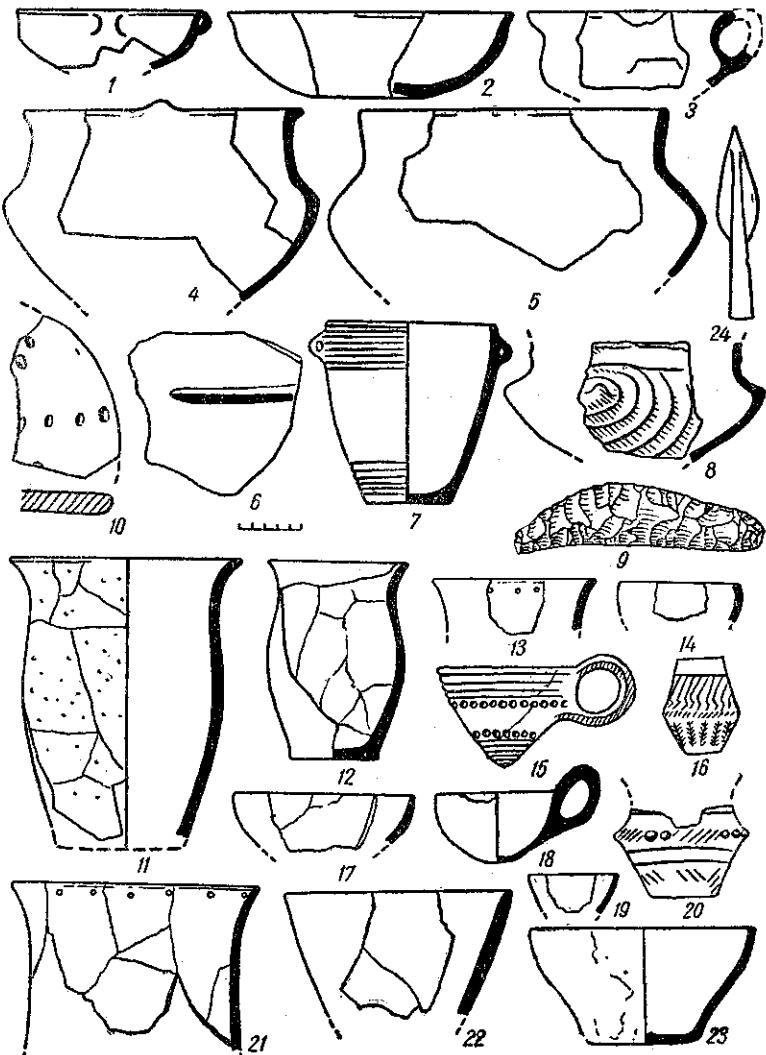

Рис. 1. Матеріали з могильників і поселень лужицької та висоцької культур:

1—4 — кераміка з могильника в Терновиці; 5—8, 10 — кераміка з поселення в Залісках; 9, 13, 14, 24 — матеріали з поселення в Гончарівці; 11, 12, 15—23 — посуд з могильника в с. Конюшків.

ської літери S стінками. Одні миски мають невеликі петельчасті вушка, інші — увігнуті до середини денця (рис. 1, 1, 2). Привертає увагу широкобока ваза-урна. Вона майже чорна, ззовні легко пролощена, має розхилені вінця з виступом на краю (рис. 1, 4). Виявлено також уламки горщиців з шорсткою поверхнею.

Хоч комплекс кераміки з поховань невеликий, однак можна визначити приблизну культурну належність і час існування пам'ятки. Так, перераховані типи посуду знаходять аналогії на пам'ятках кінця бронзового періоду верхньосілезько-малопольської і тарнобжеської груп лужицької культури¹⁵. Але найбільш вірогідно, що цей розташований у басейні

¹⁵ J. Miśkiewicz. Materiały kulturyłużyckiej w Międzyrzecza Pilicy i Śródkowej Wisły.—Materiały starożytne, t. VII, 1962, tabl. I, 17, 18; tabl. X, 4 та ін.; M. Gedl. Materiały z lużyckich cmentarzysk o mieszanym obrządku pogrzebowym w Ligocie Samborowej.—Szymbisze w Podborzach w pow. Sieradzkie Opolskie. Materiały starożytne, t. VIII,

р. Шкло (притоки Сану) могильник є східним відгалуженням тарнобжеської групи, з якою найкраще пов'язується територіально.

Дуже цікава пам'ятка — досліджене у 1906 р. М. Ю. Смішком поселення в с. Заліски¹⁶, що дало нам змішаний вияв культур фракійського гальштату і лужицької. Серед зібраного в розвалі кам'яної печі і культурному шарі матеріалу, типового для культури фракійського гальштату (бронзова бляха, серп, уламки корчаг і банківських горщиків з гудзками, фігурки коней і прясла, орнаментовані канелюрами), маемо подібні до корчаг, але дещо приземкуваті посудини (рис. 1, 5), що нагадують кераміку лужицької культури. Це саме стосується горщиків з горизонтальним і переривчастим валиком на опуклості (рис. 1, 6), банківського горщика з горизонтальними канелюрами та невеличкими вушками (рис. 1, 7), дископодібних покришок-тарілок з відбитками пальця на поверхні (рис. 1, 10) та, напевне, глечиків і опуклобоких вазочок, прикрашених гудзками і концентричними канелюрами навколо них (рис. 1, 8).

Через недостатню обізнаність з пам'ятками лужицької культури в суміжних районах Польщі ми не можемо поки що встановити аналогій для усіх форм перерахованого вище посуду. Але, напевне, приблизні паралелі дає також в першу чергу кераміка південно-східних лужицьких груп¹⁷. Немає даних і для точного датування цієї пам'ятки, хоч знайдений там фрагмент бронзового серпа вказує на досить ранній тип «з гудзком біля держака»¹⁸. У культурному шарі цієї пам'ятки виявлено також горщики культури Ноа і кілька уламків посуду комарівської культури.

Таким чином, описані нами пам'ятки підтверджують припущення, що лужицькі старожитності Львівщини тяжіють в основному до південно-східних груп цієї культури і вказують, що значний вплив на формування місцевих культурних комплексів кінця бронзового періоду мали південні елементи.

* * *

З проблемою східних зв'язків лужицької культури тісно переплітається питання появи висоцьких пам'яток.

Висоцька культура склалася в порівняно обмеженому районі на вододілі між верхів'ями Дністра, Західного Бугу і Стиру. За даними розвідок, пам'ятки її сконцентровані на болотистих низинах, з півночі вздовж Гологір і Вороняків. Крайніми західними пунктами їх поширення можна поки що вважати поселення поблизу сіл Терновиця і Шкло в південно-західному підніжжі Розтоцького горбогір'я¹⁹. Найвіддаленішим на північному сході є, мабуть, поселення в районі с. Полуничне Дубнівського р-ну Ровенської обл.* Не відомі ще пам'ятки висоцької культури північніше: на заході Буського, на сході — Дубнівського районів. Тому припускаємо, що згадані Ю. В. Кухаренком випадкові знахідки висоцького типу на території Полісся²⁰ потрапили туди в результаті міжплемінних зв'язків їх носіїв з населенням інших культур, зокрема в даному випадку, можливо, з племенами милоградської культури. Не поширяються висоцькі

стор. 97; W. Demytrykiewycz. Cmentarzysko i osady przedhistoryczne w okolicy Tarnobrzegu i Rozwadowa nad Sanem.— Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. II. Kraków, 1897, стор. 139, рис. 3.

¹⁶ Матеріали не опубліковані.

¹⁷ M. G e d l. Kultury luzycka na Górnym Śląsku. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962; E. S z y d ł o w s k a. Cmentarzysko kultury luzyckiej w Przecycach, pow. Zawiercie. Bytom, 1968; K. M o s k w a. Epoka brązu i początki epoki żelaza w Rzeszowskiem.— Pradzieje Rzeszowszczyzny, N 10. Rzeszów — Warszawa, 1963, стор. 25, 27.

¹⁸ I. K. Свешников. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі.— МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 55.

¹⁹ Л. И. Крушельницкая. Раскопки поселений высоцкой культуры.— Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 271.

* Розкопки І. К. Свешникова і З. Шварца 1938 р.

²⁰ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 13.

пам'ятки і більш на південь, тримаючись в основному південних схилів Гологір і Вороняків.

Переважна кількість типових пам'яток цієї культури сконцентрована, як уже згадувалося, у Львівській області. Тут є близько 20 могильників, у тому числі розкопані в селах Лугове (Чехи), Висоцьке, Ясенів, Гончарівка, Жуличі та Золочів²¹, і 10 поселень, досліджених переважно розвідками (Черепин, Лагодів, Шкло, Терновиця, Ясенів, Гончарівка, Бужок, Конюшків*, Ріпнів**, Пліснесько)²².

Відомо, що висоцьку культуру на її основній території попереджали комарівська і тищінецька культури. Однак в літературі з цього питання існують розбіжності щодо територіальних меж і місця стику останніх²³. На думку І. К. Свешникова, зіткнення комарівської і тищінецької культур припадає приблизно на верхів'я Західного Бугу і Стиру²⁴. Проте він вважає, що територія першої з них була розчленована на два окремих райони — прикарпатський і волинський, і тому заперечує можливість виникнення висоцьких пам'яток у комарівському середовищі. За його концепцією, обидві ці культури розвивалися на різних територіях і протягом певного часу були синхронними²⁵.

Всупереч цьому наведена ним карта відтворює дещо іншу картину. На території, де згодом з'являються висоцькі пам'ятки, існують в основному поселення, кургани і ґрунтові поховання комарівської культури. Якщо взяти до уваги нові дані, то пам'ятки останньої відомі зараз у селах Звенигород, Лагодів, Ріпнів, Гончари, Чижиків²⁶, Висоцьке, Ясенів, Бужок і Конюшків***, і майже усі вони виявлені на місцях пам'яток висоцької культури. Вияснити це питання важливо не лише для з'ясування культурного підґрунтя висоцьких комплексів (комарівського чи близького йому тищінецького), а й для визначення кінцевого етапу культури, що їх попереджала.

І. К. Свешников кінцеву фазу комарівської культури датує на Поділлі — XIII, на Волині — XI ст. до н. е., а деякі пам'ятки Прикарпаття, зокрема з районів, де не було розселення племен культури Ноа, — початком ранньозалізної доби²⁷. Поки що неможливо точно датувати комарівські пам'ятки з висоцької території, але ми припускаємо, що вони не припинили свого існування раніше, ніж на території Прикарпаття і Волині. Сюди також могли переселитися окремі групи комарівського населення, витиснені у XIII ст. до н. е. з Наддністрянщини племенами культури Ноа. Крім того, цікавий факт наявності пам'яток, що представляють змішані комплекси культур комарівської і Ноа (Звенигород, Дубно, Колосівка²⁸,

²¹ T. Sulimski. Kultura wysocka; Л. И. Крушельницкая. Раскопки в верховьях Западного Буга. — Археологические открытия в 1969 г., стор. 227; і її ж. Могильник висоцької культури у м. Золочеві. — Археология, т. XIX. К., 1965, стор. 122.

* Розкопки автора 1964—1970 рр.

** Розкопки Ю. М. Захарука і І. К. Свешникова 1951 р.

²² І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська. — АП, т. III. К., 1952, стор. 95.

²³ А. Гардавський включає в обсяг тищінецької культури північну частину Наддністрянщини і Волинь (A. G a r d a w s k i. Plemiona kultury tiszcienskiej w Polsce. — Materiały starożytnie, т. V. Warszawa (1959, табл. II, карта); І. К. Свешников бачить на цій території значні скupчення комарівської культури (I. K. S w i e s n i k o w. Kultura komarowska. — Archeologia Polski, т. XII, z. 1. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967, стор. 46, карта); З. Буковський межиріччя витоків Західного Бугу, Стиру, Горині виділяє як мішану комарівсько-тищінецьку зону (Z. B u k o w s k i. Studia..., стор. 398, 399); Я. Глосік вважає, що північні межі комарівської культури треба пересунути на північ, вниз по течії Західного Бугу (Wiadomosci Archeologiczne, т. 29. стор. 89).

²⁴ I. K. S w i e s n i k o w. Kultura komarowska..., стор. 46, 47.

²⁵ I. K. Свешников. Пам'ятки голіградського типу..., стор. 64; його ж. Підсумки досліджень культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1958, стор. 27; I. K. S w i e s n i k o w. Kultura komarowska..., стор. 81.

²⁶ I. K. S w i e s n i k o w. Kultura komarowska..., 46, 47.

*** Розвідка і розкопки автора.

²⁷ I. K. S w i e s n i k o w. Kultura komarowska..., стор. 72.

²⁸ Там же, стор. 73.

Крем'янець*, Заліски та ін.), які вказують на їмовірність ще однієї міграції на північ певної частини придністрянського населення зі змішаною вже тоді культурою (комарівською і Hoa) ²⁹, витісненою звідти в XI—Х ст. до н. е. племенами культури фракійського гальштату.

Щодо тищінської культури, то результати її вивчення на території Західної Волині і північних окраїн Лісостепу зводяться до теоретичних узагальнень без фактичного матеріалу. На жаль, культурний комплекс кінця бронзової доби з цієї території залишився таким таємничим, як і найменування «волинські культури», надане йому колись Т. Сулімірським³⁰ і ще й досі вживане в археологічній літературі. Втім, значне скупчення тищінських пам'яток виступає на Поліссі в басейні р. Прип'яті. Як припускають дослідники, окрім групи цієї культури існували там досить довго і, можливо, відіграли певну роль у формуванні культур ранньозалізної доби (милоградської)³¹, тому не виключено, що вплив тищінської культури в кінці доби бронзи сягав і на більш віддалені райони.

Визначений Т. Сулімірським для висоцької культури час VIII—I ст. до н. е., як і розроблену ним хронологічну систему поділу висоцьких старожитностей на чотири етапи³², піддав згодом критиці В. І. Канівець, датуючи їх Х—VI ст. до н. е. Найранішими він вважає деякі поховання в Гончарівці, які відносять до IX і навіть X ст. до н. е. (на підставі бронзового браслета лужицького типу і бритви, типової, на його думку, для періоду Беначчі I). До найпізніших В. І. Канівець зараховує окрім поховання з речами скіфського типу і курган в с. Красне, який свідчить про появу тут нових обрядових традицій, характерних для племен скіфського періоду³³.

Оскільки з верхньою датою, визначену В. І. Канівецем, погоджується тепер більшість дослідників (іноді з незначними застереженнями), то час появи перших комплексів висоцької культури все ще є предметом дискусії (XII—XI ст. до н. е.—О. І. Тереножкін; XI—Х—З. Буковський; Х—ІХ—В. І. Канівець, Ян Домбровський; IX—В. Д. Рибалова)³⁴.

Ще складнішою є проблема походження висоцької культури. Т. Сулімірський розглядав її як витвір двох культур — місцевої і прийшлої лужицької³⁵. В. І. Канівець припускає, що вона утворилася внаслідок дальшого розвитку місцевих племен комарівської культури³⁶. Не заперечує зв'язків висоцької культури з комарівською З. Буковським³⁷, вважаючи, крім того, що остання мала деякий вплив на формування культури східних лужицьких груп. Це проявилося у поховальному обряді (поховання з трупопокладенням)³⁸.

* Дослідження В. П. Савича 1968—1970 рр.

²⁹ Міркування з приводу можливості співіснування цих племен висловив і Е. А. Балагурі (Е. А. Б а л а г у р и . История племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье (культура Hoa). Автореферат. К., 1964, стор. 14,15).

³⁰ T. S u l i m i r s k i . Zagadnienie ekspansji kultury luzyckiej na Ukrainie. Wiadomości archeologiczne, t. XIV, 1936, стор. 43.

³¹ Z. B u k o w s k i . Studia..., стор. 392—394.

³² T. S u l i m i r s k i . kultura wysocka, стор. 142—145.

³³ В. И. Канивец. Вопросы хронологии высокой культуры. КСИА АН УССР, № 4. К., 1955, стор. 94, 95.

³⁴ А. И. Т е р е н о ж к и н . Предскіфський період на Дніпровському правобереж'ї. К., 1961, стор. 158, 194, 195, 197; Z. B u k o w s k i . W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej, kultury luzyckiej.— Archeologia Polski, t. XI, z. 1. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, стор. 85, 86; В. И. Канивец. Памятники высокого типа как исторический источник. Автореферат. К., 1953, стор. 8; J. D ą b r o w s k i . Materiały ze Strzyżowa, pow. Hrubieszów, a niektóre powiązania ziem Polski wschodniej i Ukrainy w późnej epoce brązu.— Materiały starożytnie, t. VIII. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 32; В. Д. Рыболова. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников бронзы и раннего железа на Украине. — Археологический сборник, № 2. Л., 1961, стор. 10.

³⁵ T. S u l i m i r s k i . Kultura wysocka, стор. 173.

³⁶ В. И. Канивец. Памятники высокого типа..., стор. 13.

³⁷ Z. B u k o w s k i . Studia..., стор. 434, 505; його ж. W sprawie..., стор. 49.

³⁸ L. B u k o w s k i . Studia..., стор. 426.

Разом з тим між поглядами цих дослідників є великі розбіжності. В. І. Канівець надає основного значення місцевому вияву комарівської культури, а наявність лужицьких елементів пояснює наслідком між-племінних зв'язків, які, однак, на його думку, були менш активними, ніж зв'язки з населенням Південного Прикарпаття³⁹. Натомість З. Буковський твердить, що між комарівською і висоцькою культурами існував хронологічний розрив, який міг бути заповнений лише «лужицьким» етапом. Інакше кажучи, зв'язок між обома культурами відбувався через лужицьку, оскільки окрім групи носіїв останньої, як припускає дослідник, просунулись на цю територію в кінці IV періоду бронзи⁴⁰. Виходячи з цього, З. Буковський вважає доцільним трактувати висоцьку культуру як локальний варіант культури лужицької.

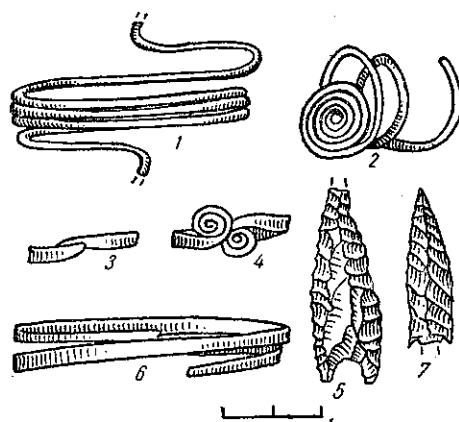

Рис. 2. Матеріали з висоцьких пам'яток:
1—3, 5—7 — металеві і крем'яні вироби з могильника в с. Конюшків; 4 — перстень з Лагодова.

вважають дослідники, висоцької культури, бо зараз він майже повністю знищений. Натомість, за 1—1,5 км на північ від нього виявлені поселення Гончарівка і Гончарівка — Бужок, інвентар яких складався з тюльпаноподібних середньої величини горщиків з гладкою поверхнею, мисок з нахиленими до середини вінцями (рис. 1, 13, 14) та знарядь праці (кам'яних — молоти, розтирачі і крем'яних — відбійники, серпи). Знайдено також бронзовий листоподібний наконечник списа з двома протилежними отворами нижче основи листа (рис. 1, 24), що датується приблизно IX—VIII ст. до н. е. В цілому цей комплекс нагадує інвентар пам'яток у селах Ясенів і Конюшків Бродівського р-ну, де виявлено теж гладкий посуд без валиків (іноді з проколами під вінцями) і крем'яні знаряддя праці*.

Ще однією пам'яткою, що відноситься приблизно до останнього століття бронзової доби, можна, мабуть, вважати могильник і поселення в с. Конюшків Бродівського р-ну. На могильнику зібрано два крем'яних наконечники стріл архаїчних форм (один серцеподібний з віймкою в основі, другий з невеликим черешком) (рис. 2, 5, 7) і низку бронзових прикрас, серед яких є шпилька з розклепаною і закрученою у вушко голівкою та нарізками на стержні, округла бляшка з маленьким вушком для прикріplювання і опуклим гудзком над ним, фрагмент пронизки з плоского в перетині дроту, скрученій у два витки браслет з такого самого дроту (рис. 2, 6) та кільце-каблучка з відламаними кінцями, що мали, певно, вигляд спіралі. Крім того, знайдено невеликий спіральний браслет з тонкого круглого дроту, кінці якого закручені у різні боки і відламані, та окремо один спіральний щиток, можливо, від такого самого браслета (рис. 2, 1, 2).

Дротяні кільця і браслети у вигляді кількох витків часто зустріча-

³⁹ В. И. Канивец. Памятники висоцкого типа..., стор. 13.

⁴⁰ Z. Bickowski. W sprawie..., стор. 94, 95.

* Розкопки автора 1968—1970 pp.

ються на висоцьких пам'ятках. К. Журовський пов'язував їх з лужицькою культурою⁴¹, хоч вони, як і пронизки та шпильки з закручену у вушко голівкою, не належать до речей, характерних лише для однієї культури. Швидше можна говорити про моду на цього типу оздоби, поширену майже на всій європейській території (від середини бронзового до початку залізного періоду)⁴². Браслети, кільця і персні з кінцями, закрученими у спіральні щитки, також мають дуже давні традиції щодо їх виконання⁴³.

На значну кількість відкритих у цьому могильнику поховань (сім знищених, з них два трупоспалення) припадає багато кераміки: конічних, напівсферичних, з малесеньким денцем черпаків, кілька глибоких мисок, іноді з отвором у дні, або мисок з нахиленими до середини вінцями; банків подібних і з рівними конічними стінками посудин (рис. 1, 17—19, 22, 23), тюльпаноподібних горщиків з проколами під вінцями (рис. 1, 11, 12, 21), біконічних посудинок, оздоблених геометричним орнаментом, або з розхиленими назовні вінцями. Серед останніх особливо цікавою є посудинка, прикрашена справжнім шнуровим орнаментом і гудзками на перегині бочкового (рис. 1, 20). За формуєю вона нагадує горщик з Бродів⁴⁴ або з Гончарівки*. Шнуровим орнаментом і двома рядами старанно витиснених ямок прикрашений також гарний гостродонний черпак з великим округлим і оздобленим двома загибленими лініями вушком (рис. 1, 15). Обидві форми, зокрема їх орнамент⁴⁵, без сумніву, вказують на ранні традиції.

Отже, навіть на прикладі цих двох пам'яток можна говорити про контакти висоцької з передуючими їй культурами. Мається на увазі насамперед найбільш консервативна, як вважають археологи, риса — поховальний обряд, що теж пов'язується з традиціями комарівської культури.

Про зв'язок з давніми культурами свідчать і бронзові вироби (вказані вище типи прикрас і предмети культури Ноа⁴⁶) та кераміка. Так, деякі форми кухонного посуду близькі не лише до комарівських⁴⁷, а й до кераміки культури Ноа⁴⁸, про існування окремих знахідок на цій території іноді разом з речами комарівської культури вже згадувалося.

Елементи лужицької культури на ранніх пам'ятках засвідчені виробами з бронзи (браслет з Гончарівки) і деякими орнаментаційними мотивами. Це стосується ялинкового мотиву, який зустрічається на ритуальних біконічних чарках, але майже всюди поруч з характерним для висоцького стилю лінійним орнаментом (переривані горизонтальні або зигзагоподібні вертикальні лінії) (рис. 1, 16).

Щодо форм посуду, то, крім деяких черпаків, які знаходять аналогії у верхньосілезько-малопольській групі і серед подібних до поширеніх на лужицьких могильниках мисок з отворами, рання кераміка висоцької культури виявляє своєрідні риси. Досить згадати численні біконічні посудинки

⁴¹ K. Ż u r o w s k i. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wcześniego żelaza z dorzecza górnego Dniestru. — Przegląd archeologiczny, t. VIII, z. 2. Poznań, 1949, стор. 194.

⁴² Спіральні кільця і шпильки з закручену голівкою є на пам'ятках комарівської культури Волині (О. Лагодовська. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. — Археологія, т. II. К., 1948, стор. 67, рис. 3; стор. 75; И. К. Свешников. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. — СА, № 2. М., 1968, рис. 4, 5; I. K. S w i e s z n i k o w. Kultura komarowska..., табл. XII, 2, XIV, 2).

⁴³ I. K. S w i e s z n i k o w. Kultura komarowska..., табл. 1, 2, стор. 64; табл. XII; О. Лагодовська. Вказ. праця, стор. 76.

⁴⁴ T. S u l i m i r s k i. Kultura wysocka, табл. XIV, 2.

* Розкопки В. І. Қанівця.

⁴⁵ I. K. S w i e s z n i k o w. Kultura komarowska..., табл. II, 10; VII, 14; XIII, 7, 14 та ін.

⁴⁶ Z. B u k o w s k i. W sprawie..., стор. 85.

⁴⁷ I. K. S w i e s z n i k o w. Kultura komarowska..., табл. II, 3; IX, 2, 3; X, 12, 15; XV, 12, 13, 37, 38.

⁴⁸ Багато тюльпаноподібного посуду з проколами виявлено на поселенні культури Ноа в с. Бовшів (Л. І. Крушельницька. Нові північно-західні пам'ятки культури Ноа. — Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 109), на поселенні в Залісках і могильнику в Звенигороді.

з розхиленими вінцями, більшість черпаків і біконічні орнаментовані чарки⁴⁹.

Шукаючи відповіді на питання про походження висоцької культури, дослідники порівнювали її з широким колом інших. І справді, крім місцевого вияву, у складі знахідок з могильників виділено низку елементів, що зближують її з суміжними культурами⁵⁰. Але, по-перше, порівнювалися матеріали культури в цілому, а не з найраніших комплексів; по-друге, бралися до уваги форми, які в кінці бронзової і на початку залізної доби мали загальне поширення на території Центральної і частково Східної Європи, отже, не могли служити еталоном лише однієї якоїсь культури чи групи. Так, виділена Т. Сулімірським як найбільш характерна лужицька ритуальна кераміка була виявлена на могильниках, що належать до етапу найвищого розвитку висоцької культури (наприклад, двійник і трійник — в Ясенові, посудинка зі «стопкою» — в Луговому)⁵¹. З них лише «стопка», двійник і трійник являють собою форми, походження яких можна пов'язувати з бранденбурзько-великопольською групою. Згаданим миски з отворами, циліндричні, гостродонні посудинки та фігурки птахів поширені на багатьох лужицьких пам'ятках Польщі і Моравії⁵².

Не знаходить підтвердження і гіпотеза В. І. Канівця про можливість контактів на ранньому етапі висоцької культури з середньопольською лужицькою групою⁵³, тому що стиль останньої в IV і V періодах бронзи характеризується вже типовими західнолужицькими формами, які зовсім не пов'язуються з висоцькими⁵⁴. Втім, деякі аналогії можна знайти серед матеріалів найранішої на цій території (III ЕВ) константинівської групи, але пояснюється це наявністю в її комплексах елементів тишінецької культури⁵⁵, тобто близькістю підґрунтя обох культур.

На наш погляд, крім можливих міжплемінних зв'язків, що їх підтримувало населення межиріччя Дністра і Західного Бугу в кінці бронзового періоду з лужицькими племенами (зокрема, мабуть, південно-східних груп), спільність їх окремих культурних форм пояснюється, в першу чергу, близькістю попередніх їм культур⁵⁶.

Дещо інакше вимальовується ситуація дальнішого формування висоцької культури. В керамічному комплексі чимраз частіше виступають форми, що свідчать про зв'язок з лісостеповими культурами перед- і ранньосіфського часу (прості кухонні горщики з валиками, покритими відбитками пальця, черпаки з високими вухами, миски, кубки). Є також посуд, що має багато спільніх рис з керамікою фракійського гальштату (горщики типу Вілланова, миски з канелюрами). Але, разом з тим, з'являється кераміка, найбільш близька до господарського посуду тарнобжеської і люблінської груп лужицької культури. Маються на увазі горщики з навмисно ошершавленою поверхнею, покритою іноді пальцевими вдавленнями, великі біконічні посудини досить видовженої форми і, навпаки, приземкуваті опуклобокі вази. Трапляються оригінальні форми, наприклад, глечик з Лаго-

⁴⁹ Останні Т. Сулімірський виводив з подібних за формою біконічних горщиків бранденбурзько-великопольської групи (T. Sulimierski. Kultura wysocka, стор. 151). Натомість Ян Домбровський зауважує, що подібні посудини є тільки в комплексах верхньосілезько-малопольської групи (Ян Домбровський. Проблемы..., стор. 85).

⁵⁰ T. Sulimierski. Kultura wysocka, стор. 150—158.

⁵¹ Там же.

⁵² A. Gottwald. Pořebiste u Domamyslic.— Rocnik Národního a průmyslového muzea mesta Prostějova a Hané, N. VI. Prostějov, 1929, стор. 7, рис. 2, 3, табл. VIII, 2; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski. Pradzieje Polski. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965, рис. 50, 4, 6; M. Gedl. Kultura luzycka..., табл. XXXII, 12.

⁵³ В. І. Канівець. Памятники висоцького типу..., стор. 11, 13.

⁵⁴ В кераміці переважають опуклобокі, вазоподібні форми з так званим гудзовим орнаментом і канелюрами (M. Gedl. Studia nad wcześnieą fazą kultury luzyckiej w środowej i wschodniej Polsce.— Archeologia Polski, t. XII, z. 2, 1967, стор. 30, табл. IV).

⁵⁵ Там же, табл. III.

⁵⁶ T. K. Swieszpirow. Kultura komarowska..., табл. стор. 82.

дова, прикрашений псевдошнуровим орнаментом, мабуть, теж західного стилю. Знайдено також кілька фігурок птахів та, як і на ранніх пам'ятках, мисок з отвором у дні⁵⁷.

У свій час проявом нової культурної течії, що запанувала на території висоцької культури на початку залізної доби, В. І. Канівець вважав пам'ятки типу Жуличі, близькі, на його думку, до синхронних пам'яток Верхньої Наддністриянщини⁵⁸. Звернув він, насамперед, увагу на деякі елементи культури фракійського гальштату, як і на появу кухонного посуду з високо розташованими валиками, характерними для ранньоскіфського періоду. Матеріали з могильника в с. Жуличі Золочівського р-ну, на жаль, не опубліковані, хоч вже не раз згадувалися у різних працях, що має місце і в статті Яна Домбровського. Посилаючись на них, зокрема на один біконічний горщик (з отворами під вінцями і перерваним валиком на перегині бочка), як на провідний тип кераміки з цього могильника, Ян Домбровський теж виділяє окрему локальну групу пам'яток, яку, в свою чергу, вважає проміжним варіантом між культурами кінця бронзової доби, білогрудівською і східних лужицьких груп⁵⁹.

Для кращого ознайомлення з цією пам'яткою повідомимо про результати розкопок 1969 р.⁶⁰ Могильник займає досить велике, забудоване зараз підвищення. Перше поховання було досліджено тут ще в 30-х роках і визначене Т. Сулімірським як поховання скринькового типу⁶¹. У 1952 р. В. І. Канівець відкрив ще шість, з яких найкраще збереглися дві урни з трупоспаленням, а нам вдалося виявити п'ять поховань з трупопокладеннями і два трупоспалення в урнах.

Характерним для перших було, як і на більшості висоцьких могильників, положення кістяка на спині, з простягнутими вздовж тіла руками, головою на південь, південь — схід. Два з них лежали на кам'яних плитах, а покійник з поховання № 6 мав, крім того, прикриті камінням ноги. Ритуальний посуд, що стояв біля голови і ніг похованіх, складався з кількох мисок і тюльпаноподібних горщиків, конічної форми друшляків (поховання № 1, 2, 5 рис. 3, 3—7) або кількох мініатюрних посудинок (поховання № 6, рис. 3, 8, 9, 12, 13). Крім кераміки, тут знайдено крем'

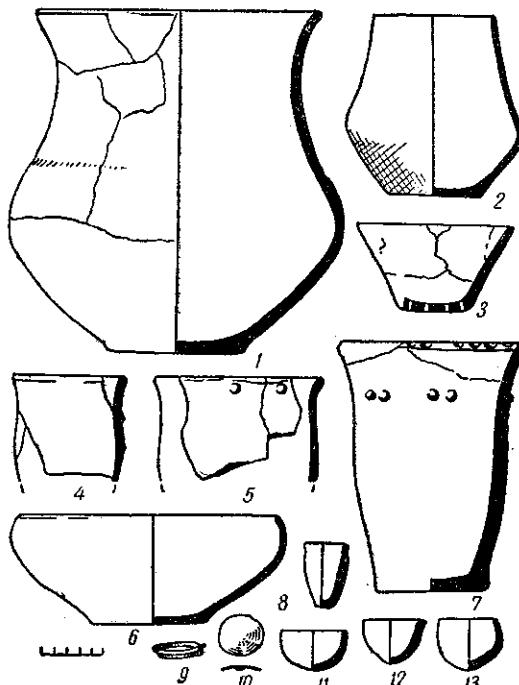

Рис. 3. Матеріали з могильника висоцької культури в Жуличах (1—13).

⁵⁷ Усі матеріали, зібрані автором під час розкопок 1964—1968 pp. в селах Черепин, Лагодів, Звенигород, Терновиця, Шкло Львівської обл., зберігаються у фондах ІСН.

⁵⁸ В. І. Канівець. Пам'ятники висоцького типу..., стор. 14.

⁵⁹ Ян Домбровський. Проблемы..., стор. 85, 86.

⁶⁰ Розкопки проводились експедицією ІСН АН УРСР (під керівництвом автора).

⁶¹ T. Sulimierski. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka prehistorycznego.— Z ochroni wieków, r. X, z. 2, 1935, стор. 23.

ний відбійник, два бронзових гудзики і кільце з заложеними один на одного кінцями (рис. 3, 10, 11).

Дещо відрізняється за формою посуд, виявлений у похованнях з трупоспаленнями. Урна з поховання № 4 — біконічна, з плавним перегином бочка і розхиленими назовні вінцями (рис. 3, 1), подібна до урни з цього могильника, що була опублікована Т. Сулімірським, який вважав її типовою для другого етапу висоцької культури (згідно з його періодизацією)⁶². В похованні № 3 були невеликий біконічний горщик-урна (рис. 3, 2) і поряд з ним уламки тюльпаноподібних горщиків — чорного та світлокоричневого товстостінного, а також частина крем'яного серпа. Вказані урни мають близькі аналогії серед кераміки з найбільш типових висоцьких могильників у селах Лугове (Чехія) і Висоцьке⁶³.

Таким чином, як бачимо, могильник в с. Жуличі зберігає риси, характерні для висоцької культури. Що ж до виявленого тут раніше скринькового поховання, то воно, певно, було подібне до згаданого вище частково прикритого камінням поховання № 6 та до низки відкритих нами таких самих у м. Золочеві⁶⁴. Виходячи з цього, припускаємо також, що теза Т. Сулімірського про появу серед висоцьких пам'яток окремих елементів поморської культури (скринькового і підкльошового типу) не має надійних підстав і пов'язується з помилковим датуванням молодших комплексів висоцької культури латенським періодом⁶⁵. Тут швидше можна говорити про деякі впливи лужицької культури, що подекуди, зокрема, в кераміці, має спільні риси з культурою підкльошових поховань, як це бачимо на прикладі деяких форм посуду з поселення в Лагодові.

Зібрани тут знахідки, зокрема величезна кількість посуду, дають новий матеріал для характеристики переходного періоду від висоцького етапу до скіфського. Це саме стосується вказаних вище пам'яток в с. Шкло, Терновиця і Черепин. Поселення в Черепині і Лагодові продовжували існувати до V ст. до н. е., змінюючись під впливом нових культурних течій, а можливо, й етнічно. Вони дали змогу простежити, скільки часу зберігаються характерні для висоцької культури риси і приблизно датувати кінець її існування як самобутнього археологічного явища кінцем VII ст. до н. е. Протягом VI ст. до н. е. до її дальнього розвитку залучається стільки різних чужих елементів, що говорити про пам'ятки цього часу як про старожитності висоцької культури неможливо⁶⁶.

На закінчення слід зауважити, що, хоча між окремими лужицькими групами є значні відмінності⁶⁷, усі вони об'єднані спільністю похованального обряду «урнових полів», в процесі формування якого і склався весь масив «лужицької культури». Поява висоцької культури виходить поза рамки цього процесу. Тому, якщо кристалізація її і відбулася під сильними впливами суміжних з нею лужицьких груп, то своїм походженням, специфікою розвитку і нарешті культурним обличчям вона не пов'язується з ними, і тим самим становить окрему археологічну культуру.

⁶² T. Sulimirska. Die Kisten und die Glockengräberkultur in Sudostpolen.—*Światowit*, t. XV, 1930—1931, стор. 171.

⁶³ T. Sulimirska. Kultura wysocka, табл. XXIII. Цей дослідник звертає увагу на відмінність їх форм, вказуючи на можливість лужицького фракійського походження (там же, стор. 153, 154). Подібні біконічні горщики відомі на інших пам'ятках пізньовисоцького типу, наприклад на поселенні у Вікниках Великих Збаразького р-ну Тернопільської обл. (М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікниках Великих.—*Археологія*, т. I. К., 1947, стор. 111, рис. 12).

⁶⁴ Л. І. Крушельницька. Могильник висоцької культури..., стор. 124, рис. 2, поховання № 45.

⁶⁵ T. Sulimirska. Kultura wysocka, стор. 169.

⁶⁶ Л. І. Крушельницька. Памятники скіфського времена на Верхнем Піднестровье.—*Тезисы докладов на конференции по вопросам скіфо-сарматской археологии*. М., 1966, стор. 24—27.

⁶⁷ Z. Bukowski. Studia..., стор. 22—23; M. Gedl. Studia..., стор. 316.

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ

О связях лужицкой и высоцкой культур

Резюме

В данной статье автор, включаясь в возобновленную Яном Домбровским дискуссию о восточных связях лужицкой культуры, рассматривает два вопроса: о происхождении ранних лужицких памятников на территории западных областей Украины и о влиянии этих элементов на формирование высоцкой культуры.

Анализ керамических комплексов из могильника в с. Терновица и поселения в с. Залисках показывает, что лужицкие древности тут связаны в первую очередь с юго-восточными группами лужицкой культуры.

На основании новых материалов высоцких памятников (поселения с. Гончаривка, Гончаривка — Бужек, Ясенив и могильника в с. Конюшков) в статье сделан вывод, что общность отдельных форм материальной культуры лужицких племен и населения между речьями Днестра и Западного Буга в конце бронзового периода объясняется не только междуплеменными связями, но и близостью предшествующих им культур. Участие лужицких элементов в формировании высоцкой культуры более ощутимо на поздних этапах развития последней. Автор считает, однако, что по своему происхождению, специфике развития, общему облику высоцкие памятники представляют отдельную археологическую культуру.

В. М. КОРПУСОВА

Про населення хори античної Феодосії

У відтворенні історії сільського населення європейської частини Боспору лишається нез'ясованою проблема його етнічної атрибутації. Вирішити її значною мірою допомагає вивчення матеріалів некрополів. Проводилося дослідження на пам'ятках азіатського Боспору¹, вивчені курганні могильники класичного та елліністичного часу європейської частини². Грунтові могильники цього періоду були зовсім невідомі, поховання римського часу досліджені недостатньо³. Особливу цінність для характеристики сільського населення Боспору становлять матеріали двох некрополів (V—IV ст. до н. е. та II—III ст. н. е.) поблизу с. Фронтове⁴ на Ак-Монайському перешикту, в південно-західній частині Керченського п-ва. Очевидно, некрополі належали до хори античного міста Феодосії, яке знаходиться за 20 км від них.

Обидва некрополі розташовані поруч. Могили більш давнього з них зосереджені двома компактними групами на відстані 30 м одна від одної. Між ними був розташований пізніший некрополь, що частково перекривав

¹ И. С. Каменецкий. Население Нижнего Дона в I—III вв. н. э. Автореферат канд. дисс. М., 1965; Ю. П. Ефанов. Кобяковский грунтовый могильник и вопрос о его этнической принадлежности.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, стор. 136—143.

² Т. Н. Троицкая. Скифские погребения в курганах Крыма. Автореферат канд. дисс. Симферополь, 1954; Э. В. Яковенко. Скифы Восточного Крыма в V—II вв. до н. э. Автореферат канд. дисс. М., 1969.

³ А. А. Дирина. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки.—ЗООИД, т. XIX. Одесса, 1896, стор. 126—128; В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов.—МИА, № 69. М., 1959, стор. 187—211; Т. М. Арсаньева. Могильник у деревни Ново-Отрадное.—МИА, № 155, 1970, стор. 82—149; И. Т. Кругликова. Некрополь поселения у дер. Семеновки.—СА, № 1, 1969, стор. 98—119.

⁴ Некрополь досліджували у 1960 р. Ю. Г. Колосов (О. В. Цека. Могильник скіфського і сарматського часу на Керченському півострові.—Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 199—205), у 1964—1966 р.—В. М. Корпусова.

перший (рис. 1). Належність поховань до одного з них визначена на підставі аналізу інвентаря, поховального обряду та горизонтальної стратиграфії.

Некрополь Фронтове I. За зброєю (акінаки і наконечники стріл) та керамікою (зокрема, горловиною хіоської пухлогорлої амфори, чорнолощеним келихом з врізним орнаментом) він датується початком V—IV ст. до н. е. (рис. 2). В його складі — 62 поховання з тілопокладенням і повторним похованням кісток.

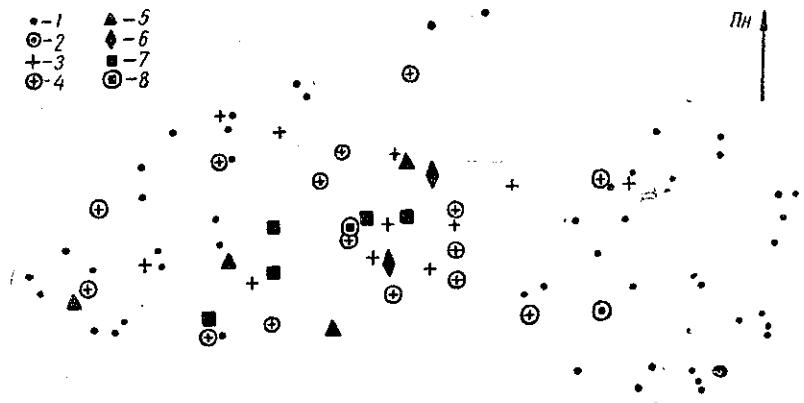

Рис. 1. Схема розміщення поховань некрополів Фронтове I та Фронтове II.

Фронтове I: 1 — непограбовані могили; 2 — зруйновані могили. Фронтове II: 3 — непограбовані могили; 4 — пограбовані могили; 5 — тризни; 6 — тризни зі спаленими кістками тварин; 7 — повторні поховання кісток; 8 — колективне повторне поховання кісток скелетів.

Поховання з тілопокладенням. За конструкцією розрізняємо три групи могил: прості ями; з стінками, обкладеними бутовим камінням; підбійні могили.

До першої, найчисельнішої групи належать 48 поховань в простих земляних ямах (рис. 3, 1, 2, 5), які в плані найчастіше мають неправильну овальну форму (ширші до голови). Орієнтовані вони зі сходу на захід глибина їх від 0,3 до 1,8 м. Наймілкішими є дитячі могили. В одній могилі в головах похованого в стінці біля dna була маленька ниша, куди поклали горщик та м'ясну їжу.

Деякі ями засипані землею, інші — маленькими камінцями. Над 22 могилами на давній поверхні було насыпано площадку (рис. 3, 1) з такого самого каміння (найбільша мала розміри 3 × 2 м) або покладено його невеликими купками — 10—20 штук. 24 небіжчиків супроводжувала м'ясна напутня їжа* — ліва передня нога вівці з лопаткою і кілька ребер. У двох похованнях знайдені кістки бика. Залишки їжі виявлені біля голови або рук кістяків. Між ребрами або на кістках рук в шести жіночих похованнях (статті одного небіжчика не встановлена) трапились шматочки вохри та реальгара, в п'яти могилах кінцівки й черепи скелетів були посипані вохрою.

Поховання пісодинок є колективні. Більшість кістяків лежала на спині з витягнутими кінцівками. У восьми небіжчиків руки зігнуті в ліктях і оперті на кістки таза, ноги в семи випадках були первинно зігнуті і поставлені колінами догори, а в двох — перехрещені в гомілці. В двох могилах скорчені кістяки лежали на боці (рис. 3, 5). Переважає західна орієнтація небіжчиків. Лише в одному випадку кістяк був покладений головою на схід.

* Рештки фауни визначила кандидат біологічних наук В. І. Бібікова.

Рис. 2. Фронтове I. Інвентар поховань:

1 — бронзові наконечники стріл; 2 — синиця ворвірка; 3 — бронзові скроневі кільця; 4 — бронзова бляшка; 5 — скляна намистина; 6 — кружалярна червоноглиняна ойнохоя; 7 — ліпний сіролощений глечик з врізним орнаментом; 8 — залізний ніж; 9 — глиняне пряслице; 10 — бронзова бляха; 11 — бронзове листерко; 12 — залізний арінак. 1, 12 — могила № 92; 2 — могила № 87; 3 — могила № 41; 4 — могила № 81; 5 — могила № 35; 6 — могила № 37а; 7 — могила № 17; 8 — могила № 37; 9, 11 — могила № 57; 10 — могила № 53.

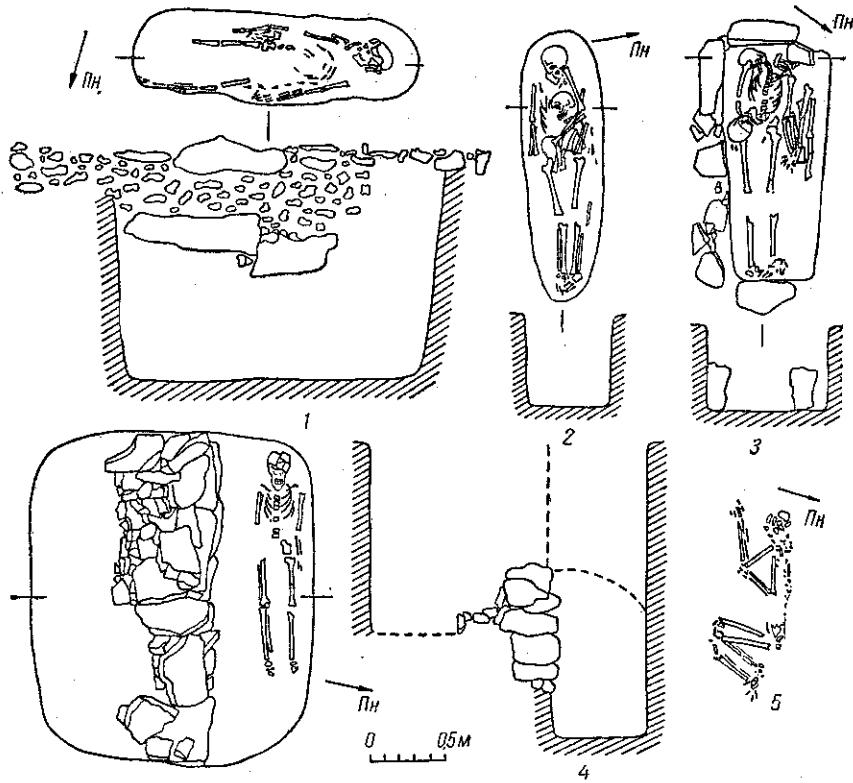

Рис. 3. Фронтове I. Плани та розрізи могил:

1 — № 78; 2 — № 47; 3 — № 60; 4 — № 51; 5 — № 41.

У деяких ґрунтових ямах поховання робились кілька разів. У могилах № 13, 37, 43, 55 кістяки лежали один на одному, відокремлені шаром землі або каміння, що свідчить про різночасність поховань. Тут ховали дорослих і підлітків (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення статі похованих в сімейних могилах

Групи	Колективні тілопокладення				Тілопокладення і повторні поховання кісток						
	№ могил	статъ		статъ не визначена	№ могилы	скелети in situ			повторні поховання кісток		
		чоловік	жінка			чоловік	жінка	дитина	чоловік	жінка	дитина
Східна	37	++				+			+		
	43	+++				++			++		
	60			++		+			+		
Західна	13	+ (?)	+								
	55	++									
					2 4 8 25 89						

Рис. 4. Фронтове I. Могила з тілопокладенням та повторним похованням кісток.

До другої групи належить яма прямокутної форми (№ 60), стінки якої обкладені необрбленим камінням (рис. 3, 3). Засипка її складається з маленьких камінців. Тут було троє поховань: двоє лежали один на одному, кістки третього згорнути вбік. Випростані кістяки покладені головою на південний захід.

Третя група включає три підбійні могили (№ 28, 51, 71), орієнтовані зі сходу на захід (рис. 3, 4). Підбій зроблено на північ від вхідної ями і закладено необрбленим камінням. У двох могилах біля вхідної ями, на каміннях закладу знайдені великі фрагменти амфори елліністичного часу, використані, мабуть, з ритуальною метою. Глибина підбоїв 2 м. У кожному з них містилося одне поховання. Кістяки лежали на спині, головою на захід. В одного ноги були поставлені колінами додори, у другого — витягнуті. В похованні виявлено також кістки вівці.

Повторні поховання кісток. Привертають увагу могили № 2, 4, 8, 9, 25, 47, 70, 77, 81, 89, де на дні простих земляних ям були колективні поховання (рис. 3, 2; 4) іншого типу, ніж описані. Вони мають два варіанти. І характеризується тим, що один кістяк (обов'язково дорослого) лежав *in situ* на спині. На його груди від плеча до таза була покладена акуратна купка майже всіх кісток іншого дорослого або дитячого скелета (табл. 1; рис. 3, 2), на ній — череп, що лежав у сторону заходу. Іноді кістки рук і ніг неначе були зігнуті в колінах і ліктях. Може, це було їх первісне положення, коли зв'язки на суглобах ще не зотліли. ІІ варіант простежено в чотирьох могилах, де біля ніг скелета *in situ* знайдені в анатомічному порядку кістки кінцівок дитячого кістяка. Слідів розчленування на них не виявлено. Неповний склад кісток скелетів, їх місце в могилі свідчать, що вони не випадково згорнути вбік, а являють собою повторні поховання.

Інвентар могильника нечисельний і небагатий. 35% поховань (дитячі і повторні) не мали його зовсім. У дитячих могилах іноді траплялися намисто й бронзові кільця, в чоловічих — зброя (акінаки, бронзові наконечники стріл), залізні ножі, бруски, бронзові та свинцеві ворворки, залізні й бронзові каблучки, бляшки від кінської збріу (рис. 2, 1, 2, 4, 8, 10, 12). Жіночі поховання супроводжувались прикрасами: бронзовими сережками, скляним намистом, браслетами та каблучками з бронзи й заліза, а також ножами, глиняними пряслицями, голками і люстерками, кістяним лощилом (рис. 2, 3, 5, 8, 9, 11). Кераміка (рис. 2, 6, 7) виявлена лише в трьох похованнях. Той факт, що посуд дуже рідко входив до складу інвентаря, є особливістю похованального обряду цього некрополя.

Своєрідний також звичай колективних одночасних поховань в невеликих ямах другого типу, тобто наявність тілопокладення і повторного поховання кісток. На думку О. В. Цвек, знахідки окремих дитячих кісток біля цілого скелета, їх позиція свідчать про зв'язок цього явища зі звичаем людського жертвоприношення⁶. Однак під час дальших досліджень виявлені такі самі поховання з усіма кістками скелета (І варіант). Тут кістки одного небіжчика лежать на грудях іншого. Іноді рука останнього перекривала їх, ніби обіймаючи (рис. 4). Все це вказує не на жертвоприношення, а на родинні стосунки: кістки одного покійника були поховані разом з трупом іншої людини, яка померла пізніше. Неповний склад скелета дає підставу припустити, що кістки походили з іншого місця.

Родинними слід вважати колективні поховання в малих ямах, де скелети лежать один на одному і відокремлені шаром каміння чи землі. Поховання ці неодночасні. Тому для позначення могил над їх давньою поверхнею насипали площадки з каміння.

Вище згадувалося про дві групи поховань V—IV ст. до н. е.: західна група нараховує 23 могили, східна — 39. Вони не відрізняються ні похованальним обрядом, ні інвентарем, ні часом. Існування цих груп, мабуть, пояснюється звичаем поховання на окремих ділянках членів великої патріархальної сім'ї. Такий звичай зафікований і для населення, що залишило грунтовий могильник IV—III ст. до н. е. поблизу с. Миколаївка Одеської обл.⁶ Родові могильники відомі серед пам'яток пізньоримського суспільства, а також черняхівської культури⁷.

Характерними елементами похованального обряду є наявність простих земляних ям і обкладених бутовим камінням, засипка могил камінням, колективні поховання, співіснування двох способів покладення небіжчиків (випростаного і скорченого), посипання їх вохрою, знахідки шматочків вохри і реальгару в могилі, наявність напутньої іжі — баранячих і бичачих кісток, чорнолощеного з врізним орнаментом посуду. Всі ці риси вказують на генетичні зв'язки населення, що залишило некрополь, з населенням Криму ранньоскіфського часу, етнічна атрибутація якого ще не з'ясована⁸, а також з мешканцями Північного Кавказу⁹. Це населення продовжувало існувати і тоді, коли в Криму з'явилися інші племена, які залишили кургани V—IV ст. до н. е.

Некрополь¹⁰ Фронтове II. Датується він II—III ст. н. е. на підставі монет, фібул, посуду епіграфічних даних тощо (рис. 5). До цього некрополя відносимо 29 поховань¹⁰, здійснених за різними обрядами — тілопокладенням та повторним похованням кісток.

Поховання з тілопокладенням. Такий тип поховань переважає (22 могили). За особливостями влаштування поховань споруд можна виділити чотири групи (табл. 2).

⁶ О. В. Цвек. Могильник..., стор. 204—205.

⁶ А. И. Мелюкова. Раскопки скифских могильников IV—III вв. до н. э.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 279—280.

⁷ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 91; Э. А. Рикман. Некоторые черты общественного строя племен низовьев Днестра и Дуная в первых веках нашей эры.—СЭ, № 6. М., 1970, стор. 31.

⁸ Т. Н. Троицкая. Вказ. праця.

⁹ Е. И. Крупнов. Археологические памятники верховьев р. Терека и бассейна р. Сунджа.—Труды ГИМ. Археологический сборник, вып. XVII. М., 1948, стор. 25—29; О. А. Артамонова—Полтавцева. Культура Северо-Восточного Кавказа в скифский период.—СА, XIV. М., 1950, стор. 46 та ін.

¹⁰ Імовірно, їх було більше, оскільки частина згруйнована навколошніми ярами. Не виключено також, що поселення мало могильник в кількох місцях (наприклад, у Ново-відрядному). Саме поселення існувало досить довгий час — з III ст. до н. е. по III ст. н. е. (І. Т. Кругликова, В. Н. Корпусова, М. А. Романовская. Раскопки сельських поселений Европейской части Боспорского царства.—АО, 1969, М., 1970, стор. 116—117). Некрополь його вивчений повністю лише в одному місці. Він мав 43 могили, датованих від II—I ст. до н. е. по III ст. н. е. (Т. М. Арсеньєва. Могильник у деревні Ново-Отрадное...). Напевне, десь в іншому місці повинні бути ще могили цього поселення.

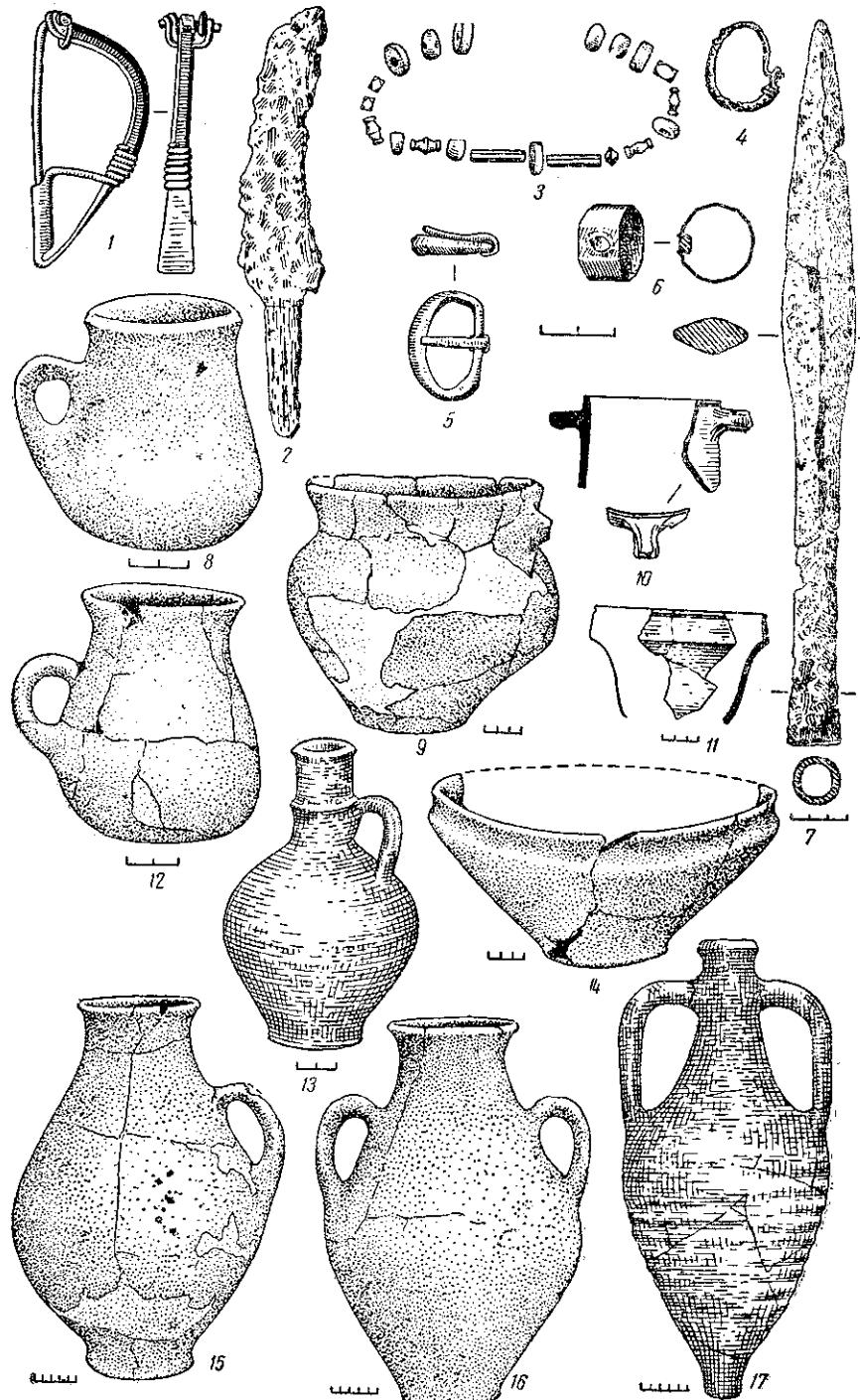

Рис. 5. Фронтове II. Інвентар поховань:

1 — срібна фібула; 2 — залізний ніж; 3 — бурштинове та скляне намисто; 4 — бронзова сережка; 5 — бронзова пряжка; 6 — бронзовий перстень; 7 — наконечник залізного списа; 8, 12 — ліпний червонолакований кухоль; 9 — ліпний горщик; 10, 11 — уламки кружальних червонолакових келихів; 13 — кружальний світлоглиняний глечник; 14 — ліпна червонолакована миска; 15, 16 — ліпні посудини типу амфор; 17 — світлоглиняна амфора. 1 — могила № 62; 2 — могила № 67; 3, 8, 13 — могила № 59; 4, 6 — могила № 56; 5, 7 — могила № 79; 9, 12 — тризна № 33; 10 — тризна № 16; 11, 14 — тризна А; 15—17 — тризна № 36а.

Таблиця 2
Розміри могил і збереження поховань

№ групи	Могильні ями	Довжина, м	Ширина, м	Глибина, м	Орієнтування ям	Непограбовані могили	Пограбовані могили	Всього могил
I	грунтові	1,4—2	0,45—0,8	0,5—2,0	сх.—зх., пн.—пд., пд.—зх.—пн.—сх.	3	7	10
II	з уступами	1,8—2,2	0,4—0,6	1,1—2,1	сх.—зх., пн.—зх.—пд.—сх.	3	3	6
III	плитові	1,8—2,3	0,7—1,3	1,6—2,6	пд.—сх.—пд.—зх.—пн.—зх., пн.—пд.	1	1	2
IV	підбійні вхідна яма камера	1,3—2,1 1,3—2,15	0,55—0,7 0,45—0,75	1,2—2,0 1,2—2,0	сх.—зх.—пн.—пн.—сх.—пд.—зх.	3	1	4

До I групи віднесено поховання в простих ямах. Могили правильної прямокутної форми були засипані землею і перекриті обробленими плитами, а іноді дикарним камінням. Більшість їх пограбована. В непограбованих (№ 19, 27) та в одній пограбованій (№ 18), де *in situ* збереглися кістки ніг і череп, було по одному похованню. Два скелети лежали головою на схід, один — на північ. Інвентар дуже бідний, складався з речей особистого вbrання (скляного намиста, бронзових каблучок) та приношення — глиняного пряслиця, бронзової голки. В пограбованих могилах інвентар, очевидно, був багатший та різноманітніший. Так, в одній могилі знайдено ліпний горщик з кальцинованими кістками молодого півня, в іншій — уламки червоноялового глечика. У могилі № 84 було колективне поховання (рис. 6, 4). На дні її лежали на спині два скелети головами на південний захід, з витягнутими ногами і зігнутими в ліктях руками. Обох небіжчиків поховали одночасно. Кістки двох інших, похованих раніше, були згорнуті до краю могили. Інвентар бідний (бронзові сережки, каблучки, браслети, пряжка, скляна намистина).

До II групи належать поховання в ямах з уступами (заплічками), де виявлено кам'яне перекриття (рис. 6, 3). У могилі № 30 була повторно використана плита з так званими сарматськими знаками. Половина могил пограбована. Поховання поодинокі. Скелети лежали на спині головою на схід. Ноги витягнуті, одна чи обидві руки зігнуті в ліктях. Супровідний матеріал тут багатший за інвентар поховань в простих ямах. Серед речей особистого вbrання зустрічаються срібні прикраси (фібула). Серед приношен — ліпний келих, залізний ніж, бруск із знаком, бронзова голка. На дно могили № 56, де виявлено жіноче поховання, з культовою метою були покладені кістки птахів — дрохви та стрепета, а в засипку могили на плити перекриття — близько 20 яєць водоплавних птахів. В роті небіжчика знайдено боспорський електровий статер Ріскупоріда V (246/7 ст. н. е.).

III група представлена двома похованнями в плитових могилах (рис. 6, 1). Нижня частина їх стінок обкладена тесаними кам'яними плитами, поставленими на ребро. Зверху було перекриття з такого самого матеріалу. В обох могилах виявлено повторно використані плити з грецькими написами. Одна могила пограбована, в іншій було поховання юнака в дерев'яній труні. Скелет, орієнтований на південний схід, лежав на спині з витягнутими ногами. Одна рука зігнута в лікті і покладена на таз, друга

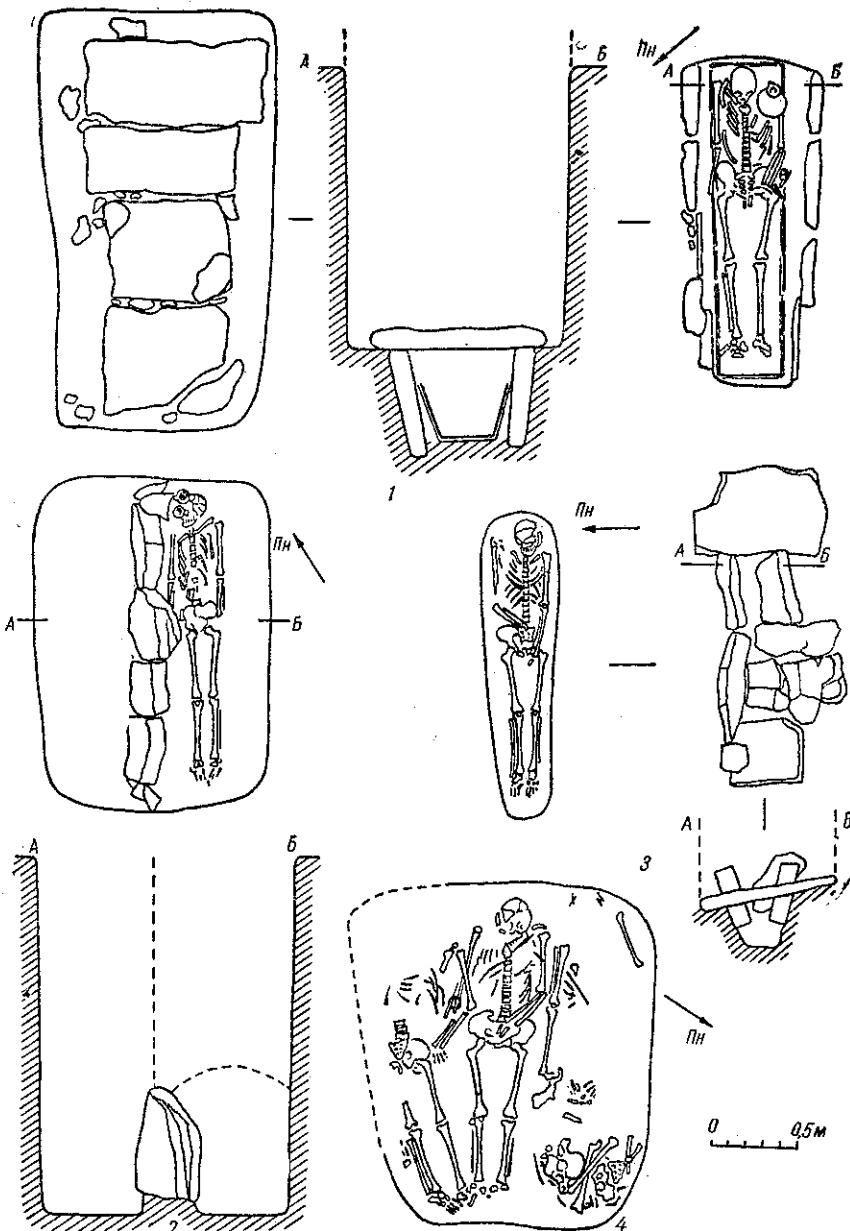

Рис. 6. Фронтове II. Планы та розрізи могил:
1 — № 79; 2 — № 59; 3 — № 39; 4 — № 84.

витягнута. Від вбрання збереглося дві поясні пряжки. Як приношення в могилі було залишено ліпну ойнохою, залізний ніж. Статер Ріскупоріда V (240 — 260/7 ст. н. е.) був покладений до рота небіжчика. На уступах врівень з плитами перекриття залишенні наконечник списа (рис. 5, 7) та зуб бика.

IV група включає чотири поховання в підбійних могилах (рис. 6, 2). Три могили орієнтовані зі сходу на захід, мають підбій на північ від входої ями, а одна — на схід. Орієнтація останньої — з півночі на південь. На відміну від більш раннього некрополя, підбої мали заклади з кам'яних плит, поставлених на ребро в один ряд. В непограбованих могилах скел-

лети покладені на спині з витягнутими кінцівками, іноді руки зігнуті в ліктях. Кістяки орієнтовані на схід або північ.

Поховальний інвентар бідний, складається з предметів особистого вбрання (бронзові сережки, фібули, скляне намисто) і приношень (голка, ніж, кружальні та ліпні червонолощені кухлі, глечики). В похованні № 67 знайдена срібна римська монета — денарій Фаустіни Августи Молодшої, дружини Марка Аврелія (161—180 рр. н. е.). Одне поховання не мало інвентаря.

Рис. 7. Фронтове II. Колективне повторне поховання № 36.

Повторні поховання кісток. Вони залягали на невеликій глибині — 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. В одній ямі, контури якої при розкопках не простежувались, були залишки скелета людини — довгі кістки рук і ніг, рідше черепа або нижньої щелепи, ребра, ключиці, фаланги. Тут знайдено також скупчення фрагментів посуду. Наявність цілих та фрагментованих посудин, які не дійшли б до нас у такому стані, коли б не були засипані землею в давнину (рис. 9), є свідченням існування ям.

Виняткова знахідка — колективне поховання № 36, здійснене в плитовій могилі (рис. 7). Воно впущене в материк на глибину 0,85 м, орієнтоване з півночі на південь. Стінки складені з тонкого небробленого каміння, поставленого на ребро. Зверху яма

перекрита кам'яними плитами. Довжина могили 0,85 м широта 0,74, висота кам'яної обкладки стін 0,55 м.

На земляному дні лежали компактно складені окремі кістки п'ятишести скелетів людини*: двох дорослих чоловіків і двох жінок та одного підлітка (рис. 8, 2). Серед кісток переважають стегнові, крім того, знайдено й тазову, а також кістки рук, одну щелепу, кілька хребців, фаланги, уламки ребер. Розчленування трупів було здійснено по суглобах, що видно з рубальної зброй на голівці стегна. Деякі кістки частково обпалені, проте ні попелу, ні кальцинованих залишків у могилі не виявлено. Цікаво, що були поховані лише окремі частини скелетів.

Тризни. Особливістю поховального обряду населення, що залишило могильник, було виконання ритуальних дій, які умовно назовемо тризнами, що були різних типів. Рештки тризн супроводжували повторні поховання кісток і містили в собі уламки і цілі глиняні посудини, фрагменти скляніх виробів, кістки тварин та птахів (табл. 3, рис. 9).

У керамічному комплексі тризн переважає столовий посуд (55,2% усієї кераміки), репрезентований ліпнimi, в тому числі червонолощеними, і кружальними чашками, мисками, келихами, глечиками. Кухонний посуд — горшки та сковороди — становлять 19,4%, амфори — 25,4% (рис. 5, 9—12, 14—17). Частина уламків має сліди повторного випалу.

Подібні за складом залишки знайдені над могилами з тілопокладенням

* Визначення антрополога С. І. Круц.

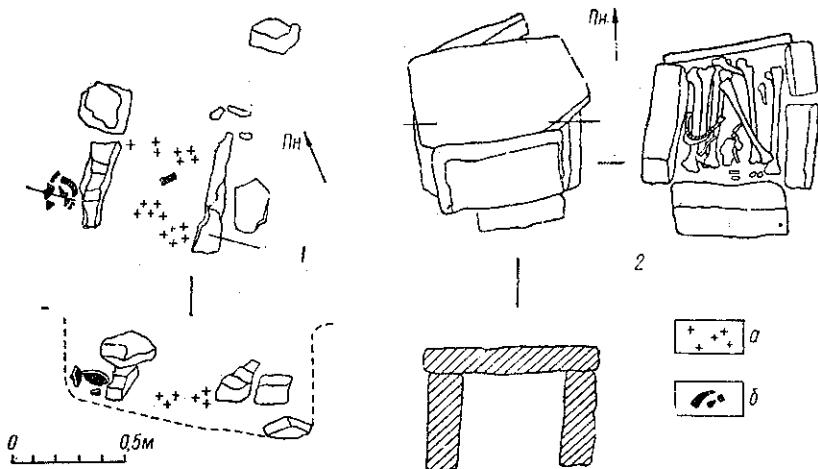

Рис. 8. Фронтове II:

1 — тризна № 32; 2 — поховання № 36; а — кальциновані кістки вівці; б — уламки посуду.

(№ 6,39), яким вони, мабуть, належать. Подекуди аналогічні рештки тризни не пов'язані з конкретними похованнями. Відрізняються від інших рештки двох тризни, виявлені на невеликій глибині нижче дернового шару. Дрібні уламки кальцинованих кісток і зуб вівці¹¹ компактною купкою лежали між двох каменів, поставлених на ребро (рис. 8, 1). Загальна довжина каменів 0,65 м, відстань між ними 0,45 м. Очевидно, в давнину кістки були загорнуті в м'яку оболонку, яка не збереглася до нашого часу. Трапились тут й уламки кружального та ліпного посуду зі слідами повторного обпалювання.

На підставі цих матеріалів можна уявити в загальних рисах обряд тризни. Так, сліди повторного обпалювання посуду свідчать про вогнище, біля якого влаштовувалась поминальна трапеза. Як показують кістки тва-

Таблиця 3

Площа і склад тризни

№ тризни	Площа	Кружальний посуд			Ліпний посуд					Амфори	Не визначені посуд	Скло	Кістки тварин	Кістки лісдини	Інші знахідки	
		глечики	кінчики	миски	горщики	миски	сковорінки	кулпи	глечики							
26											1					
36a	1,4×1,85	1	3	1		3		2	2	5	1					ніж
40	1,0×0,5				1			2	3	2						чере- пашка
33	5,0×2,5	2	1	4	6	1	1	5	2	3	3					
16	1,5×1,3	4	2		2					4	3					
93	4,5×1,5								1	3	2					
A	1,0×1,0	6	1	2	3	2			1	12						
6	0,4×0,5		1	3					1		4					
39	1,0×0,8				1			1(?)	1	5						
96	1,5×1,0	1								1	3					
32	0,65×0,45	1		1							1					
50	0,73×0,3				1							+				

¹¹ Визначення кісток було проведено доктором медичних наук В. І. Добряком. Під час розкопок ці тризни вважались похованням з трупоспаленням (В. Н. Корпусова. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтове.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 41).

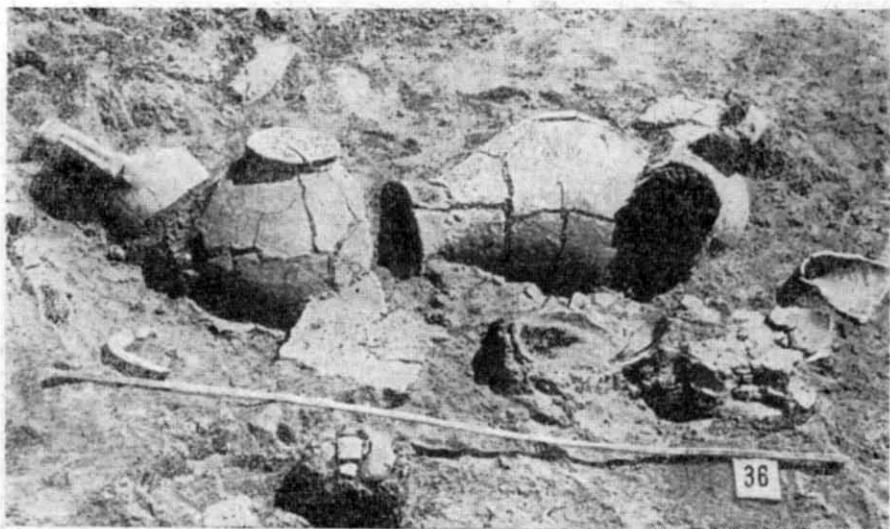

Рис. 9. Фронтове II. Тризна № 36а.

рин та птахів, у жертву приносилися м'ясо бика, вівці, поросяти, фазана. Рештки їжі та розбитий посуд кидали у вогнище, а потім збирали і переносили їх на територію некрополя, де закопували в неглибоких ямах разом з повторно похованними кістками людських скелетів. З ритуальною метою на місцях цих тризн залишали цілі непошкоджені посудини (могила № 33) (рис. 5, 12).

Отже, поховальний обряд фронтовського некрополя римського часу дуже складний. Нечисельність повноцінних поховальних комплексів не дає змоги зробити чіткі висновки про кореляцію ознак цього обряду. Тому потрібно визначити його елементи, пов'язані з тією чи іншою етнічною групою населення, відокремивши ці елементи від тих, які не можуть вважатися етнотворчими.

Виділяються риси, характерні для грецького населення, передусім звичай ховати мерців з монетою в роті, тобто надавати небіжчику обол Харона. Цей звичай походить від стародавніх уявлень про водяний бар'єр між світом живих і світом померлих: за переправу через нього душа померлого мусить платити монетою. В античну епоху на території Північного Причорномор'я подібні уявлення та їх матеріальне відбиття були характерні лише для греків. У жодному скіфському чи сарматському, чи в іншому варварському похованні монета — обол Харона не трапилася ні разу.

Яйця птахів, знайдені в одному з поховань, слід' розглядати не як їжу, а як очисну жертву небіжчику, пов'язану з орфічним вченням, що отожнювало початок всесвіту з яйцем¹². Його роль у поховальному культі греків з Пантікапея і метрополії відома з архаїчного часу¹³. Грецький поховальний обряд виявляється і в переважно східній орієнтації небіжчиків, і в звичаї поховань у дерев'яних трунах. Не новий для боспорського населення також обряд тризни¹⁴. Він добре відомий для некрополів азі-

¹² Е. Г. Кастанаян. Грунтовые некрополи боспорских городов.— МИА, № 69, М., стор. 167—168.

¹³ Там же, стор. 267—268.

¹⁴ Е. Г. Кастанаян. Обряд тризны в боспорских курганах.— СА, XIV. М., 1950, стор. 124—138.

атського Боспору (Фанагорія, Кепи) і меншою мірою — європейського (Харакс)¹⁵.

Некрополь Фронтового II відрізняється за формами тризни від пам'яток Фанагорії і Кеп. У Фронтовому не знайдено місць, де вогнище влаштовувалось на території некрополів. Разом з тим немає аналогій тим фронтовським тризнам, про які свідчать знахідки кальцинованих кісток вівці. Інше також процентне співвідношення між кількістю поховань і тризнами: у Фронтовому II останні становлять 40%, на східному некрополі Фанагорії — 4, у Кепах — 3%. Вказані коливання не виходять за межі одного обряду.

Звичайною для боспорських поховань є наявність різноманітних за конструкцією могил: прості ями з кам'яним перекриттям, плитові, підбійні, а також з уступами. Останні часто вважаються специфічним типом сарматських поховальних споруд (так звані могили з заплічками), поширеніх на сарматських могильниках Прикаспія, рідше — в курганах степової України¹⁶. Відомі вони й в Прикубанні, південно-західному Криму¹⁷. Однак сарматські могили мають високі уступи, в той час як у Фронтовому II вони розташовані близько від дна ями. Такі самі низькі уступи є і в деяких черняхівських могильниках¹⁸. Щодо Боспору, то тут уже в архаїчний час відомі ями з уступами по боках, на яких лежали дерев'яні перекриття¹⁹. Пізніше їх знахідки мали місце в некрополях поблизу сіл Золоте, Заморське, в Кепах²⁰, Танаїсі²¹. Отже, не виключена можливість самостійного розвитку на Боспорі могил цього типу, точніше, їх не слід виділяти в окремий тип, вони — варіант земляних могил з перекриттям.

Не суперечить грецькому обряду звичай ховати небіжчика зі зброєю. Наконечник списа, знайдений в похованні з монетою — оболом Харона, містився біля перекриття могили. Це говорить про якусь іншу роль зброї в данном випадку, ніж у синхронних сарматських або давніших скіфських похованнях.

Населення, що залишило некрополь Фронтове II, мало такий поховальний обряд, який ще не можна пов'язати з певною етнічною групою. Йдеться про звичай повторного поховання кісток, що існував у різних країнах у різні історичні епохи²². В основі його — найстародавніші уявлення про тісний зв'язок душі й тіла.

У Північному Причорномор'ї перепоховання здійснювалося у трьох варіантах: кістки зосереджувались компактною купкою; розкидались по дну могили; складались в анатомічному порядку, імітуючи скелет.

¹⁵ И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.— МИА, № 57. М., стор. 105—107; Н. П. Сорокина. Раскопки некрополя в Кепах в 1959—1960 гг.— КСИА АН ССР, вып. 91, стор. 102; В. Д. Блаватский. Харакс.— МИА, № 19, стор. 273—274.

¹⁶ К. Ф. Смирнов. Сарматские племена Северного Прикаспия.— КСИИМК, XXXIV. М., 1950, стор. 108; М. И. Вязьмитина. Сарматські поховання в долині р. Молочної.— АП, VIII. К., 1960, стор. 18, рис. 55, 1.

¹⁷ К. Ф. Смирнов. Основные пути развития меото-сарматской культуры Среднего Прикубанья.— КСИИМК, XVI, 1952, стор. 15; И. И. Гущина. О сарматах в юго-западном Крыму.— СА, № 1, М., 1967, стор. 41—23.

¹⁸ Э. О. Сымонович. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья.— СА, XIV. М., 1955, стор. 305, рис. 17, 7, 2.

¹⁹ Е. Г. Кастанаян. Грунтовые некрополи..., стор. 261.

²⁰ В. Н. Корпусова, Р. С. Орлов. Раскопки некрополя сельского поселения европейской части Боспора.— АО, 1970. М., 1971, стор. 266; В. Н. Корпусова. Могильник III—IV вв. н. э. у с. Заморское.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 16; Н. П. Сорокина. Раскопки некрополя Кеп в 1962 г.— КСИА АН ССР, вып. 109 1967, рис. 38, 1, стор. 101—107.

²¹ Д. Б. Шелов. Некрополь Танаиса.— МИА, № 98, стор. 41, табл. XII, 7; VIII, 2; Л. М. Казакова, И. С. Каменецкий. Курганы Танаиса.— КСИА АН ССР, вып. 124, 1970, стор. 81—87.

²² Е. Венингер. Die Leichenzerstückelung als vor-und frühgeschichtliche Bestattungssitte.— Anthropos, XXVI. № 5-6, 1931.

Цей звичай перепоховань починається з енеоліту (могильник поблизу хут. Олександрія) ²³. Відомий він і в добу бронзи. Третій варіант представлений давньоїмним похованням поблизу с. Новочорномор'я Херсонської обл. і пізньоїмним — неподалік с. Привільне на р. Інгулі (Миколаївська обл.) ²⁴. Кістки, складені купкою в кутку могили з кургану поблизу с. Широке Херсонської обл., належать до зрубної культури ²⁵. В степовому Криму в одному з поховань ранньої бронзи на скученні кісток лежав череп, очниці якого були замазані глиною і обведені червоною фарбою ²⁶. У римський час на Боспорі таке поховання кісток зафіксоване в некрополі Фанагорії ²⁷ і на некрополі неподалік від с. Золоте*.

Сліди цього обряду простежені і в сарматських похованнях. Купка кісток у заглибленні на дні могили біля скелета виявлена в кургані поблизу с. Тонкошурівка та в п'яти похованнях з с. Криничне, (анатомічний порядок кісток був порушений, а деяких з них не було зовсім) ²⁸. До II—III ст. н. е. або пізнішого часу належить 11 поховань в кургані на Середньому Дністрі ²⁹. Тут кістки однієї людини містилися на площі, близькій до тієї, яку займає цілий скелет. Є кістки рук, ніг, таза, окремі ребра, хребці, а черепи, як правило, відсутні.

На Північному Кавказі цей обряд (поховання усіх названих вище типів) відомий від доби бронзи до середньовіччя ³⁰. Проте встановити генетичні зв'язки некрополів доби бронзи і сарматського часу поки що не пощастило ³¹. У Дагестані на рубежі і в перші століття н. е. у місцевих племен обряд повторного поховання нарівні з сарматським стає провідним (Тарка, Карабудахкент, № 1, 2). 50% іхніх поховань не мають інвентаря. Повторних індивідуальних поховань жінок не виявлено. Це не дає підстав вважати, що такий обряд у Боспорі запозичений з Північного Кавказу. Зазначимо, що тип повторних поховань некрополя Фронтове (окрім кістки, розкидані в могилі, і залишки тризни) зовсім інший, ніж у Фронтовому I (кістки складені акуратною купкою на грудях скелета *in situ*). Навряд чи вони генетично пов'язані. Мабуть, цей обряд треба пов'язувати не з етнічною належністю населення, а з культовими уявленнями, поширеними у різних народів.

Населення, що залишило некрополь Фронтове II, не було однорідним за матеріальним достатком, однак вибір типу могили (підбій, ґрунтована проста, плитова) не залежав від цього. Так, у кожній з груп поховань виявились пограбовані могили. Ті, що належали біднішій частині населення, були

²³ Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия.— КСИА АН УССР, вып. IX, 1959, стор. 17, поховання № 9.

²⁴ Г. Т. Ковпакенко, Н. К. Качалова, И. Н. Шаррафутдинова. Курганы у с. Ново-Черноморье Херсонской области. — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 77—78, курган № 8, поховання № 15. Привільне — розкопки автора 1970 р. (курган № 8, поховання № 29).

²⁵ В. М. Корпусова, Е. В. Черненко. Отчет о раскопках курганов у с. Широкое в 1968 г.— НАIA АН УРСР, 1968/17 (Гостра Могила, курган № 9, поховання № 4).

²⁶ А. Щепинский. Во тьме веков. Симферополь, 1966, стор. 96—97.

²⁷ В. Д. Блаватский. Отчет о раскопках Фанагории в 1936—1937 гг.— Труды ГИМ, вып. XVI. М., 1941, стор. 34—35, поховання № 8, 12.

* Розкопки автора 1970 р.

²⁸ П. Рыков. Сусловский курганный могильник.— Ученые записки Саратовского госуниверситета, т. IV, вып. 3. Саратов, 1925, стор. 49; И. Б. Федоров. Позднесарматский могильник у с. Криничное.— МИА, № 169, стор. 248.

²⁹ А. И. Млюкова. Памятники скіфського времена на Среднем Днестре.— КСИИМК, вып. 51. М., 1953, стор. 67, поховання № 4, 5, 7, 8, 11, 13, 17, 18.

³⁰ Р. М. Мунчаев, К. Ф. Смирнов. Археологические памятники близ с. Карабудахкент.— МИА, № 68, 1958, стор. 158—162; А. П. Абрамова. Новые погребения сарматского времени из Кабардино-Балкарии.— СА, № 3, 1968, стор. 114 і далі; А. С. Уваров. Курганы с расчленением близ Дербента.— Труды V АС, 1887, стор. 61—75; Ю. С. Крушков. К вопросу об этногенезе синдов.— Античное общество. М., 1967, стор. 160—161.

³¹ Р. М. Мунчаев, К. Ф. Смирнов. Археологические памятники..., стор. 160.

непограбовані. У могили замість дорогої купованого посуду, яким був кружальний, клали дешевий ліпний червонолаощений—імітацію червонолаового. Тому наявність в інвентарі ліпного посуду є не етнічним, а соціальним фактором.

Отже, аналізуючи матеріали некрополя Фронтове II, можна прийти до висновку, що населення, яке залишило його, було грецьким. Припущення І. Т. Кругликової, що поселення поблизу с. Фронтове виникло як селище сарматського роду чи общини ³², даними некрополя не підтверджується.

Таким чином, на підставі поховального обряду простежено зміни в етнічному складі сільського населення хори Феодосії в римський час порівняно з більш раннім часом.

В. Н. КОРПУСОВА

О населении хоры античной Феодосии

Резюме

В статье рассматриваются вопросы этнического состава населения хоры античной Феодосии на материалах двух некрополей — Фронтового I, датируемого классическим периодом (началом V—IV вв. до н. э.) и Фронтового II, относящегося к римскому времени (II—III вв. н. э.). Анализ погребального обряда приводит к выводу об этнической смене населения данного района. В погребальном обряде некрополя Фронтовое I много общих признаков с обычаями населения степного Крыма архаического времени, этническая атрибуция которого, по мнению автора, еще не ясна, а также населения Северного Кавказа. Вероятно, между ними существовала генетическая связь. К таким признакам погребального обряда относятся: наличие простых ям и ям, стени которых обложены бутовыми камнями; засыпка могил камнями; существование двух видов погребений — с вытянутым и скорченным костяком; посыпка их охрой; нахождение в могилах кусочков охры и реальгара, костей барабана и быка; червонолащенного с врезным орнаментом кубка; наличие семейных, коллективных погребений.

В римское время состав населения, оставившего некрополь Фронтовое II, изменился. Такие детали погребального обряда, как наличие в могилах монет — оболов Харона, яиц птиц, захоронения в деревянных гробах, преобладание восточной ориентировки погребенных, исполнение тризун, позволяют определить это население как боспорских греков.

А. І. КУБИШЕВ

Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі

В археологічних комплексах доби Київської Русі зустрічаються такі категорії знахідок як корчаги та амфори. Хронологія їх поки що не розроблена. Розглянемо питання, пов'язане з хронологічним визначенням амфор грушовидного типу, знайдених у різні часи на території Східної Європи, зокрема на Середньому Придніпров'ї.

У кінці IX — на початку X ст. завдяки розвитку торгівлі з країнами, розташованими на схід, захід та на північ від Візантії, спостерігається значне поширення ремісничого виробництва амфорної тарі. Візантія була основним центром, звідки посуд такого типу потрапляв на територію Болгарії, Північного Причорномор'я, Середнього Придніпров'я, Нижнього

³² И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, стор. 105.

Дону. Аналогічні амфори могли вироблятися і в містах Північного Причорномор'я, наприклад у Херсонесі. Близькість форм слід пояснювати традицією та значним впливом візантійської культури на інші країни.

Очевидно, в Північному Причорномор'ї і Придніпров'ї амфори почали з'являтися не як товарна продукція, а як тара для транспортування сипких речовин, масел тощо. Імпортна тара мала певний вплив на місцеві форми гончарного виробництва. А. Л. Якобсон зазначає велику подібність деяких давньоруських корчаг ХІ—ХІІ ст. до звичайних для цього періоду північнопричорноморських амфор. Наслідки появи на території Київської Русі візантійських амфор грушовидного типу потребують ретельного дослідження. Немає підстав твердити, що тут зовсім не вироблялася амфорна продукція, проте досі на жодному з вивчених городищ або поселень Київської Русі не відомо про існування такого гончарного центру, де виготовлявся б згаданий посуд. Щодо імпорту, то одна з цих привізних амфор була знайдена під час археологічних досліджень, проведених у літку 1962 р. експедицією ІА АН УРСР на давньоруському городищі Іван-Гора¹. Виявлений у залишках однієї напівземлянки цікавий речовий комплекс за керамікою датується ХІ—ХІІІ ст.

Серед знахідок заслуговує на особливу увагу глиняна амфора з клеймом-монограмою на плічках. Фрагменти її лежали біля входу, у правому кутку житла серед шматків перепаленої обмазки та згорілого дерева — залишків від стін і долівки². Очевидно, амфора стояла на підлозі і під час пожежі була роздавлена зруйнованими стінами та стелею. Про те, що житло згоріло, свідчать кілька уламків амфори, які мають сіруватий й навіть чорний колір внаслідок сильного повторного обпалення. Інші фрагменти світло-жовті. Амфора реконструйована, за винятком ручок, відбитих значно раніше, ніж стала пожежа. Місця, де кріпилися ручки, згладжені від тривалого користування посудиною. На тривале використання амфори вказують і відбиті з одного боку вінця горловини з дуже затертими краями. Висота посудини 31, діаметр 26 см. Глина світло-жовтого кольору, добре відмулена, без помітних домішок, покрита тонким шаром білуватого ангоба. На верхній частині посудини — неглибоке рифлення, яке від горловини спускається до нижньої основи ручок. Заглиблення у придонній частині та на заокругленому дні вказує на джгутову техніку виготовлення посуду.

Під час реставрації пощастило простежити, що амфора була виготовлена з двох окремих частин — верхньої та нижньої, які під час дальнішого формування її з'єднувалися між собою (рис. 1, 4). Аналогічна технологія виробництва зазначається й іншими авторами³. Знахідка з Іван-Гори — посудина досить відомого типу. Вона грушовидної форми, тонкостінна, з округлим дном, короткою неширою шийкою та овальними дугоподібними ручками, що мають перехват. Верхня основа їх розташована під самими вінцями, а нижня — трохи нижче найширшої частини тулуба. Звичайно амфори невеликі — висотою від 30 до 40, діаметром 22—30 см. Однак у Херсонесі знайдено амфору заввишки 55 см⁴. Посудину таких розмірів виявлено під час досліджень городища-фортеці Воїнь на р. Сулі у 1956 р.⁵

Аналогічні амфори відомі на досить широкій території, зокрема на пам'ятках Північного Причорномор'я. Наприклад, у Херсонесі найбільш

¹ Городище Іван-Гора розташоване на правому березі Дніпра, поблизу м. Ржищева Київської обл., за 1 км униз по течії ріки. Розкопки В. К. Гончарова.

² Городище загинуло під час першої татаро-монгольської навали, коли після поразки руських військ на р. Калці у 1223 р. татарські орди спалили усі городища Середнього Подніпров'я (до Вітачева).

³ М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону.— ИГАИМК, № 131, 1935, стор. 70—71; А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (Х—XIV вв.).— МИА, № 17, М., 1950, стор. 107.

⁴ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес..., стор. 334—335, табл. 6, рис. 28.

⁵ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г.— КСИА АН УССР, вып. 8, 1959, стор. 66, табл. 1, рис. 1.

Рис. 1. Візантійська амфорна кераміка:
 1 — Воїнъ (р. Сула); 2 — Саркель — Біла Вежа; 3 — Жовнинъ;
 4 — Іван-Гора (Ржищів).

поширеним був тип грушовидних круглодонних амфор. Висота їх 44—49, діаметр 33—47 см. Трапляються вони в культурних шарах, датованих IX—XI ст., у комплексах з монетами візантійських імператорів Василія I та Василія II⁶. Цей тип посуду наявний у Північному Причорномор'ї: Балаклаві, Ескі-Кермені, включаючи район Нижнього Дону⁷. Зразки його є у верхньому шарі Кобякова городища, на Цимлянських городищах, у слов'янських шарах Саркела — Білої Вежі⁸. Досить часті знахідки таких амфор — у Київській Русі: Києві (рис. 2, 4), Вишгороді⁹, Рязані та Воїні, Райковецькому городищі, Ковшарові, Бакожині (рис. 1, 1), Жовнині (рис. 1, 3)¹⁰.

⁶ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес..., стор. 155, рис. 31; стор. 335.

⁷ Там же, стор. 11, 37, 38; Н. И. Репников. Городище Эски-Кермен. — Археологические исследования РСФСР в 1934—1936 гг., стор. 277—282.

⁸ М. И. Артамонов. Белая Вежа.— СА, XIV. М., 1952, стор. 68, рис. 19; стор. 77, рис. 36, 1; стор. 107, рис. 43.

⁹ Т. Ф. Мовчанівський під час археологічних розкопок літописного Вишгорода у 1936—1937 рр. виявив там амфори (не опубліковані).

¹⁰ А. Н. Лядовский. Некоторые данные о городищах Смоленской губернии.— Известия Смоленского государственного университета, т. III, вып. 3, 3. Смоленск, 1926, стор. 237, рис. 42; И. А. Хайновский. Раскопки великохняжеского дворца древнего града Киева. К., 1893, табл. XVII, рис. 99; История культуры древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948, стор. 271, рис. 171; А. Л. Монгайт. Старая Рязань; В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Рацкопки..., стор. 66, табл. 1, рис. 1.

Грушовидну амфору з Бакожина знайдено на городищі у 1936 р. (не опублікована). Жовнинська амфора виявлена також на городищі (очевидно, літописний Желні) у 1961 р. Зберігається у шкільному музеї (не опублікована).

Рис. 2. Візантійська амфорна кераміка:

1 — амфора IX—X ст. з Свінцова (Болгарія); 2 — Діногетія-Гарвен (Болгарія); 3 — амфора IX—X ст. з Попино (Сілістренсько); 4 — Київ; 5 — Бакоянци — Скопіра (Кіївська обл.).

Територія поширення цього посуду не обмежується Північним Причорномор'ям, Нижнім Доном та Середнім Придніпров'ям. Так, у Візантії амфори грушовидної форми виявлені під час розкопок палацу Василія I (квартал Манганіте у Константинополі).¹¹

На території стародавньої Болгарії їх виявлено на багатьох археологічних пам'ятках: поблизу с. Попино (Сілістренсько) (рис. 2, 3), Цар Т-Асене, Преслав'є, Кранево і Варненсько, а також поблизу Діногетії-Гарвен (рис. 2, 2), де вони датуються найбільш раннім слов'янським шаром X—XI ст.¹²

Деякі імпортні екземпляри цього типу мають на своїй поверхні клейма, що найчастіше являють собою монограму. А. Л. Якобсон вазначає, що клеймування середньовічної кераміки, зокрема амфор, до IX—X ст. не спостерігається ні у Візантії, ні в містах Північного Причорномор'я. Він пов'язує цей факт з розвитком ремісничого виробництва у Візантійській імперії.¹³

Кількість відомих клейм незначна: недостатня публікація амфорних матеріалів не дає змоги докладніше їх вивчити. Найбільше клеймованіх посудин виявлено під час розкопок середньовічного Херсонеса. На думку А. Л. Якобсона, херсонеські амфори, що датуються X ст., мають дуже важливу особливість — на деяких з них є ремісничі клейма, витавровані на верхній зовнішній частині посудин біля шийки. Проте переважна більшість знахідок їх не має. Серед амфорної тарі, знайденої під час розкопок на території СРСР, А. Л. Якобсону пощастило виділити 16 екземплярів з

¹¹ J. Varghe. Amforele feudale de la Dinogeția.— SCIV, 1954, № 3-4, стор. 513—530.

¹² Й. Чангова. Средневековые амфоры в Болгарии.— БАН. Известия на археологической институт, XXI. София, 1957, стор. 248—249.

¹³ А. Л. Якобсон. К истории русско-корсунских связей.— Византийский временник, т. XIV. М., 1958, стор. 123, 124.

Рис. 3. Амфорні клейма-монограми:

1—9 — на херсонеських амфорах (Північне Причорномор'я); 10—14 — на амфорах з Білої Вежі (Нижній Дон); 15 — на амфорах з Керчі (Північне Причорномор'я); 16, 18 — на амфорах з Діногетії-Гарвен (Болгарія); 17 — на амфорі з Преслава (Болгарія); 19—21 — на амфорах з Слістера (Болгарія); 22, 23 — на амфорах з Свищова (Болгарія); 24 — на амфорі з Ржищева (Середнє Придніпров'я).

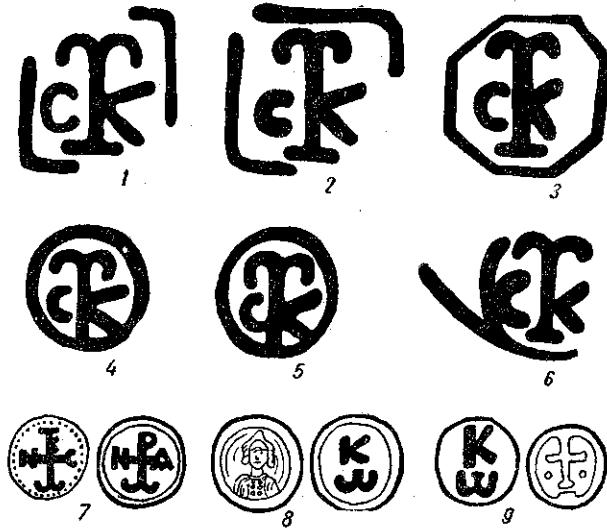
клеймами, в тому числі 5 амфор з Саркела — Білої Вежі, завезених туди, очевидно, з Херсонеса (рис. 3, 1—24).

Майже всі клейма позначені літерами у вигляді монограми або скороченого імені: NKO(NICOLAAS), ΙΩΑ(ΙΩΑΝ), ГΕΟ(ГЕОРГІОС). А. Л. Якобсон вважає, що ці клейма виступають лише в одній функції — як знак ремісника тієї майстерні, де виготовлялася амфора¹⁴. Вивчаючи середньовічну тару Херсонеса, дослідник також звернув увагу на те, що клеймовані амфори в досить значній кількості трапляються у Візантії. Зокрема, вони знайдені під час розкопок палацу Василія I у Манганах і Георгіївського монастиря. Клейма на константинопольських амфорах є такого самого типу, як і херсонеські¹⁵. Серед них і других бувають цілком аналогічні¹⁶. Розкопки поселення Діногетія-Гарвен (стародавня Болгарія), яке

¹⁴ А. Л. Якобсон. Ранний средневековый Херсонес. — МИА, 63. М.—Л., 1959, стор. 315. Знаки у вигляді однієї літери або скороченого імені власника завжди про-кresлені на випалених стінках посуду. Клеймо-монограма відштампувалась на сирій поверхні амфори до випалу.

¹⁵ R. Demangel et E. Mamborg. Le quartier des Manganes et la premier region de Constantinopole. Paris, 1939, рис. 198, 84; Абоба-Плиска. Известия русского археологического общества в Константинополе, т. X. София, 1905, стор. 306, табл. LX, 4.

¹⁶ А. Л. Якобсон. Ранний средневековый Херсонес; R. Demangel et E. Mamborg. Вказ. праця, рис. 200, 37, 93; 201, 49, 52.

→ **Кωνσταντίνος**
Кωνσταντίνος
Константин
 10

Рис. 4. Монограми Константина VII Багрянородного:

1 — клейма на амфорі з Ржишева (Середнє Придніпров'я); 2, 3 — клейма на амфорах з Свищова (Болгарія); 4, 5 — клейма на амфорах з Діногетії-Гарвен (Болгарія); 6 — клеймо на амфорі з Білої Вежі (Нижній Дон); 7—9 — монограми Константина на візантійських монетах; 10 — дешифровка монограми Константина VII Багрянородного.

за супровідним матеріалом датується Х—ХII ст., дали ряд амфор, близьких до константинопольських та херсонеських, з клеймами, що переважно являють собою монограму імені. Одне з них повністю збігається з монографою на херсонеському екземплярі¹⁷.

Збіг деяких херсонеських клейм з константинопольськими зразками, а також рідкість знахідок клеймованих амфор X ст. дають підстави думати, що їх привозили головним чином з Константинополя.

Відродження наприкінці IX або на початку X ст. античної традиції клеймування виробів відображає розвиток ремісничого виробництва у Візантійській імперії та відносно високий рівень його організації, зокрема у столиці Константинополі.

Детальне вивчення амфорного матеріалу, особливо клейм-монограм, певною мірою орієнтує у датуванні амфор згаданого вище типу. До клеймованих екземплярів належить амфора, знайдена на городищі Іван-Гора, дві з с. Свищова (рис. 2, 1) і Діногетії-Гарвен та фрагмент стінки амфори із Саркела (рис. 3, 12).

На плічках посудин — однакові клейма — монограми розміром до $3,2 \times 3,4$ см, замкнуті в коло, квадрат або восьмикутник (рис. 4, 1—6). Монограма складається з комбінації грецьких літер К, ω, С, Т. Аналогічна (або дуже схожа) композиція літер трапляється на монетах та срібних і

¹⁷ I. Vagpea. Amforele feudale..., рис. 11, 1.

золотих виробах з монограмами імен візантійських імператорів¹⁸ (рис. 4, 7, 9). Тут важливо з'ясувати ім'я (монограму) імператора, який правив наприкінці IX — в першій половині X ст. На монетах та висячих печатах часів Константина VII Багрянородного (905—959 рр.) є монограма, що відрізняється від клейм на амфорах одним елементом — наявністю літери N. Виходячи з повної тотожності інших елементів, можна прочитати монограму на амфорах цього типу, як ім'я Константина VII Багрянородного (рис. 4, 10). Отже, є підстава датувати розглянутий посуд — серединою X ст.

Важко пояснити, чому саме такий посуд позначався іменем візантійського імператора. Але якраз це клеймо повторюється найчастіше, інші типи подібної кількості аналогій не мають. Цікавий сам факт виявлення посудин з таким клеймом на території майже усієї Східної Європи (від Дону до Дунаю). Можливо, клеймування візантійських амфор монограмою імені імператора свідчить про наявність його контролю над зовнішньою торгівлею.

Знахідки амфор ще раз підтверджують існування широкого торговельного обміну між Візантійською імперією і давньоруськими містами Среднього Подніпров'я та Північним Причорномор'ям, Подоння і Подунав'я. Це знаходить відображення в історичних подіях, які відбувалися в той час у Київській Русі. За свідченням давньоруського літопису¹⁹, 907 р. київський князь Олег, залишивши на престолі Ігоря, виступив у похід проти Візантії. Остання була неспроможна чинити опір і уклала вигідний для Київської Русі договір, який підтвердив рівноправність Київської держави у торговельних відносинах з Візантією і забезпечив її користування південними шляхами.

Активну зовнішню політику проводила у другій половині X ст. княгиня Ольга, яка особисто відвідала Константинополь, де вела переговори з імператором про зміцнення русько-візантійських зв'язків, внаслідок чого торгівля між Візантією і Київською Руссю значно розширилася. На території останньої почали з'являтися візантійські вироби, в тому числі клеймовані амфори, що потрапили сюди та в інші країни як тара для транспортування імпортних товарів.

A. I. КУБЫШЕВ

Хронология одного типа амфор времени Киевской Руси

Резюме

Во время археологических раскопок древнерусского городища Иван-Гора возле Ржищева Киевской обл. была обнаружена глиняная амфора с штампованным клеймом-монограммой. Аналогичные находки довольно часто встречаются на многих археологических памятниках Северного Причерноморья, Среднего Приднепровья, Нижнего Дона и Приданавья, а также на территории Византии и древней Болгарии.

Центром производства амфор этого типа являлась Византия, откуда они как тара попадали в другие страны Восточной Европы (от Дона до Дуная). Среди известных экземпляров можно выделить группу сосудов, имеющих на плечиках одинаковые штампованные клейма. Расшифровка последних сопоставлением с монограммами имен византийских императоров на монетах и вислых печатах позволяет сделать вывод, что данная монограмма принадлежит Константину VII Багрянородному (905—959 гг.). Следовательно, такие амфоры датируются серединой X в., когда происходило дальнейшее расширение торговых связей между Киевской Русью и Византийской империей.

Клеймение византийских амфор монограммой имени правящего императора свидетельствует о наличии с его стороны контроля над импортной торговлей.

¹⁸ Erika Crukshank. Byzantine silver stamps (Dumbarton Oaks). Research library and collection. Washington, 1961.

¹⁹ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1908, стор. 23.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

О. М. РУМ'ЯНЦЕВ

Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі

Питання про зв'язок пам'яток середньодніпровської культури з курганами північно-східного Прикарпаття порушувалося багатьма дослідниками. Схожість між ними Т. Сулімірський та І. К. Свєшников пояснювали спільним походженням з степів Північного Причорномор'я¹, а Я. Махнік та К. В. Бернякович навіть припускали їх однокультурність². Та тільки через відсутність властивого для середньодніпровської культури орнаменту у вигляді взаємоприлеглих трикутників на кераміці з прикарпатських курганів Я. Махнік взяв під сумнів цю гіпотезу³. Проаналізуємо пам'ятки обох територій.

На підставі вивчення матеріалів Т. Сулімірський прийшов до висновку, що поховання культури курганів Прикарпаття, як усі спільність культур шнурової кераміки, не можуть бути генетично пов'язані з степовими племенами Північного Причорномор'я, тобто носіями ямних пам'яток⁴. В той самий час проникнення степовиків у Середнє Подніпров'я не має заперечень. Т. Сулімірський відніс до середньодніпровських пам'яток усі поховання з курганів Середнього Подніпров'я доскіфського часу. Однак, зважаючи на те, що в ранніх похованнях виявлено інвентар ямної культури, дослідник висловив думку про виникнення середньодніпровської культури внаслідок злиття місцевого населення з племенами, які переселилися з території Прикарпаття⁵. На жаль, ці висновки не обґрунтовані детальним порівнянням, і тому роль прикарпатських племен надто зменшена.

Якщо не брати до уваги визначені ямні і зрубні поховання в складі середньодніпровських матеріалів, то спільність пам'яток обох територій більш виразна, особливо для тієї групи, яку І. К. Свєшников відніс до раннього етапу культури шнурової кераміки Прикарпаття⁶. Запропонована ним періодизація більш слухна, ніж хронологічна схема Т. Сулімірського, який розподілив ці пам'ятки на три етапи, виходячи з типологічного аналізу кераміки, передусім амфорного матеріалу. Однак результати досліджень останнього не підтверджуються стратиграфічними даними.

У культурі курганів Прикарпаття Т. Сулімірський визначає етапи розвитку за наявністю основних форм посуду: саксо-тюрингських амфор

¹ T. Sulimirski. Die schnurkeramischen Kulturen und das indo-europäische Problem.— La Pologne au VII Congrès international des sciences historiques. Warszawa, 1928, стор. 17; I. K. Свєшников. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1958, стор. 21.

² J. Machnič. Z badań nad wcześnieą epoką brązu na Ukrainie. — Sprawozdania z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie, 1958, стор. 3—4; K. V. Bergniakowicz. Sídliště ludu ze snurovou keramikou na horním Dnestru a Sanu. — Archeologické rozhledy, z. 5, 1959. Praha, стор. 692.

³ J. Machnič. Problem osad plemion kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Sanu i Dniestru. — AAC, III. Kraków, 1961, стор. 209—218.

⁴ T. Sulimirski. Corded ware and globular amphorae north-east of the Carpathians. London, 1968.

⁵ Там же, стор. 66—67.

⁶ I. K. Свєшников. Вказ. праця, стор. 15—20.

типу Шраплау для I етапу, меховських та саксо-тюрінгських типу II/a, II/c, а також кубків типу Хлопіце — Веселе — для II і кухлів з вушками — для III⁷.

I етап включає також усі пам'ятки, близькі до «загальноєвропейського горизонту» культур шнурової кераміки. Але для кожної групи цих культур загальноєвропейські елементи мають особливу характеристику, а тому хронологічним індексом бути не можуть. Систематизуючи матеріал, Т. Сулімірський не завжди проводить чіткі паралелі. Так, класифікуючи амфори за М. Бухвальдеком, він при визначенні позиції кубка з кургану № 5 поблизу с. Кульчиці посилається на К. Струве, оскільки в Чехії цей кубок зараховується до II етапу, а в Північній Німеччині — до I⁸. Зв'язок кераміки Прикарпаття з посудом I типу, за М. Бухвальдеком, і типу Шраплау, за У. Фішером, не є безперечний. Усі прикарпатські амфори значно більших розмірів, ніж чеські і саксо-тюрінгські. Відрізняються вони й орнаментацією, наприклад амфора з кургану неподалік с. Коропуж прикрашена трикутниками, які спускаються додолу, а на ранніх зразках типу Шраплау цей орнамент відсутній. За класифікацією М. Бухвальдека, коропузька амфора належить до групи II/a⁹.

Щодо II та III етапів, то виникає питання, чому меховські амфори та кухлі з вушками віднесені до різних етапів, тоді як в краківсько-сандомирській культурі вони трапляються в тих самих похованнях¹⁰. Разом з тим кубки типу Хлопіце — Веселе, які Я. Махнік вважає найпізнішими¹¹, зараховано до II етапу. Пізній час кухлів з вушком Т. Сулімірський аргументує наявністю металу в деяких похованнях, проте металеві вироби знайдено також у комплексі з кубками типу Хлопіце — Веселе (Чижиків, Якторів) і меховськими амфорами (Баличі VII)¹².

На сучасному рівні наукових досліджень періодизація кожної групи шнурової кераміки може будуватися тільки на підставі самостійних фактів. Такими даними є результати стратиграфічних спостережень. Відповідно до того, як розміщені поховання у курганах культури шнурової кераміки, їх можна розділити на три групи: 1 — центральні поховання в матерiku; 2 — бокові поховання в матерiku; 3 — поховання на старовинному горизонті. Більшість центральних поховань орієнтована по осі схід—захід (там, де виявлені кістки, вони лежать головою на захід), значна частина — по осі північний схід — південний захід (кістяки орієнтовані на південний захід). Поховання 2-ї та 3-ї груп мають орієнтацію по осі північний схід — південний захід або південь — північ.

Цілком імовірно, що 1-а група — найбільш рання — належить до I етапу; бокові поховання в матерiku та центральні з орієнтацією північний схід — південний захід — до II, а поховання на старовинному горизонті — до III. Так звані провідні типи (за Т. Сулімірським) розподіляються за такими стратиграфічними горизонтами: I етап — орнаментовані саксо-тюрінгські амфори, в загальних рисах близькі до типу Шраплау, але більших розмірів; II — не орнаментовані саксо-тюрінгські амфори; II і III — меховські амфори та кухлі з вушком; III етап — кубки типу Хлопіце — Веселе та металеві вироби. I і II етапи в основному відповідають I етапу за періодизацією І. К. Свешникова. Тут йтиметься в основному про пам'ятки перших двох етапів. Переход від I до II етапу обумовлений появою контактів з краківсько-сандомирською культурою, тоді як

⁷ T. Sulimierski. Corded ware..., стор. 25.

⁸ Там же, стор. 14.

⁹ M. Buchwaldk. Die Schnurkeramik in Böhmen. Praha, 1967, стор. 28.

¹⁰ J. Machnik. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. Kraków, 1966, стор. 79—96.

¹¹ Там же, стор. 140—144.

¹² М. Ю. Смішко. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.— СА, № 1, М., 1957, стор. 243; Я. Пастернак. Перша бронзова доба на Галичині.— ЗНТШ, вип. 152. Львів, 1933, стор. 20—28.

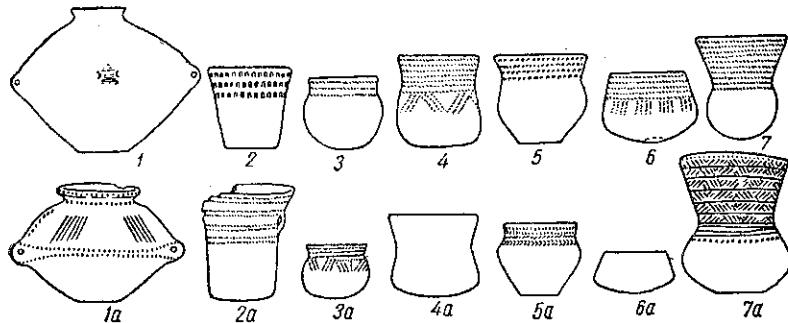

Рис. 1. Порівняльна таблиця пам'яток Прикарпаття та середньодніпровської культури:

1 — Бжезинка, курган № 4, центральне поховання; 2 — Бжезинка, курган № 3, поховання № 3; 3 — Ковпець, курган № 10; 4 — Седлиська; 5 — Бжезинка, курган № 1; 6 — Кульчиці, курган № 3; 7 — Остап'є, курган № 5; 1a — Гришанці; 2a — Гречаники; 3a — Карагарлик, курган № 238, поховання № 11; 4a — Долинка, курган № 60; 5a — Зеленки, курган № 343, поховання № 4; 6a — Дідне, курган № 1, поховання № 1; 7a — Стретовка.

III характеризується зв'язками з культурою типу Хлопіце — Веселе або міграцією належних до неї племен на територію Прикарпаття. Після цього ареал місцевих племен розширився на схід і північний схід. Прикарпатські пам'ятки І й II етапів культури шнурової кераміки розміщені в Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях Української РСР та на сході Жешовського воєводства ПНР¹³. Обмежимося загальною характеристикою цих матеріалів і зупинимося на питанні про співвідношення з пам'ятками середньодніпровської культури.

Для I і II етапів характерні кургани з похованнями, де простежується трупопокладення з кістяком у скорченому стані та трупоспалення. У III етапі вже наявне трупопокладення з випростаним кістяком (Баличі). Усі перераховані типи похованального обряду було зафіковано і в пам'ятках середньодніпровської культури, на відміну від інших груп культур шнурової кераміки. Поховання з трупопокладенням бідніше за своїм інвентарем від поховань з трупоспаленнями. У деяких випадках простежено фарбування кістяка вохрою. Навколо кургану, а іноді біля ям викопувався рів, що й було виявлено Я. Махніком поблизу сіл Лукавиця та Бжезинка¹⁴. Такі самі рови зазначає І. І. Артеменко в курганах недалеко від с. Ходосовичі¹⁵. Як можна припустити, іноді над похованням споруджувалося щось на зразок навісу¹⁶. Аналогічні споруди виявлені І. І. Артеменком у пам'ятках дніпро-деснянської групи середньодніпровської культури в курганах № 10 (ур. Мошка) та № 3 (ур. Сергієва Грива)¹⁷.

Кераміка з поховань прикарпатських пам'яток дуже близька до середньодніпровської, майже всі основні форми посуду мають аналогії в пам'ятках Середнього та Верхнього Подніпров'я (рис. 1). Ще Т. С. Пассек зазначала подібність кубків з високою шийкою, виявлених у кургані поблизу с. Стретовка, до кубка з кургану неподалік с. Остап'є Тернопільської обл.¹⁸ (рис. 1, 7, 7a). Вони є своєрідними варіантами посудин типу А, як і кубок з кургану № 5 поблизу с. Кульчиці¹⁹. Екземпляри з сіл

¹³ T. Sulimierski. Corde ware..., карта II.

¹⁴ J. Machnik. Studia nad kulturą..., стор. 240—249.

¹⁵ И. И. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР.— Памятники каменного и бронзового веков. М., 1964, стор. 39, стор. 74.

¹⁶ T. Sulimierski. Polska przedhistoryczna, cz. II. London, стор. 296.

¹⁷ И. И. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы..., стор. 39—68.

¹⁸ Т. С. Пассек. К вопросу о среднеднепровской культуре.— КСИИМК, вып. 16. М., 1947.

¹⁹ Я. Пастернак. Шнурова могила в Кульчицях.— Літопис Бойківщини, ч. VII. Чернівці, 1936, стор. 5.

Остап'є та Кульчиці знайдено в похованнях I етапу. До цієї групи кераміки слід віднести кубок з кургану № 1 неподалік с. Лукавиця²⁰. В прикарпатських пам'ятках трапляються посудини дзвоникоподібної форми типу Гатного (рис. 1, 4, 4a). Вони виявлені в похованнях етапів I (Колоколин, курган № 1; Лукавиця, курган № 1), II (Бжезинка, курган № 4) і III (Крилос, курган Настасіїна Могила²¹). До цього типу зараховані кубки з сіл Седлиска та Новосілки²². Якщо в пам'ятках київської та дніпро-деснянської груп середньодніпровської культури знахідки саксо-турнігських амфор рідкісні, то в Прикарпатті цей посуд зустрічається дуже часто (рис. 1, 1, 1a) і майже завжди в комплексах²³. За формою амфори можна розподілити на п'ять типів: біконічної форми з невеликою шийкою та двома вушками, розміщеними на середній, ширшій частині (блізькі до типу Шраплау — за У. Фішером, типу А — за М. Бухвалдеком, та типу Іа — за Я. Махніком); біконічної форми, але з чотирма вушками (тип Іс — за Я. Махніком); з найбільшим діаметром та лінією згину у верхній частині, двома вушками, розміщеними на грані згину (тип Ів — за Я. Махніком); кулястої форми з невеликою шийкою і чотирма вушками біля неї (тип ІІа — за Я. Махніком, або меховський — за Т. Сулімірським) та амфори так званого перехідного типу (за класифікацією Я. Махніка) — біконічної форми, з чотирма вушками, розміщеними біля шийки²⁴. Характерні для середньодніпровської культури посудини з кулястим тулубом, невисокою, відігнутою зверху або прямою шийкою та круглим або сплощеним дном також знайдено в Прикарпатті, але тільки в похованнях II етапу (рис. 1, 3, 3a). В основному цей етап включає посуд з округлими плічками, короткою, злегка відігнутою шийкою та плоским дном (рис. 1, 5, 5a), але в одному випадку його знайдено в похованні III етапу на старовинному горизонті разом з кубком типу Хлопіце — Веселе (Лотатники, курган № 2)²⁵. Як вже зазначено, для Прикарпаття характерні посудини келихоподібної форми, іноді з невеликим вушком. Прикладом може бути кухоль з с. Гречаники (рис. 1, 2, 2a). Становить інтерес чаша з Кульчиці, що має округле дно та прямі стінки і є близькою до чаши з с. Ходосовичі (рис. 1, 6, 6a). Характерна деталь — невеликі поглиблення на денцях, властиві посуду обох культурних груп.

Орнамент посуду з поховань Прикарпаття та багатьох поховань середньодніпровської культури — це відбитки шнура та нарізні лінії, що утворюють горизонтальні ряди, а також ялинкові композиції. Іноді тулуб прикрашено «рушниками», які спускаються додолу. Однак середньодніпровському посуду притаманний також «паркетний» орнамент. Здебільшого оздоблена лише верхня частина посуду, але деякі кубки гатинського типу з Прикарпаття і майже всі кубки цього типу з пам'яток середньодніпровської культури прикрашено повністю²⁶.

Кераміка обох згаданих груп виготовлена з добре відмуленої глини, яка має домішку піску, колір її жовтуватий, товщина стінок 5—7 мм.

Кам'яні бойові сокири в комплексах Прикарпаття трапляються дуже рідко. Тут, проте, відомо чимало випадкових знахідок цих знарядь²⁷. Майже усі типи сокир з прикарпатських курганів, як зазначив Т. Сулімірський, аналогічні середньодніпровським²⁸. Виняток становить сокира

²⁰ J. Machnik. Studia nad kulturą..., табл. XXIV, 1, стор. 247.

²¹ T. Sulimirski. Corded ware..., табл. 6, рис. I; II, I; J. Machnik. Studia nad kulturą..., табл. XXII, 3; XXIV, 2.

²² J. Machnik. Studia nad kulturą..., табл. XXIV, 5.

²³ T. Sulimirski. Corded ware..., стор. 12—14.

²⁴ J. Machnik. Studia nad kulturą..., стор. 31—36; T. Sulimirski. Corded ware..., стор. 12—14.

²⁵ T. Sulimirski. Corded ware..., табл. 6, рис. 3, 15.

²⁶ J. Machnik. Studia nad kulturą..., табл. XXII, 3; XXIV, 2.

²⁷ Там же, стор. 41—45.

²⁸ T. Sulimirski. Corded ware..., стор. 18—21.

Трупоспалення	Скорчені	Витягнуті	
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			

Рис. 2. Форми посуду середньодніпровської культури, відповідні до типів похованального обряду.

ромбічної форми з втулкою, що виступає, виявлена в кургані поблизу с. Лукавиця ²⁹. Як для прикарпатських, так і для середньодніпровських пам'яток характерні також крем'яні сокири-клини та крем'яні вістря стріл (серцеподібні з віймкою) ³⁰.

Перш ніж аналізувати співвідношення обох груп пам'яток, слід з'ясувати деякі спірні питання середньодніпровської культури. І. І. Артеменко виділив у ній етапи ранній та пізній. Але з пропонованою ним класифікацією важко погодитися. Типи кераміки, віднесені цим дослідником до раннього етапу, відомі й для пізнього (Білинець, Мис Очкінський, Білі Береги). Висновок про те, що для пам'яток з керамікою ранніх типів характерне випростане положення кістяка в могилі, а для пізніх — скорочене, також викликає сумнів: у Середньому Подніпров'ї тільки поховання № 4 (курган № 296, поблизу с. Зеленки) із скорченим кістяком можна віднести до пізнього етапу середньодніпровської культури, за класифікацією І. І. Артеменка ³¹. Випростані кістяки в похованнях з керамікою, що належить до пізніх типів, зазначено у курганах № 60 поблизу с. Долинка та № 5 в с. Рижанівка ³². На території Верхнього Подніпров'я скорочене положення кістяка простежено лише у двох пам'ятках — Брасовському могильнику та кургані № 1 (с. Дідне) ³³. Отже, всупереч твердженню І. І. Артеменка, в пам'ятках пізнього етапу не переважає обряд, пов'язаний з скорченим положенням кістяка. Зіставлення типів кераміки з по-

²⁹ J. Machnick. Studia nad kulturą..., табл. XXXII, 3.

³⁰ T. Sulimierski. Corded ware..., стор. 28.

³¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902 гг. СПб., 1908, стор. 21.

³² A. Bydłowski. Mogiły w Jackowicach. — Światowit, VI. Warszawa, 1905, стор. 21, G. Ossowski. Materiały do paleoetnologii kurchanów ukraińskich.— ZWAK, XII. Kraków, 1890, стор. 30—39.

³³ А. А. Спичин. Новые сведения о медном веке в Средней и Северной России.— ЗРАО, VII. СПб., 1905, стор. 73; І. І. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы..., стор. 60.

ховальним обрядом дає змогу констатувати відсутність зазначеної закономірності (рис. 2). Оскільки для пам'яток Середнього Подніпров'я характерне випростане положення кістяка, то, враховуючи описані вище факти, можна взяти під сумнів вірогідність стратиграфічних спостережень І. І. Артеменка, на основі яких він виділив у культурі два етапи. Дослідник вважав, що «в курганах № 43, 44 поблизу с. Долинка та в кургані № 6 неподалік с. Гатне, де основними були поховання раннього етапу середньодніпровської культури, виявлені впускні поховання з керамікою типу Гатного»³⁴. Але посуд з вказаних поховань нічого спільногого з керамікою типу Гатного не має. У кургані № 43 було знайдено посуд банкоподібної форми, зі сплющеним дном, невеликими, злегка відігнутими вінцями, близький до посуду зрубної культури, а в кургані № 44 — ямний³⁵. Поховання, прийняті І. І. Артеменком за основні (найімовірніше, вони також були впускними, бо розташовані не в центрі кургану), безінвентарні.

Отже, за одним лише поховальним обрядом не можна визначити культурну належність поховань, а тим більше етап. У кургані № 6 поблизу с. Гатне посуд гатнинського типу виявлено на нижньому горизонті, а визначити, яке поховання на цьому горизонті найбільш стародавнє, неможливо. Нема підстав відносити до середньодніпровських пам'яток якесь інше поховання, крім зазначеного³⁶. Оскільки таке виділення етапів середньодніпровської культури не відповідає дійсності, то при дослідженнях необхідно підійти до розгляду її в цілому.

Інвентар поховань із західною орієнтацією, характерною для I етапу культури шнурової кераміки Прикарпаття, найближчий до прикарпатського, бо тут немає кераміки, прикрашеної «паркетним» орнаментом. Останній властивий пам'яткам, в яких кістяки орієнтовані по осі південь—північ або південний захід — північний схід (рис. 3). У групу пам'яток з західною орієнтацією слід включити, враховуючи орнаментації посуду, поховання з трупоспаленням поблизу Стретовки. За таким принципом усі поховання середньодніпровської культури можна розподілити на дві групи*. На жаль, відсутні стратиграфічні спостереження про їх хронологічні зв'язки. Однак металеві вироби, знайдені в похованнях з керамікою, прикрашеною «паркетним» орнаментом, свідчать про те, що ця група пам'яток, певно, пізніша, ніж поховання із західною орієнтацією.

Для з'ясування характеру зв'язків культур шнурової кераміки Прикарпаття та середньодніпровської слід визначити хронологічну позицію кожної групи пам'яток. За останній час з'явилось чимало стратиграфічних спостережень, що полегшують це завдання. Кургани поблизу с. Лукавиця були насипані на поселенні культури лійчастого посуду. Аналогічна картина простежена також при розкопках курганів неподалік сіл Коропуж та Стояніце³⁷. Виходячи з цих даних, можна було б припустити, що пам'ятки культури лійчастого посуду дають нам *terminus post quem* для пам'яток культури шнурової кераміки Прикарпаття. Проте Т. Сулімірський, М. А. Пелещишин, І. К. Свешников та інші дослідники припускали синхронність обох культур³⁸. Уламки кераміки лійчастого посуду, виявлені в кургані поблизу сіл Коропуж і Стояніце, не можуть свідчити про їх співіснування. Імовірно, що насипи курганів виникли на місці поселення і

³⁴ І. І. Артеменко. Среднеднепровская культура.— СА, № 2. М., 1963 стор. 17.

³⁵ A. I. Wydłowski. Mogiły w Jackowicy..., стор. 21.

³⁶ В. Антонович. Труды III АС, т. I. К., 1878, стор. LXXX.

* Очевидно, другу групу також можна буде диференціювати.

³⁷ J. Machnik. Studia nad kulturą..., стор. 248; T. Sulimierski. Corded ware..., стор. 125, 129.

³⁸ T. Sulimierski. Corded ware..., стор. 31—32; Н. А. Пелещишин. Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до нашей эры. Автореферат канд. дисс. К., 1967, стор. 15; І. К. Свешников. Підсумки дослідження..., стор. 4—8.

уламки потрапили до них разом з землею, причому курганом недалеко від с. Коропуж зруйновано житло культури лійчастого посуду³⁹. Посуд останньої з сіл Мишинець та Собечин не можна пов'язувати з культурою шнурової кераміки. У першому випадку його було знайдено в ямі на краю курганного насипу, а посуд з с. Сивки є випадковою знахідкою. На думку Т. Сулімірського, ці матеріали, можливо, походять з кургану⁴⁰.

Прикарпаття		Середньодніпровська культура	
		Орієнтація зх	Орієнтація пн-пд
	:::::	:	...
	:::::	...	...
	..		..
	.		
		.	...
			.....
			..
			....

Рис. 3. Типи орнаменту, пов'язані з орієнтацією поховань.

трипільської культури етапу С/ІІ з пам'ятками культури шнурової кераміки Прикарпаття слід визнати сумнівною. В даному разі можна вважати безперечною лише одноточість етапу С/ІІ Трипілля з волинською групою культури лійчастого посуду, а також той факт, що прикарпатські пам'ятки культури шнурової кераміки з'явилися пізніше, ніж пам'ятки цього хронологічного горизонту. Однак Ю. М. Захарук, на основі стратиграфічних даних Я. Ковальчика, припустив, що в Прикарпатті культури шнурової кераміки передувала не культура лійчастого посуду, а культура кулястих амфор⁴⁶.

³⁹ T. Sulimirska. Corded ware..., стор. 125—126.

⁴⁰ Там же, стор. 127.

⁴¹ Ю. М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду за трипільською культурою. — МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 65.

⁴² J. Machnik. Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kulturą tryпольską. — Sprawozdanie kom. Od. PAN w Krakowie. Kraków, 1963.

⁴³ Т. С. Пасек. Periodizacija tripol'skikh poselenij. — МИА, № 10. М.—Л., 1949, стор. 118—156, табл. 67.

⁴⁴ K. Jazdewski. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i średniej. Poznań, 1936, стор. 114; J. Preuss. Die Baalberger Gruppe in Mitteldeutschland. Berlin, 1966, табл. XIII, 8.

⁴⁵ H. Dumitrescu. Afinitati intre cultura «Trichterbecher» si cultura «Cucuteni—Tripolie». — SCIV, 1955, N 3-4, стор. 913—923; M. Zápotocky. K problemu pocatku kultury nalevkovitych poharu. — AR, 1957, z. 2, стор. 224; J. Neusturny. Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens. — Slovenska Archeologija, VI, 1958, стор. 286—287.

⁴⁶ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни. — КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 48—52.

Культура лійчастого посуду синхронна етапу С/ІІ трипільської культури, на що вказує існування імпортів⁴¹. В той самий час в археологічній літературі неодноразово зазначалась наявність зв'язків між обома культурами. Ця гіпотеза аргументується типологічною подібністю трипільських амфор до посуду культури шнурової кераміки та близькістю форм орнаменту (шнурового і метопного) на деяких посудинах трипільської культури етапу С/ІІ⁴². Однак усі перераховані елементи було виявлено також на її пам'ятках етапу С/І (Коломийщина I)⁴³. Трипільські амфори близькі до амфор культури лійчастого посуду етапу Вюрек — Баальберг. Разом з тим у ній поширений і метопний орнамент⁴⁴. На зв'язок Трипілля етапу С/І та культури лійчастого посуду етапу Вюрек — Баальберг вказували Г. Думітреску, М. Запотоцький та Е. Неуступний⁴⁵. Враховуючи це, тезу про синхронність пам'яток

На жаль, матеріали з території, яка нас цікавить, не дають даних щодо існування таких зв'язків. В наш час на підставі стратиграфічних спостережень та серії радіовуглецевих дат можна вважати, що східна група культури кулястих амфор синхронна любонській фазі культури лійчастого посуду та раннім пам'яткам культури шнурової кераміки⁴⁷. Перша на Волині й Поділлі жодного разу не трапилась у місцях поширення другої, а також I етапу третьої. Отже, слід припустити, що культура кулястих амфор становить на Україні таку саму хронологічну позицію, як і в Польщі.

Іншою є хронологічна позиція середньодніпровської культури. Враховуючи стратиграфічну картину карганів, М. Я. Мерперт довів, що на території Середнього Подніпров'я похованням середньодніпровської культури передують ямні, які синхронізуються з другою групою поховань ямної культури Нижнього Подніпров'я та верхнім шаром Михайлівського поселення⁴⁸. Першу групу зазначених поховань М. Я. Мерперт датує етапом С/II Трипілля на підставі знахідки пізньотрипільської статуетки серед матеріалів криворізької курганної групи⁴⁹. Інвентар першої групи аналогічний речам з середнього шару Михайлівського поселення, де знайдено уламки кераміки етапу С/II трипільської культури⁵⁰. Таким чином, між середньодніпровськими пам'ятками та трипільськими етапу С/II розташований горизонт ямних поховань. Пам'ятки середньодніпровської культури є дещо пізнішими матеріалами культури шнурової кераміки Прикарпаття.

Абсолютні дані існування обох культурних груп мають подвійний характер. Їх вік, з одного боку, визначається на підставі радіовуглецевого методу, а з другого — за традиційним археологічним методом датування. Але висновки в обох випадках не дуже відрізняються: ± 100 років. Більшість дослідників вважає за можливе відносити пам'ятки культури шнурової кераміки Прикарпаття до кінця III — початку II тисячоліття до н. е.⁵¹ Поховання середньодніпровської культури із західною орієнтацією слід датувати першою четвертю II тисячоліття до н. е.

А. Н. РУМЯНЦЕВ

Прикарпатские элементы в среднеднепровской культуре

Резюме

Вопрос о связи памятников культуры шнуровой керамики Прикарпатья и среднеднепровской культуры рассматривается в статье на материалах погребений этих территорий. Погребения культуры шнуровой керамики Прикарпатья по их расположению в кургане можно разделить на три этапа: погребения в центральных материковых ямах с ориентировкой по оси восток — запад; в центральных и боковых материковых ямах с ориентировкой по оси юго-запад — северо-восток, на древнем горизонте. Погребальный обряд и почти все формы сосудов первых двух этапов, а также каменный и кремневый инвентарь находят себе соответствие в памятниках среднеднепровской культуры. На III этапе появляются новые формы сосудов (кубки типа Хлопице — Веселе). Един-

⁴⁷ J. A. Bakker, J. C. Vogel, T. Wislanski. TRB and other C—14 Dates from Poland. *Hellenium*, IX, 1969, 3, стор. 228—230.

⁴⁸ Н. Я. Мерперт. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Автореферат докт. дисс. М., 1968, стор. 37—38.

⁴⁹ Там же, стор. 35.

⁵⁰ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 97.

⁵¹ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии..., стор. 51.

ственное существенное различие между среднеднепровской культурой и памятниками I и II этапов культуры шнуровой керамики Прикарпатья — отсутствие на сосудах последней «паркетного» орнамента. Однако на керамике из среднеднепровских погребений с ориентировкой по оси В—З, характерной для наиболее ранних памятников Прикарпатья, упомянутая орнаментация также отсутствует. Наличие большого количества металлических изделий, найденных вместе с сосудами, украшенными «паркетным» орнаментом, позволяет считать эти погребения более поздними, чем те, которые ориентированы по оси В—З. Памятники ранних этапов Прикарпатья, вероятно, можно считать однокультурными с памятниками Среднего Поднепровья, рассматривая их как прикарпатский вариант среднеднепровской культуры. Терminus post quem для них дают материалы культуры воронковидных кубков, а также шаровидных амфор.

Є. В. МАХНО, І. М. ШАРАФУДІНОВА

Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанії на Дніпрі

Протягом 1960—1965 рр. експедиція ІА АН УРСР досліджувала виявлений О. В. Бодянським могильник черняхівської культури неподалік хутора Компанії¹. Могильник розташований в ур. Каскорівщина на піщаному підвищенні малопомітної надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, на відстані 1 км на схід від Компанії і 8 км на південний захід від с. Григорі-Бригадирівки Кобеляцького р-ну Полтавської обл.

Підвищення позначене великим курганом. Навколо нього були слабо помітні плями і залишки насипів кількох майже зруйнованих курганів. На захід від великого кургану (насипаного, певно, за часів ямної культури) розкопано 5200 м² і виявлено понад 460 черняхівських поховань та 20 поховань доби бронзи. З них одне — катакомбної культури — прикрите західною частиною кургану. Всі інші відносяться до часів пізньої бронзи.

Поховання пізньої бронзи розміщувалися в північно-західній частині розкопу на смузі, витягнутій з північного заходу на південний схід, шириною понад 30 і довжиною близько 70 м, загальною площею більше 2000 м². Майже в її центрі розташоване курганне поховання № 8 (26)². 16 тілопокладень розташувалися на північний захід (1—7) та південний схід (9—17) від нього. Дещо остроронь в північно-східному напрямку були два поховання зі спаленням (рис. 1).

Грунт на розкопаній площі піскуватий. Під орним шаром залягає гумусований пісок, що на глибині 0,45—0,5 м поступово світлішає. Поховання доби пізньої бронзи залягали звичайно неглибоко — 0,4—0,7 м від поверхні і лише п'ять поховань виявлено на глибині 0,9—1,2 м.

Розкопані поховання становлять чотири групи.

I група. Це поховання з рештками кістяків та інвентарем. Поховання № 1 — 3, 5 зосереджувалися в північно-західній частині могильника доби пізньої бронзи. Поховання № 8, як уже говорилося, було центральним, а на південний схід від нього локалізувалося поховання № 14.

Поховання № 1 (187) — крайнє в південно-західній частині розкопу. Яма розмірами 1,55 × 1,35 м, глибиною 0,4 м була орієнтована з південного заходу на північний схід. Південно-східна частина її частково зруйнована,

¹ Експедицією керувала Є. В. Махно.

² Перша цифра тут і далі — номер поховання на плані, цифра в дужках — його польовий номер.

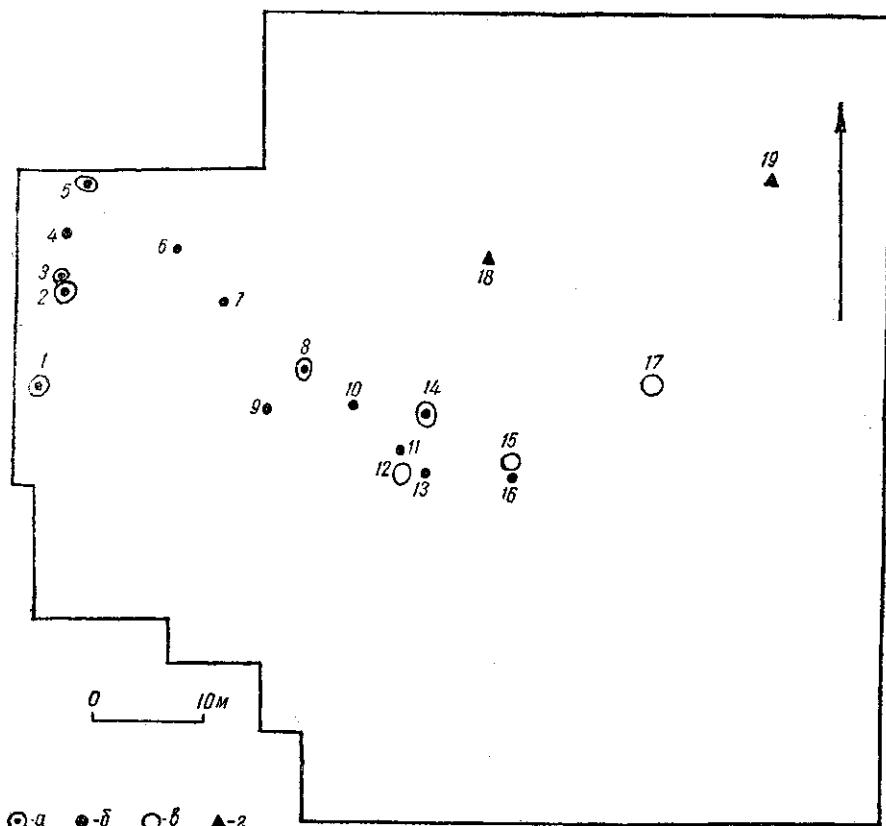

Рис. 1. Загальний план могильника епохи бронзи неподалік від хутора Комп'янії:

1—19 — поховання; а — тілопокладення з інвентарем; б — посуд без скелетів; в — безінвентарні тілопокладення; г — трупоспалення.

на дні в південно-західній трапився дуже погано збережений череп, а в північно-східній — залишки кісток ніг. Це дає змогу припустити, що похований був покладений в скорченому положенні на правому боці, головою на південний захід. Біля черепа лежали два бронзових скроневих кільця-підвіски і роздавлений горщик.

Скроневі підвіски виготовлені з прямокутного в розрізі дроту товщиною 1,5—2 мм. Крає збережене кільце являє собою спіраль з шести витків, зовнішній кінець її обламано. Діаметр кільця 3,4 см (рис. 2, 4). Друге овальної форми не зовсім симетричне ($3,3 \times 4,5$ см). Внутрішній кінець його закручено в спіраль з чотирьох витків, а п'ятий відстає від них на 1,2—1,7 см. Зовнішній край її, як і в першому кільці, обламано (рис. 2, 5).

Посудина, яку пощастило реставрувати, це тонкостінний горщик з високою циліндричною шийкою та розхиленими вінцями. Заокруглений сплющений тулуб прикрашено своєрідним орнаментом: між трьома паралельно прокресленими смугами, що утворюють злегка заокруглені кути додори вершинами, тоненькою паличикою нанесено два ряди наколів. Між вершинами кутів на переході шийки в тулуб наліплено по дві невеличкі шишечки. Висота посудини 17,5 см, діаметр вінця 13,5, тулуба — 19,5, дна — 5 см.

Поховання № 2 (200). За 6 м на північ від поховання № 1 на глибині 0,35 м було виявлено прямокутну яму розмірами $1,4 \times 1,1—1,15$ м, орієн-

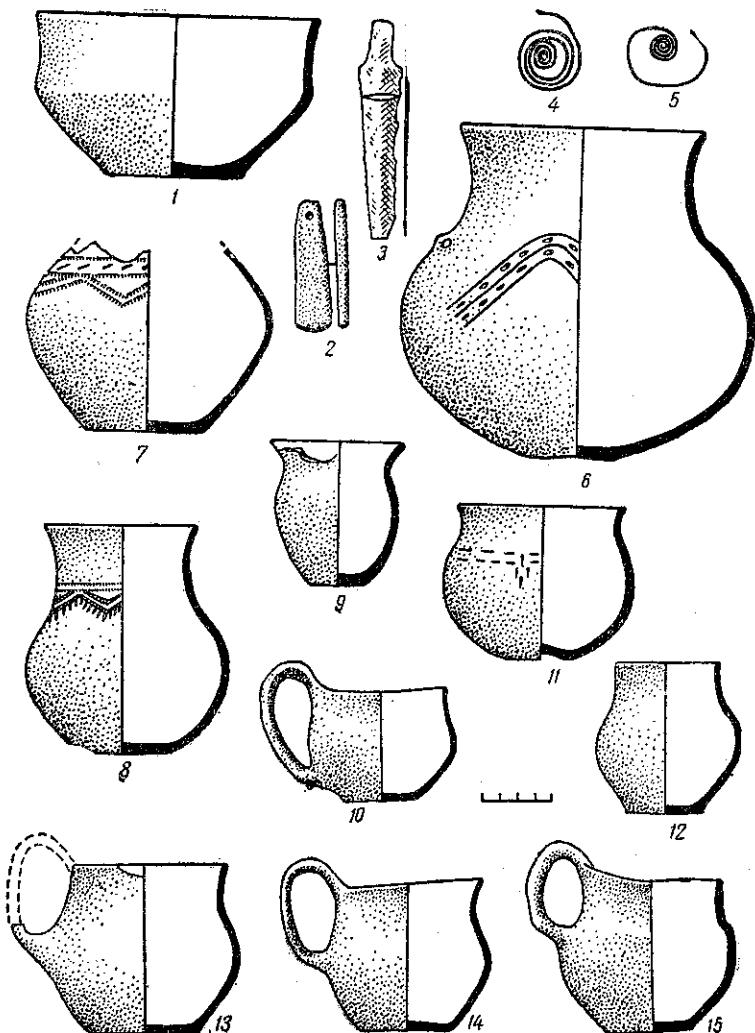

Рис. 2. Інвентар поховань:

1—3 — поховання № 8; 4—6 — поховання № 1; 7 — поховання № 2; 8—10 — поховання № 6; 11 — поховання № 3; 12, 15 — поховання № 10; 13 — поховання № 11; 14 — поховання № 16 (1, 6—15 — кераміка, 2 — камінь, 3—5 — бронза).

товану зі сходу на захід. На її дні в південній частині трапилися роздавлений череп і трубчасті кістки ніг, що лежали не в анатомічному порядку. За 0,3 м на захід від них знайдена нижня частина тонкостінного грушеподібного горщика з бокастим тулубом і плоским дном. Циліндрична шийка його була відбита. Поверхня посудини брунатного кольору, добре згладжена. Плічка орнаментовані дрібнозубчастим штампом у вигляді стрічки з двох горизонтальних смуг, між якими нанесено скісні наколи. Здвоєний гострий зигзаг, прилягаючи знизу до пояса, утворює трикутники з опущеними донизу вершинами. Висота збереженої частини 9,5 см, діаметр тулуба — 14,5, дна — 5,3 см (рис. 2,7). Біля горщика були уламки черпака з ручкою.

Поховання № 3 (200a) розміщувалося з півночі майже впритул до поховання № 2. У світлому піску позначилася витягнута зі сходу на захід овальної форми яма, що була заповнена вуглистими плямами. Її довжина 1,15 м, ширина — 0,3, глибина від сучасного рівня 0,45 м. Майже посе-

редині, ближче до південно-східного кута ями, знайдено дитячий зуб. У східній її частині збереглися уламки келиха з округлим тулубом і короткою слабо вигнуту шийкою. Денце невеличке, знизу посередині має заглиблення, якому зсередини відповідає опуклість. На плічках нанесено тонкою паличиною орнамент у вигляді двох паралельних смуг, а від них спускаються по чотири таких самих насічки, що утворюють фігуру в формі ромба. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінець 9,5, дна — 3,5 см (рис. 2, 11).

Поховання № 5 (452). На відстані 6,5 м, в напрямку до північного сходу від поховання № 3, на глибині 0,3 м знайдено кістки ніг, біля них з південної сторони лежала роздавлена посудина. За 1,1 м на північний схід від цього скupчення виявлено гальку. Пісок під західками був посыпаний вохрою. Можливо, що вони є залишками одного поховання.

Поховання № 8 (26). Це єдине поховання під курганом. Насип на площі могильника ледве простежувався, але під оранкою чітко проступав насищений попелом та вугіллям шар товщиною в середньому близько 15 см. Майже овальна в плані яма розмірами 2,2—2,3 × 1,2 м і глибиною 1,3 м від поверхні була витягнута з півночі на південь і мала незначний нахил на північний схід. На дні її і в засипці трапилися кілька подрібнених кісток від зруйнованого кістяка. В заповненні знайдено також бронзовий ніж та кам'яне точильце. Поховання має сліди зруйнування, очевидно культового.

В південно-західному кутку ями збереглися уламки тонкостінної гострореберчастої мисочки, повністю реставрованої. Верхня частина її майже прямовисна, ребро — по середині висоти. Нижня частина конічно звужується до плоского денця. В глині є домішки товченого кварцу. Поверхня згладжена, темно-сірого кольору. Висота мисочки 9 см, діаметр вінець 15, дна — 7,2, товщина стінок 0,4 см (рис. 2, 1). Згаданий дволезовий ніж з ледве помітним подовжнім потовщенням на середині леза, яке звужується в напрямку до кінця. Кінець його обламаний. Колодка плоска, широка. Довжина ножа 11,8 см, ширина біля колодки 2,3, довжина останньої 2, ширина — 1,4 см (рис. 2, 3). Точильце сланцеве, з добре згладженою поверхнею, підпрямокутної форми. Розміри його 7,2 × 1,1—2 × 0,8 см. На звуженому кінці просвердлено отвір діаметром 0,4 см для прив'язування (рис. 2, 2).

Поховання № 14 (12). За 10 м на південний схід від поховання № 8, на глибині 0,6—0,7 м трапилися плечові кістки і череп, повернутий потилицею до півночі. В південному напрямку від нього, на відстані 0,25 м, стояв невеликий тюльпаноподібний горщечок видовжених пропорцій, що мав злегка відігнуті вінця, опуклий тулуб і плоске дно. Поверхня темносіра з брунатними плямами, добре згладжена з обох боків. В глині наявна рослинна домішка. Висота горщика 15 см, діаметр вінець 10, тулуба — 11,5, дна — 6 см (рис. 3, 4).

ІI група. Сюди входять поховання, де залишки кістяків не виявлені. Вони утворюють ряд і тягнуться ланцюжком від крайнього північно-східного кута розкопу на південний схід.

Поховання № 4 (212). За 3 м на північ від поховання № 3 виявлено несиметричну, овальної форми яму ($1,2 \times 1$ м), глибиною 0,58 м від сучасної поверхні, витягнуту з північного заходу на південний схід. У знайденого на її дні невеликого горщика були злегка відігнуті вінця і трохи звужена шийка, що повільно переходила в слабоопуклий тулуб. Дно порівняно широке, стійке; на плічках ряд невеликих заглибин, зроблених паличиною, утворює стрічку з двома спущеними донизу кінцями. Висота посудини 8,8 см, діаметр вінець — 8, дна — 5,7 см (рис. 3, 3).

Поховання № 6 (183) розташоване на відстані 8,5 м на південний схід від № 4. Овальної форми яма розмірами $0,9 \times 0,6$, глибиною 0,5 м витягнута зі сходу на захід. Біля східної стінки збереглися три ліпні посудини. Одна посудина мала циліндричну, трохи розширену додори шийку та опуклий тулуб і плоске дно. На місці переходу шийки в плічко зубчастим штампом

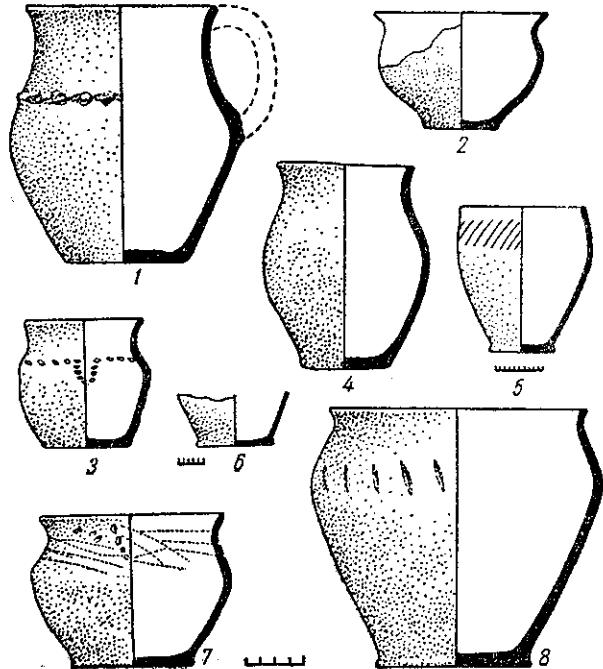

Рис. 3. Посуд з поховань:

1 — поховання № 9; 2 — поховання № 13; 3 — поховання № 4;
4 — поховання № 14; 5 — поховання № 6; 6, 7 — поховання
№ 18; 8 — поховання № 19.

нанесений орнамент: дві горизонтальні смуги і спущені від них трикутники вершиною донизу. Із зовнішньої сторони їх оточують насічки у вигляді бахроми. Поверхня посудини ззовні підлощена, світло-бронатна, на зламі двоколірна — коричнева і чорна. Глина добре відмулена, з домішкою дрібного піску. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 8, тулуба — 11, дна — 4,5 см (рис. 2,8).

Друга посудина — черпачок з майже правою шийкою, слабо заокругленим тулубом і невеликим плоским денцем. Ручка петельчаста, верхній край її піднімається над вінцями, нижній прикріплений до придонної частини. Висота 6 см, діаметр вінець 7, дна — 3,5, товщина стінки 0,3 см (рис. 2, 10). Третя знахідка — невеликий горщик з конічно розімкнутими вінцями, плавно заокругленим, майже яйцевидної форми тулубом та плоским дном. Воно має діаметр 3 см, майже вдвічі менший за вінця (7,4 см). Висота 7,5, товщина стінок 0,8 см. Поверхня горбкувата (рис. 2, 9).

Поховання № 7 (144). Виявлено на відстані 4,3 м на південний схід від поховання № 6. Неправильна овальної форми яма розмірами 1,47 × 1,25 м з коритоподібним дном, орієнтована зі сходу на захід, була заповнена світлим піском. У південній частині на глибині 0,7 м від сучасної поверхні лежав роздавлений великий горщик форми банки, з плавно розширеним догори бочком і звуженими вінцями, краї яких були навскіс зрізані до середини горщика. Дно плоске, з незначною закрайкою. Поверхня ясно-бронатного кольору, смугаста від згладжування ззовні. Під вінцями розміщений ряд косих паралельних насічок, нанесених зверху вниз з нахилом вліво. Висота 29 см, діаметр вінець 25—27, дна — 13 см (рис. 3, 5).

Умовно до цієї групи відносимо знахідки посуду без виявлення похованальної ями.

Поховання № 9 (129). За 4 м на південний захід від поховання в кургані на глибині 0,7—0,75 м знайдено тюльпаноподібний горщик. Вінця

його злегка розхилені, шийка досить висока, плічка низькі. На місці переходу шийки до плічок наліплоно валик, прикрашений відбитками пальця. В середній частині посудини збереглися сліди від ручки. Висота горщика 17,7 см, діаметр вінець 13, тулуба — 16, дна — 3,5 см (рис. 3, 1).

Поховання № 10 (39). На відстані 4,3 м на південний схід від поховання № 8, на глибині 0,6 м, у шарі жовтого піску виявлено дві посудини: черпачок і келих. Перший невеликого розміру з майже прямою шийкою, округлим тулубом і петельчастою ручкою, край якої піднімається над вінцями. Поверхня ясно-буруватого кольору, добре згладжена. В тісті дрібні домішки піску. Висота 8,5 см, діаметр вінець 8, дна — 4,6 (рис. 2, 15). Келих невеликий, з прямою шийкою, округлим тулубом і плоским дном. Поверхня жовто-буруватна, старанно згладжена. Висота 7,8 см, діаметр вінець 6, тулуба — 8, дна — 4 см (рис. 2, 12).

В похованні № 11 (25), за 7 м на південний схід від поховання № 10, зберігся ліпний тонкостінний черпачок з трохи розширеною дотори шийкою, округлим тулубом та плоским дном. Низ петельчастої ручки прикріплено до найширшої частини черпака. Верх її та частіна вінець відбиті. Поверхня жовто-буруватна, згладжена. В глині є домішки дрібного піску і залізисто-марганцевих зерен. Висота 9,5 см, діаметр вінець 8,5, тулуба — 10,5, дна — 5,5 см (рис. 2, 13).

З поховання № 13 (24), розташованого на відстані понад 2 м на південний схід від поховання № 11, походить розбита ліпна посудина, знайдена на глибині 0,3—0,4 м. Вона має вигляд невеликої мисочки з широко розхиленими вінцями, округлим тулубом і плоским, чітко позначенім дном. Поверхня жовто-червонуватого кольору, добре згладжена. В глині є домішки дрібного піску. Висота 8 см, діаметр вінець 8, бочка — 10,5, дна — 5, товщина стінок 0,4 см (рис. 3, 2).

У похованні № 16 (3a), за 7 м на схід від поховання № 13, на глибині 0,2—0,4 м знайдена половина тонкостінного черпачка з дещо відігнутими вінцями, помірно широким у середній частині тулубом і петельчастою ручкою, що піднімається над вінцями. Дно плоске, стійке, потовщене до середини. Поверхня жовто-буруватна, на зламі жовта і чорна. Висота 7,5 см, діаметр вінець 8, тулуба — 10, дна — 5,5, товщина стінок 0,3 см (рис. 2, 14).

ІІІ група. Це поховання без інвентаря. В трьох похованнях (№ 12, 15, 17), розташованих у південно-східній частині дослідженої площини могильника пізньої бронзи, виявлені залишки скорченіх кістяків без будь-якого інвентаря.

Поховання № 12 (14). На відстані 2 м на південь від поховання № 11, на глибині 0,55 м виявлено череп і трубчасті кістки рук та ніг, які дають змогу визначити, що покійник лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на північ з невеликим відхиленням на схід.

У похованні № 15 (10), за 10 м на схід від поховання № 12, на глибині 0,4 м збереглися залишки кістяка: череп повернутий правим боком до землі, тім'ям на північ, кістки зігнутих в колінах ніг, плечові кістки ви-простані вздовж тіла.

Поховання № 17 (76) виявлене остроронь від основного скупчення поховань, на відстані 13 м від поховання № 15. Яма глибиною 0,7 м (контури її простежено на глибині 0,4 м) була заповнена темно-сажистим ґрунтом. В плані вона наблизялася до ромба із сторонами 1,7—1,6 м, злегка витягнутого по лінії північ — південь. Залишки черепа та кістки ніг на дні ями свідчать, що покійник був покладений в скорченому положенні на правому боці, головою на північний захід. Біля голови й ніг дно посыпане червоною вохрою. В засипці ями знайдено маленький уламок стінки ліпної посудини, що потрапила сюди, мабуть, випадково.

Характер безінвентарних поховань (незначна глибина, скорчене положення кістяків, як і в добре визначених похованнях цього самого могильника з інвентарем) дає підставу об'єднувати їх в одну хронологічну і культурну групу.

IV група. В північно-східній частині могильника, на деякій відстані від основного скупчення поховань доби пізньої бронзи виявлено два тілоспалення, які відрізняються за інвентарем.

Поховання № 18 (47) виявлено на відстані 18 м на північ від поховання № 15. На глибині 0,55—0,6 м знайдено невеликий ліпний горщик з кальцинованими кістками людини, прикритий нижньою частиною великого горщика. Краї вінець меншого горщика злегка розхилені, тулууб заокруглений з майже непомітним ребром. Широке денце має невелику закраїнку. Плічка орнаментовані візерунком з трьох-четирьох горизонтальних смужок, нанесених зубчастим штампом. Іх перетинають подібні смужки. На перетині візерунок доповнюють шість-сім краплеподібних відбитків палички чи гребінця. Поверхня горщика брунатна з темними плямами, зсередини помітні сліди згладжування гребінцем. Висота 10,4 см, діаметр вінець 12,5, тулуба — 13, дна — 8, товщина стінок 0,7 см (рис. 3, 7).

Дно верхнього великого грубого горщика плоске із закраїнкою, стінки конічно розходяться догори. Поверхня шершава, ясно-жовтого кольору. В тісті домішки товченого граніту й слюди. Висота збереженої частини 9,5 см, діаметр денця 15 (рис. 3, 6).

Поховання № 19 (19) крайне в північно-східній частині розкопу, розташоване за 20 м на північний схід від поховання № 17 і за 25 м від поховання № 18. В округлій ямі діаметром 0,5—0,55 м, на глибині 1,15 м під товстостінним горщиком знайдено три кальциновані кістки. Вінця горщика дещо розхилені, краї їх рівно зрізані, плічка високі, злегка заокруглені. Нижня частина конічна, дно досить широке, плоске із закраїнкою. Верхня частина бочка над плічками прикрашена горизонтальною смugoю з масивних овальних, поставлених косо насічок (рис. 3, 8).

Отже, з 19 поховань пізньої бронзи на Компаніїцівському могильнику виявлено два трулоспалення і 17 тілопокладень. Залишки кістяків наявні лише в дев'яти похованнях, шість із них супроводилися посудом.

У всіх випадках, коли збереженість кістяка давала підставу встановити позу покійника, зафіковано, що він лежав у скорченому положенні на правому боці. Скорчене положення, переважно на лівому боці, характерне для поховань пізньої бронзи на великій території Степу та Лісостепу, включаючи різні варіанти зрубної культури, а також культури Ноа.

Орієнтація похованих в Компаніїцівському могильнику неоднакова: від північної до південно-західної і південної. Цим вони відрізняються від звичайних найбільш поширених поховань пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я, для яких типова східна та північно-східна орієнтація.

Кремація на цій території в добу пізньої бронзи трапляється рідко, однак окремі випадки відомі. Таке поховання, зокрема, дослідив Д. І. Яворницький на р. Орелі поблизу Котовки¹. У зрубі виявлено кілька перепалених хребців і ребер людини, а також звичайний для зрубної культури горщик, орнаментований трикутниками під вінцями та вертикальними рисками біля дна. Кілька тілоспалень виявив В. О. Городцов під час розкопок поблизу Ізюма. Заслуговує на увагу поховання в кургані № 4 з Миколаївки, де на одному рівні трапились шість роздавлених горщиків, причому під двома були перепалені кістки². Ці знахідки нагадують поховання № 19 з Компаніїців.

Окремі поховання у вигляді купки кальцинованих кісток або частково обпалених кістяків дослідженні в Подніпров'ї: в районі хутора Хмельницького під Нікополем (курган № 2, поховання № 1)³; три поховання поблизу

¹ Д. И. Эварницкий. Курганы у р. Орели Екатеринославской губ.— Труды VIII АС, т. III М., 1897, стор. 329.

² В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 201, 274—275. 305.

³ И. П. Костюченко. Могильник епохи бронзы поблизу хутора Хмельницкого.— АП, IX. К., 1960, стор. 91, табл. I, I; Н. Г. Елагина, А. И. Шкуро.

с. Дніпрорудного у Запорізькій обл. (курган № 12, поховання № 4; курган № 18, поховання № 1 та № 5)⁴; впускне поховання зі слідами спалення виявила В. М. Корпусова в кургані № 1 (ур. Гостра Могила неподалік Скадовська)⁴. Трупоспалення досліджено також у с. Бабенковому на Херсонщині (курган № 2, поховання № 27) та Танковому (курган № 9, поховання № 2) неподалік Краснoperекопська в Криму⁵. За винятком поховання з кургану № 12 поблизу Дніпрорудного, де знайдено гостроребрий горщик з вірьовоочним орнаментом, в усіх інших випадках супровідний посуд мав банкоподібну форму. Крім того, в похованні № 5 кургану № 18 з Дніпрорудного виявлено кістяну пряжку.

В степах на захід від Дніпра єдине трупоспалення доби пізньої бронзи було досліджено Дністро-Дунайською експедицією поблизу с. Борисівка Татарбунарського р-ну (курган № 3, поховання № 2)⁶. За кинджалом і посудом, що трапились тут, його можна включити до групи ранньосабатінівських пам'яток.

Компанійцівські тілоспалення, що супроводжувалися порівняно грубим посудом з шорсткою поверхнею та крупними домішками в тісті, так само як і поховання з гостроребрам та банкоподібним горщиком з Дніпрорудного, мають аналогії серед зрубних пам'яток на Орелі та Сіверському Донці, зокрема в Миколаївці, де, крім посуду, були виявлені ранньозрубні ножі. Отже, обидва ці поховання найдавніші на могильнику пізньої бронзи. Вони відносяться до передсабатінівського часу і пов'язуються зі зрубою культурою. У зрубних пам'ятках Поволжя спалення покійників зустрічається зрідка. На думку дослідників, тут цей обряд відбиває процес проникнення андронівського населення до зрубних племен⁷. Питання, звідки обряд трупоспалення потрапляє на Сіверський Донець і Подніпров'я, потребує вивчення.

Заслуговує на увагу інвентар інших поховань цього могильника. В усіх похованнях, за винятком трьох, виявлено по одній, в двох по дві і в одному три посудини. Знайдено також бронзові підвіски, дволезовий ніж та точильце з каменю. Весь наявний тут посуд можна поділити на дві групи. До першої належить конусоподібний горщик з трохи звуженими вінцями (рис. 3, 5) та слабо профільований горщик з відігнутою шийкою і порівняно високими плічками (рис. 3, 3). Вони, як і екземпляри, що походять з трупоспалень, мають крупніші домішки в тісті та шорстку поверхню.

До другої групи входять тонкостінні, добре згладжені черпачки з петельчастими ручками (рис. 2, 10, 13—15), циліндрошипний посуд (рис. 2, 6—8, 11, 12), глибокі мисочки з округлим тулубом і відігнутими вінцями (рис. 3, 2) або біконічного профілю (рис. 2, 1), невеличкі тюльпаноподібні горщики (рис. 3, 1, 4) та горщик з яйцеподібним тулубом, маленьким денцием і широкими розхиленими вінцями (рис. 2, 9). Цей посуд, ніж і скроневі кільця становлять чітко визначений комплекс, за яким тіlopокладення, а отже, й могильник в цілому можна зарахувати до особливої групи поховань доби пізньої бронзи, до яких належать і безкурганні могильники, відомі, зокрема, з розвідок в Надпоріжжі (поблизу сіл Волоське, Федорівка та Ігрень).

Отчет скифской экспедиции исторического факультета МГУ, 1964.—НА ИА АН УРСР, ф. е. 4404, стор. 23 і далі.

⁴ Е. В. Черненко, В. Н. Корпусова, С. И. Круц. Курганы у с. Широкое. — Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971, стор. 15.

⁵ А. А. Щепинский, Е. Н. Череpanova. Северное Присивашье. Симферополь, 1969, стор. 54, 89—91, рис. 31, 2, 6, 7; стор. 191, рис. 72, 8, 10.

⁶ Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.—МАСП, вып. 6, ч. 1. Одесса, 1970, стор. 54—56, 110.

⁷ К. Ф. Смирнов. О погребениях с конями и трупосожжениями. — СА, XXVII, М., 1953, стор. 218—221; Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Заволжья.—МИА, № 61. М., 1958, стор. 93—99; К. Ф. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья.—МИА, № 21. М., 1951, стор. 109—110.

У могильнику в балці Круглик поблизу Федорівки, частково дослідженому О. В. Бодянським 1949 р.⁸, під кам'яними закладками виявлено залишки поховань, біля яких знайдено чотири черпаки, баночку й ребристий горщик. Добре збереглося лише одне поховання, в засипаній камінням ямі виявлені кістки черепа і таза, які свідчать, що покійника було орієнтовано головою на південний захід. Біля голови стояв тонкостінний грушовидний горщик, прикрашений на плічках і по тулузі прокресленими трикутниками.

В 1951 р. обстежене зруйноване поховання між Стрільчою Скелею та Кам'яномоломею. Тут знайдено бронзові прикраси: браслет, сережку, на-мистину у формі спіралі та гудзіки, а також роздавлений низький, з широкими вінцями келих, що мав заглиблення посередині денця, а по вичеревку був прикрашений трикутниками, нанесеними дрібнозубчастим штампом і відбитками поставленої косо палички⁹.

Неподалік від цього поховання, біля парників, О. В. Бодянський виявив залишки п'яти зруйнованих поховань. Два з них були орієнтовані головою на південь та південний схід, а одне, розчленоване, на схід. На цьому місці зібрані цілі і розбиті черпачки, частина яких орнаментована зубчастим штампом¹⁰.

Два безкурганних могильники недалеко один від одного виявлені і на п-ві Огрінь (Підкова II і III). В похованнях у ґрутових ямах були келихи, черпачки та скроневі кільця¹¹.

Кілька поховань з подібним інвентарем в Надпоріжжі було досліджено експедицією Дніпрогесу (1927—1931 рр.). Зокрема, в ур. Гадюча Балка поблизу Привільного, в кам'яній закладці (могила № 9) виявлене скорчене поховання на правому боці, орієнтоване головою на північний захід, біля якого стояв низький келих, прикрашений прогладженими смужками (рис. 4, 4)¹².

В кургані № 35 на так званому майдані А Дніпробуду (Кічкас)¹³ під малопомітним насипом досліджене поховання з скорченим кістяком на лівому боці, орієнтоване на схід. Ліва рука була зігнута в лікті, кисть її покладена на праву половину грудей. Кістки правої руки та ніг пошкоджені. Біля крижкових кісток лежав роздавлений грушовидної форми глечик з маленьким приплюснутим денцем, що мало невелике вдавлення в центрі (рис. 4, 1). Під черепом знайдено скроневе кільце з тоненького бронзового дроту, внутрішній кінець якого закручений спіраллю в чотири рядки, а зовнішній загнутий гачком (рис. 4, 2). На правому плечі лежало друге кільце, кінці його, певно, були обламані і лише трохи заходили один за одного (рис. 4, 3).

У різних місцях могильника зібрано посуд від зруйнованих поховань, зокрема низькі келихи та високий грушовидний келих, прикрашений на тулузі прогладженими косими лініями¹⁴.

У Нижньому Подніпров'ї відомо ще кілька поховань переважно південної і південно-західної орієнтації, що супроводжувалися посудом з

⁸ О. В. Бодянський. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі.—АП, VI. К., 1956, стор. 181—182. Матеріали Федорівського та інших могильників, досліджених О. В. Бодянським, зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

⁹ О. Бодянський. Щоденник археологічних дослідів на Нижньому Дніпрі та Дніпрових порогах за 1961 р.—НА АН УРСР, ф. е. 1433, стор. 18—19.

¹⁰ О. Бодянський. Щоденник археологічних дослідів у Надпоріжжі за 1954 р.—Там же, ф. е. 2186, стор. 59—70; його ж. Короткий звіт про археологічні дослідження й відкриття в Надпоріжжі за 1954 р.—Там же, стор. 14—15.

¹¹ О. Бодянський. Коротке звідомлення про археологічні досліди в Надпоріжжі за 1950 рік.—Там же, ф. е. 1148, стор. 14; його ж. Щоденник археологічних дослідів у Надпоріжжі за 1954 р., стор. 154—155.

¹² В. А. Гринченко. Щоденник розкопок на правому березі Дніпра від с. Кічкас до порога Вільного, 1928 р.—НА АН УРСР, ВУАК/Дн. № 29, стор. 38.

¹³ П. Смолічев. Наукові дослідження території Дніпрозаводбуду 1930 р.—НА АН УРСР, ВУАК/Дн. № 79а, стор. 57—58.

¹⁴ Там же, стор. 31.

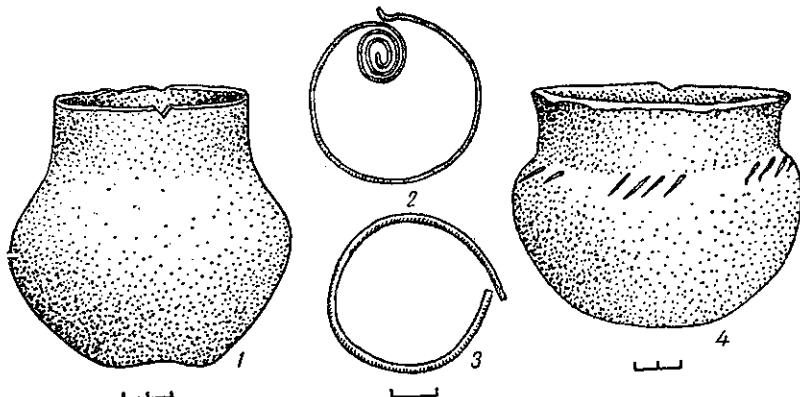

Рис. 4. Інвентар поховань:

1—3 — з кургану № 35 на майдані А Дніпробуду (за П. Смолічевим); 4 — горщик з могили № 9 в ур. Гадюча Балка поблизу с. Привільне (за В. Гріченком).

циліндричною шийкою. Це впускні поховання № 4 і 5 в кургані № 2 та основне (з кинджалом) у кургані № 6 поблизу с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну¹⁵.

Найбагатший інвентар виявив В. І. Гошкевич в Лук'янівці недалеко від Каховки. Від жіночого поховання, що було пошкоджене, збереглося кілька бурштинових та скляних намистин, чотири бронзові ворворки, бронзова смичкова фібула і невеличкий келих з циліндричною шийкою¹⁶. Поховання західної орієнтації з кістяками у випростаному положенні розкопані в Каланчаку на Херсонщині¹⁷.

До зазначеної групи пам'яток належить поки що єдиний повністю дослідженій О. М. Лесковим безкурганний могильник у с. Широкому поблизу Скадовська¹⁸.

Аналогічні знахідки з черпачками та посудом з циліндричною шийкою трапляються і в Подністров'ї. Так, поховання, де скорчені кістяки лежать на правому боці і орієнтовані головою на південь, досліджені у с. Калфа. В одному з них знайдено келих, прикрашений канелюрами¹⁹. Очевидно, подібні поховання неподалік Паркан згадує В. І. Гошкевич (курган № 147, за щоденником І. Я. Стемпковського)²⁰.

Таким чином, Компаніїцівський могильник як за обрядом, так і за інвентарем належить до малодосліджених пам'яток епохи пізньої бронзи. Керамічний інвентар його і згаданих могильників аналогічний матеріалам добре вивчених поселень Бабине IV, Зміївка, верхній шар Ушкалки — на Нижньому Подніпров'ї та маловідомих пам'яток — з балки Демської поблизу с. Дніпровське, балки Татарки близько від с. Любимівка та інших місцях у Надпоріжжі²¹.

Недалеко від Компаніїців, на правому березі Дніпра, на місці дослідженого Д. Я. Телегіним енеолітичного поселення Дерейвка виявлено шар пізньої бронзи. Форма і орнаментація більшості посуду з Компаній-

¹⁵ В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаниenko, Є. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу Первомаївки. — АП, IX. К., 1960, стор. 129—138.

¹⁶ І. Фабриціус. Літопис музею «Червоні роки 1917—1927». Херсон, 1927, стор. 8—9.

¹⁷ А. А. Щепинский, Е. К. Черепанова. Северное Присивашье..., стор. 55—56.

¹⁸ А. М. Лесков. Отчет о раскопках грунтового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкого Херсонской обл., в 1961—1963 гг.— НА ІА АН УРСР, ф. е. 4937.

¹⁹ Г. Ф. Чеботаренко. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре.— КСІА, № 105. М., 1965, стор. 101—108.

²⁰ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1902, стор. 115, рис. 113.

²¹ Матеріал зберігається в фондах ІА АН УРСР.

цівського могильника і Дерейського поселення ідентичні. Їх можна вважати і однокультурними, і синхронними. Знахідка кинджала з паралельними лезами в Дерейці дає змогу синхронізувати комплекс пізньої бронзи цього поселення з такими хронологічно добре визначеними комплексами, як ливарні майстерні Завадівка і Кардашинка I—II, поховання у Широкому кургані поблизу М. Лепетих та поселення під Кишиневом²². З другого боку, знайдений в Дерейці кістяний псалій з трьома отворами на одній площині належить до того самого типу, що й псалій з шостої землянки в Суботові (перший етап черноліської культури, за О. І. Тереножкіним)²³.

Про певні зв'язки мешканців Придніпров'я, які залишили могильник поблизу Компанійців, з білогрудівсько-черноліськими племенами свідчать деякі форми посуду (біконічна мисочка, тюльпаноподібний горщик, частина черпачків), що мають аналогії в матеріалі поселень з Собківки, Андрушівки тощо²⁴.

Бронзові скроневі кільця з Компанійців, Ігрені та майдану А в Кічкасі мають аналогії як на сабатинівському поселенні, відкритому В. С. Драчуком недалеко від хутора Гай²⁵, так і в білогрудівських комплексах — в зольнику с. Собківка та могильнику поблизу с. Білій Камінь²⁶, а також у висоцькому могильнику з околиць с. Гончарівка²⁷ і на поселенні кінця бронзового — початку залізного віку поблизу Бобриці²⁸.

Все це дає підставу датувати могильник пізньої бронзи поблизу Компанійців (за винятком двох більш давніх поховань з трупоспаленням) X — початком VIII ст. до н. е. Він належить до сабатинівської групи пам'яток на пізньому етапі їх існування.

Е. В. МАХНО, И. Н. ШАРАФУДИНОВА

Могильник епохи поздній бронзи близ хутора Компанійци на Днепре

Резюме

Могильник епохи поздній бронзи, розташований на піщаному возвищенні слабо вираженої надпойменної терраси левого берега Дніпра (у бывшого хутора Компанійци Кобеляцького р-на Полтавської обл.), досліджені в 1960—1965 рр. експедицією ІА АН УССР при раскопках могильника черняхівської культури.

Открыто 19 погребений, в том числе два более древних трупосожжения, которые относятся к предсабатиновскому времени и связаны со срубной культурой.

Из 17 трупоположений в шести случаях сохранились остатки скелетов и инвентарь, в трех — скелеты, а в восьми — только инвентарь. Для погребенных характерно

²² А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 145 і далі; В. В. Латышев. Раскопки Н. Й. Веселовского в 1916 и 1917 гг. — СГАИМК, I. М., 1926, стор. 200; А. И. Мелюкова. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 44.

²³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 97—99.

²⁴ С. С. Березанская. Керамика білогрудівської культури. — Археологія, XVI. К., 1964, стор. 55—61; Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрушовка. — Археологія, XIII. К., 1961, стор. 138—140.

²⁵ Д. Я. Телегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарофутдинова. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960—1961 гг. — НА ІА АН УРСР, ф. е. 3643, стор. 21—24.

²⁶ С. С. Березанская, Г. Т. Титенко. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. — Археологія, т. IX. К., 1965, стор. 125, рис. 3, 4; М. Л. Макаревич, Археологічні досліди в с. Білій Камінь. — Трипільська культура. К., 1941, стор. 466, рис. 28.

²⁷ Т. Sulimierski. Kultura wysocka. Kraków, 1931, табл. XXV, 21.

²⁸ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типу на Київщині в 1950 р. — АП, VI. К., 1956, стор. 16.

скорченное положение на правом боку с неустойчивой ориентацией. Представленные в погребениях тонкостенные кубки, черпаки, цилиндрошайные сосуды, бронзовый нож, височные кольца типичны для группы малоисследованных памятников Северо-Западного Причерноморья конца эпохи бронзы: бескурганных могильников (Волошское, Федоровка, Игрень — в Надпорожье, Широкое у Скадовска) и отдельных курганных и бескурганных погребений (Кичкас, Привольное, Первомаевка, Лукьянинка, Каланчак, Калфа и др.).

Сходство материалов этих могильников с находками из поселений у Змеевки, Бабино, Дереивки, Кишинева и с кладами у Завадовки, Кардашишки и других позволяет относить могильник у хутора Компанийцы к группе сабатиновских памятников на позднем этапе и датировать его X — началом VIII вв. до н. э.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Поховання доби бронзи в Північному Приазов'ї

До Мелітопольського краєзнавчого музею з Приморська надійшло повідомлення, що під час земляних робіт знайдені скопчення людських кісток і уламки кераміки. В результаті обстеження цієї ділянки автор виявив поховання, що належало до знесенного кургану. Курган розташувався на південному виїзді з Приморська до Нового Берега, майже біля самого Азовського моря, на другій терасі лівого корінного берега р. Обіточної.

При розчищенні поховання відкрито підпрямокутну яму з заокругленими кутами, заглиблена в материк на 140 см. Розміри її 180 × 93 см. В ґрунтовій ямі був кістяк дорослого чоловіка — випростаний, орієнтований головою на північний захід, з ногами, злегка скороченими, і руками, витягнутими вздовж тулуба. На рівні плечей справа від похованого стояв глиняний ліпний, поганого випалу горщик з крученюю ручкою, короткими вінцями і округлим тулубом, що переходить у загострене дно (рис. 1, 4). Вінця і більша частина ручки прикрашені шнуром орнаментом — «ялинкою». Найближчу аналогію ця посудина щодо орнаменту знаходить у комплексах північнокавказької культури, а також Приазов'я і Придніпров'я¹.

Нижче горщика, на рівні тазової частини кістяка тряпилася грушевидної форми булава з нефриту (рис. 1, 3). Її ширина по тулубу 70 мм, висота 50, діаметр отвору 18 мм. Булава належить до другого типу, за класифікацією Т. Б. Попової². Ареал подібних знахідок великий. Так, вони були виявлені в енеолітичних могильниках — Маріупольському, Микільському, а також у похованнях катакомбного часу Північного Приазов'я — на р. Молочній і поблизу с. Миколаївка на Дніпрі³.

На кістках таза похованого лежав мідний ніж, що мав трикутну форму і довгий держак (рис. 1, 1), типовий для ямно-катакомбної доби⁴.

Дуже цікавою знахідкою, але не остаточно визначеною є дерев'яна

¹ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — МИА, № 93. М., 1960, стор. 68, рис. 29, 1; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, стор. 66, рис. 14; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 86, табл. VII, 7.

² Т. Б. Попова. Вказ. праця, стор. 168.

³ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933, стор. 29—34; Д. Я. Телегин. Никольский могильник эпохи неолита — медин Надпорожье. — КСИА, вып. XI. К., 1961, стор. 23, рис. 3, 3; К. Ф. Смирнов. Кургани біля м. Великого Токмака. — АП, т. VIII. К., стор. 172, мал. 127, 3—4; Каталог коллекций А. П. Поля в Екатеринославе, вып. 1, 1893, стор. 25, табл. II, рис. 375.

⁴ С. С. Березанска. Бронзовый вік на Україні. К., 1964, стор. 54—63, рис. 19—20.

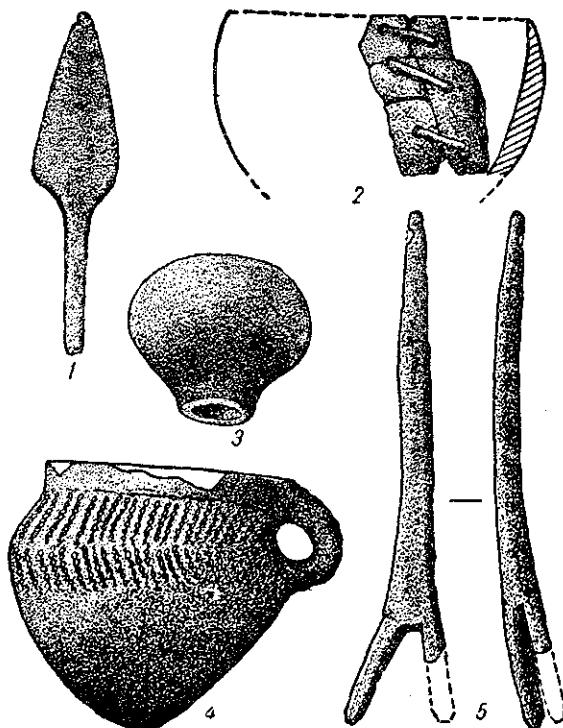

Рис. 1. Інвентар з давньоїмного комплексу з м. Приморська (1—5).

рогатина, виявлена зліва від похованого (рис. 1, 5). Для виробу використана широка дубова заготовка з розвилкою. По всій довжині збереглися сліди обробки металевим знаряддям, а в основі вилки добре простежуються сліди випалу, очевидно з метою надання її більшої твердості. Довжина рогатини 92 см, довжина вилок 19 см, кут між ними — 45°. У профілі є незначний вигин. Рогатина лежала на зотлілих рештках дерев'яної чаші, від якої збереглися лише окремі фрагменти дерева, прошитого мідними дужками (рис. 1, 2). Аналогії цьому знаряддю невідомі, хоч дерев'яні предмети в бронзову епоху трапляються⁵. Рогатина могла застосовуватися, щоб трикати дрібну худобу під час стриження або навіть як зброя.

Весь поховальний комплекс має сліди північнокавказького впливу і може бути датований ямно-катаомбним часом, тобто кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.

Б. Д. МИХАИЛОВ

Погребение эпохи бронзы в Северном Приазовье

Резюме

В публикации дается описание интересного инвентаря из погребения, обнаруженного под разрушенным курганом на берегу Азовского моря в устье р. Обиточной (окраина Приморска). Около погребенного в вытянутом положении, ориентированного головой к юго-западу, оказались булава из нефрита, медный нож, деревянная рогатина, обломки деревянной чаши и яйценочный сосуд, что позволяет датировать погребение концом III — началом II тысячелетия до н. э.

⁵ И. Тереножкин. Курган Сторожова Могила.— Археология, т. V. К., 1951, стор. 183—191, рис. 7.

Найдавніше поховання з трепанованим черепом на Ставрополлі

У 1966 р. автор провів розкопки курганів у станиці Суворовській на лівому березі р. Куми. Ці дослідження заповнюють певну прогалину в археології Північного Кавказу. Розкопки 10 насипів у західній його частині дали новий матеріал для вивчення двох культур — катакомбної та північно-кавказької. Відкрито кілька поховань епохи пізньої бронзи та сарматського часу.

У цьому повідомленні охарактеризовано найдавніше поховання № 4 з трепанованим черепом (курган № 1), яке за типом поховальної споруди, обрядом і наявністю трепанациї на черепі виділяється серед інших, відомих на Суворовському могильнику. Перш ніж перейти до його розгляду, подамо короткі відомості про 12 впускних поховань з цього кургану (рис. 1, II).

За типом вони розподіляються так: 1) ями з заплічками (6); 2) катакомби (6); 3) прямокутні ями (2). В одній простій ямі (№ 7) лежали два кістяки у випростаному стані, на спині, орієнтовані головою на північ. На дні її помітні плями вохри. В похованні знайдено бронзове шило. Друга проста яма (№ 14) використовувалася двічі. В ній виявилися залишки двох поховань, випростаних на спині, орієнтованих головою на захід. На дні ями простежувалися плями вохри. Речей тут не було. Визначити час цих поховань вузько хронологічно неможливо.

Усі кістяки в шести камерах-катакомбах випростані на спині, з різною орієнтацією, проте переважає південний напрямок. Супроводжувалися вони багатим і різноманітним інвентарем: глинняними посудинами, курильницями, абразивними інструментами, листоподібними ножами, бронзовими прикрасами. Тільки одну катакомбу (поховання № 8) з цього кургану, в якій знайдені круглі бронзові підвіски, аналогічні підвіскам з галіцького могильника — Фаскау¹, можна датувати першою половиною II тисячоліття до н. е. Інші катакомби слід відносити до середини II тисячоліття до н. е.²

Ями з заплічками досить великі. В них усі небіжчики лежали випростані на спині, з різною орієнтацією, що тяжіла до південного сектора. На дні поховань простежувалися очеретяна підстилка, крейда, а в трьох випадках — плями вохри. Інвентар їх складався з бронзових скроневих підвісок у півтора оберти, ціпкоподібної шпильки, а також шпильки з трьома молоточкоподібними виступами, кованих напівсферичних блях з пuhanсонним орнаментом.

Інвентар належить до одного хронологічного періоду. Ціпкоподібні шпильки і синхронні їм молоточкоподібні, а також тонкі, сильно опуклі з складною схемою орнаменту бляхи та вказані підвіски датуються кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.³

Поховання № 4, що було основним у кургані, стратиграфічно більш раннє від описаних. Воно розташувалося під двометровим земляним насипом, що мав 35 м в діаметрі, майже під центром кургану з деяким змі-

¹ Е. И. Крупнов. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода. — МИА, № 23. М.—Л., 1951, стор. 39, рис. 7, 2.

² А. Л. Нечитайл. Курганы эпохи бронзы близ станицы Суворовской. — СА, № 2. М., 1970.

³ А. А. Иессен. К хронологии больших кубанских курганов. — СА, XII. М.—Л., 1950, стор. 193, табл. II, 9, 39; В. И. Марков и и. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — МИА, № 93. М., 1960, стор. 31, рис. 2, 6; стор. 32, рис. 3, 5, 7; Б. А. Латинин. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. — Археологический сборник, вып. 9. Л., 1967, стор. 83—85, 89—91, 94—95.

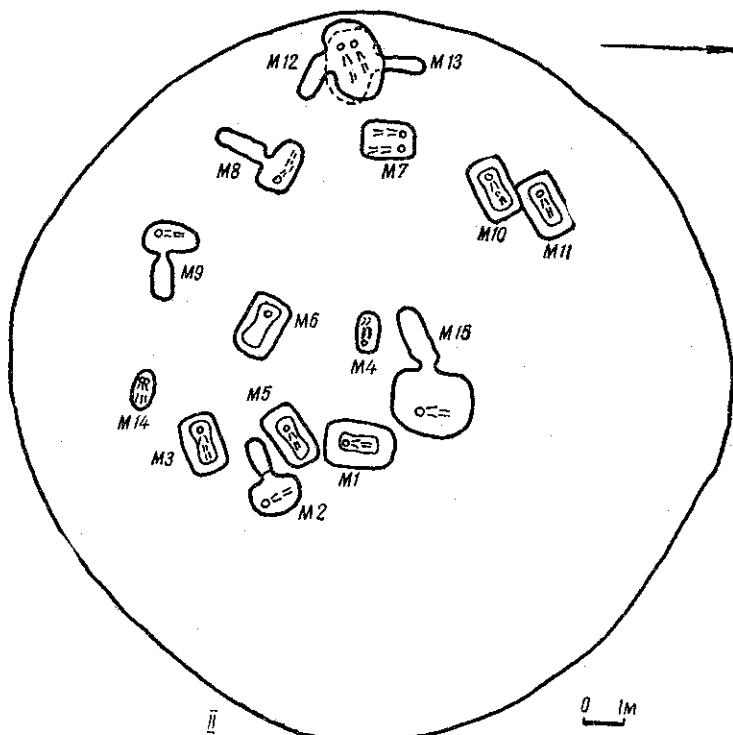
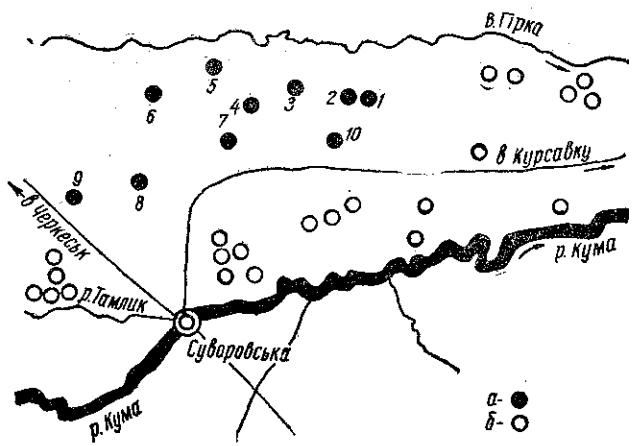

Рис. 1. Кургани поблизу станції Суворовської на Ставрополлі (1—10);
I — схема розташування курганів; а — розкопані кургани; б — розвидані кургани;
II — план кургану № 1

щенням на захід. З рівня давнього горизонту була вирита прямокутна яма з заокругленими кутами, довжиною 2 м, шириною 1,1, глибиною 1 м, орієнтована зі сходу на захід. Її перекривало дерево, яке провалилося всередину.

На дні ями на спині лежав кістяк чоловіка середнього віку, орієнтований головою на схід, обличчям на південний захід. Ноги в колінах були зігнуті, а руки випростані вздовж тулуба (рис. 2, 1). У правій руці похованій тримав пластину з коричневого прозорого кременю довжиною 19, завширшки 2,5, завтовшки 0,65 см. З верхнього боку пластина двогранна, з нижнього рівна. На кінцях її помітна ретуш (рис. 2, 3).

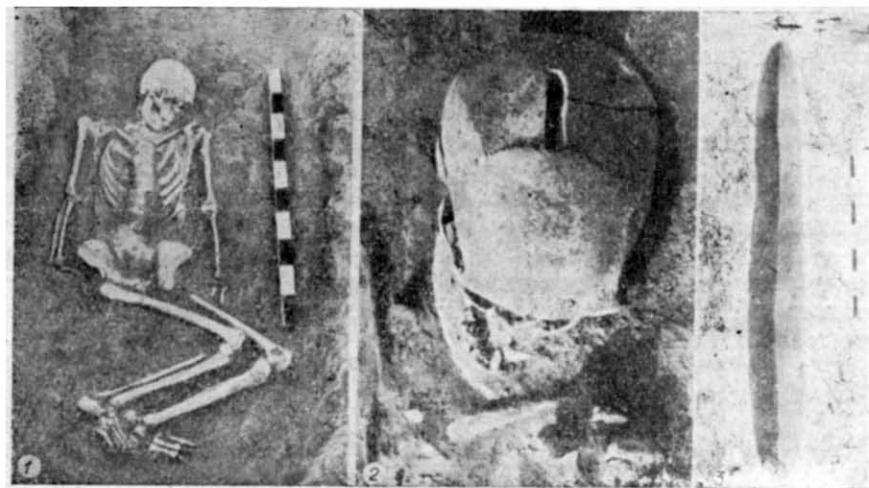

Рис. 2. Станція Суворовська, курган № 1, поховання № 4:
1— положення скелета на дні ями; 2— трепанований череп; 3— крем'яна пластина.

На тім'яній частині черепа протиранням якимось гострим знаряддям було зроблено видовжено-підрядомокутний отвір довжиною 56,42 та шириною 11,26 мм. Протертість кісткової тканини зроблена на конус. Внутрішня поверхня отвору має розміри 42,92 × 7,5 мм (рис. 2, 2). Цікавими особливостями є також сильно виражені надбрівні дуги і парні лобні кістки.

Кістяк і дно ями були густо засипані вохрою (за хімічним аналізом — окис заліза Fe_2O_3). Біля правого плеча знизу простежена пляма крейди.

За обрядом та інвентарем найближча аналогія — це поховання, відкрите в 1954 р. у Грозному, де біля скорченого кістяка, густо посыпаного червоною фарбою, виявлені підвіска з мергелю і велика крем'яна ножеподібна пластина. О. В. Милорадович⁴ порівнює її з аналогічними знахідками у Маріупольському та Нальчикському могильниках. Подібні пластини характерні для енеоліту. Як приклад наведемо кілька енеолітичних поховань, близьких за обрядом до поховання № 4. Це основне і єдине поховання в кургані № 6 поблизу Аргішті в Чечено-Інгушетії, яке дослідник за певними архаїчними рисами навіть пов'язує з неолітичними, та поховання поблизу хутора Попова на Дону (№ 4, курган № 37/7), з Бережновського могильника ІІ на Волзі, могильника в районі хутора Олександрія та сіл Петро-Свистунове і Чаплі на Дніпрі⁵.

Таким чином, найдавніше поховання з кургану № 1 поблизу станиці Суворовської наближається до енеолітичних поховань Південної Європи і може бути датоване серединою III тисячоліття до н. е.

Щодо черепа цікавий висновок зробив М. С. Макаров. На його думку, якщо при поверхневому огляді складається враження про початок заростання кісткової поверхні на місці трепанації, то більш уважне дослідження вказує на згладжування цієї частини кістки, пов'язане не з процесом загоювання, а з шліфуванням під час протирання отвору. Цю думку підтвер-

⁴ О. В. Милорадович. Новые археологические находки в Грозненской области. — КСИИМК, вып. 64. М., 1956, стор. 132—133, рис. 5, 6.

⁵ Р. М. Мунчай. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. — МИА, № 100. М., 1961, стор. 133—140, 143, рис. 49, 2; А. Д. Столляр. Раскопки курганов у х. Попова в 1950—1951 гг. — МИА, № 62. М.—Л., 1958, стор. 384—387, рис. 27, 7; стор. 472; И. В. Синицын. Древние памятники в низовьях Еруслана. — МИА, № 78. М., 1960, стор. 15—16, рис. 4, 1; стор. 146; Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. — КСИА АН УССР, вып. 9. К., 1959, стор. 13, рис. 2; О. В. Бодянский. Енеолитичный могильник біля с. Петро-Свистунове. — Археология, т. XXI. К., 1968, стор. 117—124, рис. 2, 5; 9; 1—3; А. В. Доброловский. Могильник в с. Чаплі. — Археология, т. IX. К., 1954, рис. 2.

рджує внутрішній кут поверхні — гострий і без слідів заростання. Хіургічне втручання важко стверджувати, бо під цим місцем наявна мережа кров'яних судин, які неминуче були б пошкоджені за умов примітивної операції, і крововилив призвів би до загибелі людини.

За свідченням судово-медичної експертизи Ставропольського краю (професор О. С. Литвак), на черепі справді має місце трепанація, виконана шляхом протирання із згладжуванням країв, що нагадує початок загоювання кісткової тканини. Можна припустити, що трепанація була пов'язана з якимось ритуалом.

Череп людини, трепанований в III тисячолітті до н. е., є першою такою знахідкою на Ставрополі. Поховання, з якого він походить, найдавніше серед досліджених тут курганів.

A. L. НЕЧИТАЙЛО

Древнейшее погребение с трепанированным черепом на Ставрополье

Резюме

В 1966 г. во время раскопок курганов у станицы Суворовской нами было исследовано одно из энеолитических погребений середины III тысячелетия до н. э. Благодаря этому не только расширяется пока немногочисленный круг памятников ямной культуры на территории Северо-Западного Кавказа, но и подтверждается их раннее проникновение на указанную территорию.

Кроме того, наличие протертого прямоугольного отверстия на теменной части черепа покойного выделяет это погребение из многих других, раскрытых в данном районе и, как нам кажется, должно вызвать интерес у антропологов.

B. P. ЗОЛОТУН

Результати палеогрунтових досліджень курганів поблизу Каховки в 1968 р.

Дослідження палеогрунтів було проведено нами у 1968 р. під курганами № 2, 14, 27, 38, 45 (рис. 1) за 12 км на схід від Каховки. Насипи цих пам'яток мали висоту від 1 до 5,5 м. Палеогрунтові профілі у всіх випадках простежувалися під курганими насипами досить виразно. Два кургани (№ 14, 27) археологи датують часом ямної культури, а інші відносять до скіфського періоду.

Зіставлення глибини залягання й потужності генетичних горизонтів палеогрунтів дає змогу твердити, що найстародавнішим серед усіх пам'яток є курган № 27. Якщо взяти до уваги результати археологічних та палеогрунтових досліджень, то абсолютний вік його становитиме 4200—4400 років. Насип кургану № 14 було зроблено на 300—400 років пізніше, про що свідчать показники потужності гумусних горизонтів ($A + AB$) профілів палеогрунтів цих пам'яток. Гумусний горизонт кургану № 14 потужніший від кургану № 27 на 9,7 см, а конкреції гіпсу починають траплятися на 20 см глибше, дещо нижче за профілем залягає і перший гіпсовий горизонт.

Про стародавнє походження кургану № 27 свідчить також відсутність в поверхневій частині палеогрунтового профілю новоутворень сполук заліза і наявність значного світло-сірого елювіального прошарку під першим насипом, який самостійно існував дуже довго, можливо чотири-п'ять сто-

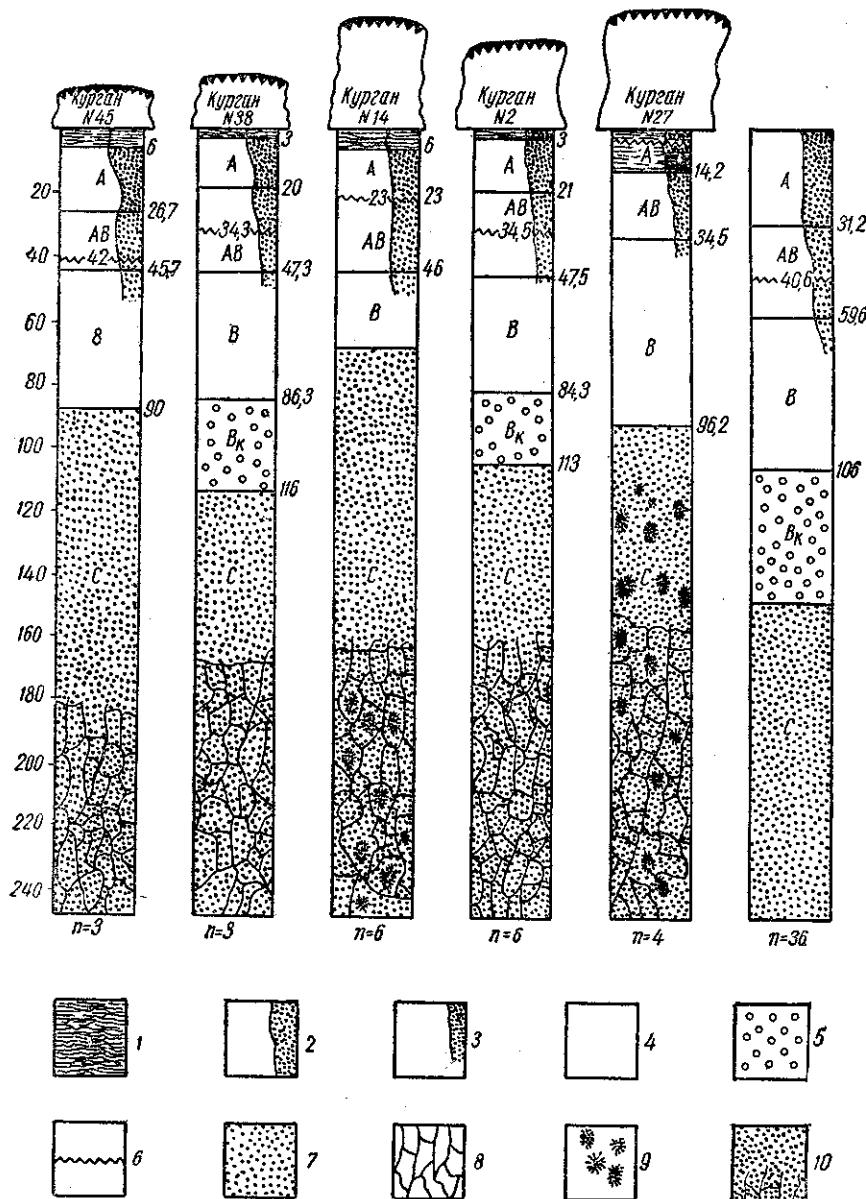

Рис. 1. Пересічні профілі палеогрунтів і південного легкосуглинистого чорнозему курганної групи в районі с. Любомівка:

1 — елювіальний освітлений прошарок з листово-лускопідбною структурою (A_0); 2 — гумусний перегніво-акумулятивний горизонт (A); 3 — гумусний перехідний горизонт (AB); 4 — перехідний горизонт (B); 5 — горизонт видимих карбонатів або білозірка (B_K); 6 — глибина міграції невидимих карбонатів (кіпіння від 10% -ої HCl); 7 — крапкова пунктуація; 8 — викопний ґрунт в лесі інтергляціалу віком I — віком II; 9 — конкреції гіпсу у ґрутовому профілі; 10 — ґрунтоутворююча порода (лес) — С; n — кількість розрізів, взятих для одержання середньої потужності горизонтів профілю.

літь. За менш короткий період така значна елювіальна кірка (4—5 см) утворитися не могла. Між пізнішими насипами (другим — сьомим) був значний хронологічний розрив (100—200 років), бо кожний з них чітко відокремлюється добре сформованим елювіальним світло-сірим прошарком. Крім того, в ґрунті другого і пізніших насипів, на відміну від первого, наявна значна кількість бурих плям і плівок стального кольору, які свідчать про наступ більш м'якого, багатшого на опади кліматичного періоду, що

Таблиця 1

Вміст органічних речовин в палеогрунтах і атмосферному ґрунті по профілю, % до ваги сухого ґрунту

Горизонт, см	Палеогрунти курганів					Південний легкосуглиністий чорнозем
	№45	№14	№27	№2	№38	
0—5	0,75	0,72	0,56	1,07	0,65	—
5—20	0,80	0,72	0,73	1,01	0,68	1,68
20—30	0,82	0,73	0,64	0,93	0,70	1,52
30—40	0,81	0,68	0,66	0,86	0,65	1,30
40—50	0,80	0,63	0,58	0,78	0,60	1,20
Середнє в горизонті						
0—50	0,81	0,69	0,63	0,89	0,66	1,43
50—60	0,73	0,55	0,51	0,60	0,56	1,09
60—85	0,63	0,44	0,47	0,55	0,50	0,85
85—100	0,53	0,34	0,43	0,50	0,44	0,61
Середнє в горизонті						
50—100	0,63	0,44	0,47	0,55	0,50	0,85
Середнє в горизонті						
0—100	0,72	0,57	0,55	0,72	0,58	1,14

Таблиця 2

Кількісний і якісний склад обмінних катіонів в палеогрунтах і атмосферному легкосуглинистому ґрунті, меква на 100 г ґрунту

Курган, ґрунт	Гори- зонт, см	Катіони						
		Ca++	Mg++	Na+	K+	Сума	Ca:Mg	Ca:(Mg+Na+K)
№ 2, палеогрунт	0,6	10,29	3,40	1,83	0,32	15,84	3,03	1,85
	6—20	11,45	4,36	2,27	0,36	18,44	2,62	1,64
№ 38, палеогрунт	0—4	13,32	3,53	1,35	0,38	18,53	3,78	2,56
	4—20	12,92	3,92	1,40	0,28	18,52	3,30	2,31
№ 45, палеогрунт	0—6	5,71	2,45	0,94	0,21	9,31	2,33	1,60
	6—20	9,38	3,67	1,47	0,33	14,85	2,55	1,71
№ 14, палеогрунт	0—6	13,87	2,45	1,31	0,58	18,21	2,66	3,19
	6—20	15,50	3,26	1,49	0,57	20,83	4,76	2,90
Південний легкосуглиністий чорнозем	0—20	14,10	3,85	0,50	0,56	19,00	3,60	2,83

почався в другій половині або в кінці III тисячоліття. Такий висновок підтверджується датуванням за радіовуглецевим методом, виконаним в лабораторіях абсолютноого віку інститутів геології і геохімії АН СРСР. За цим датуванням VII насип кургану № 27 споруджено 4390 ± 60 років*, а курган № 14 (центральне поховання) — 5300 ± 50 років тому**.

Таким чином, на основі цих даних приходимо до висновку, що поховання під першим насипом кургану № 27 було зроблено близько 5500 років тому.

Найбільш раннім серед скіфських курганів є курган № 38 (синхронний йому № 2), а найпізнішим часом — курган № 45. Суцільний гіпсовий шар (рихлуваті друзи дрібнокристалічного складу) у палеогрунтовому профілі під насипом цього кургану залягає на 60—80 см глибше, а глина міграції невидимих вуглесолей — 42 см, тобто значно більша, ніж у палеогрунтах інших курганів.

Ці висновки підтверджуються кількісним вмістом органічної речовини в горизонтах вертикального профілю (табл. 1), кількісним та якіс-

* КСМ — 72.

** ГІН — 417.

Таблиця 3

Вміст карбонатів в палеогрунтах і атмосферному ґрунті по профілю, % до ваги ґрунту в перерахуванні на CaCO_3

Горизонт, см	Палеогрунти курганів					Південний легкосуглинистий чорнозем
	№ 45	№ 14	№ 27	№ 2	№ 38	
0—5	сліди	сліди	3,15	0,03	сліди	не визначений
5—20	сліди	сліди	2,52	0,09	сліди	0,11
20—30	0,04	0,42	3,24	0,09	0,59	0,04
30—40	0,47	2,13	3,86	0,10	1,53	0,17
40—50	0,90	3,84	5,08	3,05	2,47	1,12
Середнє в горизонти 0—50	0,35	1,60	3,68	0,83	1,15	0,36

ним складом вбірних катіонів (табл. 2), вмістом вуглесолей (табл. 3) і багатьма іншими параметрами, які характеризують палеогрунт. Вміст органічної речовини у ґрутовому профілі зазначається його віком. Чим давніший курганий насип, тим менше органічних сполук у профілі.

Кожний ґрунт має властивість катіоніту — речовини, здатної поглинати катіони. Інакше кажучи, на одиницю ваги ґрунту може поглинатися певна вагова кількість катіонів. Не менш важливими щодо цього є їх якісний склад і співвідношення. В молодих палеогрунтах (під стародавніми курганами) відношення вбірного (обмінного) кальцію до обмінного магнію вужче (нижче), а під пізніми курганими спорудами — вище. В палеогрунтах стародавніх курганів міститься більше вбірного натрію.

Тривалість ґрутоутворення визначає і вміст вуглесолей. В поверхневих шарах під пізніми курганими могильниками їх завжди менше: тут процес розчинення солей прісними водами опадів і міграції їх вниз по профілю триваліший. Верхні шари палеогрунтів ранніх курганів багатші на вуглесолі.

На підставі приведених морфологічних і аналітичних даних можна зробити висновки щодо загального стану палеографії цього району в доісторичний час. Такі висновки ґрунтуються, зокрема, на матеріалах, що характеризують природно-кліматичні умови в історичний період.

Клімат Каховського адміністративного району завжди був сухим, з порівняно м'якою зимою й жарким літом. За багаторічними даними Херсонського гідрометбюро, річна сума температур вище 10° тут становить близько 3300° . Вегетаційний період триває 225 днів, інакше кажучи, при наявності вологи у ґрунті дика рослинність може рости 7,5 місяця на рік. Разом з тим, при середньорічній температурі $9,5^{\circ}$ річна сума опадів становить 380 мм , тоді як з відкритої водної поверхні випаровування перевищує 1000 мм , або в 2,5—3 рази вище від кількості опадів. Відносна вологість повітря о 13-й годині протягом квітня — вересня в середньому нижче 50%, а в липні — серпні знижується до 40%.

Такі кліматичні умови, за даними Науково-дослідного інституту тваринництва степових районів України — Асканія-Нова, забезпечують врожай сіна дикої рослинності (в заповідному степу) 1,5—2 t на 1 га . Наявність кормів дає можливість тримати на 1 км^2 пасовища 200—300 овець протягом всього року або 500 штук протягом літа.

Палеоклімат до кінця III тисячоліття до н. е. відрізнявся ще більш сухим літом і холоднішими зимами. Опадів випадало в 2—2,5 раза менше. Бідність кормових угідь спричинялася до того, що 1 км^2 пасовища забезпечував не більше 50 овець. Вже наприкінці травня степ вигорав і кочівники змушені були випасати худобу після повені у заплаві Дніпра.

Деяке пом'якшення клімату настало наприкінці III — на початку II тисячоліття до н. е. Цей процес відбувався повільно й триває досі. Про його повільність свідчить і те, що в палеогрунтових профілях під ранніми скіф-

ськими курганами трапляються часті пухкі друзи гіпсу на добре проникних легких суглинках вже на глибині 300—310 см (рис. 1). В профілі палеогрунтів під курганами (№ 27) ямного часу цей шар залягає на глибині 270—280 см від поверхні. Отже, при значній водопроникності зміщення шару становить 30—40 см. Така міграція відбувається протягом 3000 років. Оскільки за наступні 2000 років на відкритих ділянках ґруту гіпсовий горизонт ніби танув, виявити його не можна навіть на глибині 6—7 м. Деякі ознаки палеогрунтів свідчать про початок кліматичного оптимуму в V—IV ст. до н. е.

За визначенням О. М. Лескова, курган № 45 датується V—IV ст. до н. е. Гіпсовий горизонт тут залягає на глибині 370—380 см або на 60—70 см нижче порівняно з палеогрунтовими профілями курганів № 2 і 38, насипаних на 100—150 років раніше.

Можна припустити, що клімат на рубежі нової ери мало чим відрізнявся від сучасного, хоч деякою мірою був сухішим і холоднішим.

В. П. ЗОЛОТУН

Результаты палеопочвенных исследований курганов близ Каховки в 1968 г.

Резюме

В статье суммированы особенности морфологии палеопочв, определен запас органики и карбонатов в их вертикальном профиле. Проанализирован также качественный состав поглощенных катионов в верхнем 20-сантиметровом горизонте палеопочв. Сравнение полученных данных позволило определить относительный возраст изучаемых курганов и общие палеогеографические условия эпохи возникновения этих памятников.

Характер морфологических показателей палеопочв (мощность гумусного горизонта, наличие и мощность элювиальной поверхности прослойки, глубина залегания белоглазки и гипса) дают основание для некоторых общих предположений о климате и растительности данной эпохи. На протяжении IV и II тысячелетия до н. э. климат был довольно сухим и холодным. Смягчение его протекало медленно и постепенно. Природная растительность в III—II тысячелетии до н. э. отличалась скучностью, в ее ценозе преобладали полынные формы. Крупный рогатый скот и лошадей можно было содержать только вблизи рек.

Во второй половине I тысячелетия до н. э. климат все больше стал походить на современный. Растительность степи становилась богаче за счет увеличения злаковых и бобовых трав и уменьшения полынных видов. Палеогеографические условия жизни кочевников в это время стали значительно благоприятнее.

В. Д. ГОПАК, П. І. ХАВЛЮК

Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя

З 1967 р. на території Південного Побужжя й Середнього Подністров'я розпочато стаціонарне дослідження пам'яток зарубинецької культури, на яких неодноразово були знайдені залізні знаряддя праці, а на окремих (Вовчок Немирівського р-ну) — сліди масової плавки заліза з місцевої сировини. Можна припускати, що місцеве зарубинецьке населення повністю забезпечувало своє господарство залізними знаряддями праці, а також володіло відповідною технологією їх виготовлення.

Найбільше виробів — два серпи, струг, чотири ножі та два уламки, а також шпора — знайдено на Мар'янівському поселенні поблизу м. Гайсина на р. Сіб. Три ножі трапилися на зарубинецькому поселенні неподалік с. Носівці. Всі зазначені знаряддя праці відкриті у житлових чи господарських спорудах або у культурному шарі, який не містить знахідок іншого часу.

Поселення Мар'янівка і Носівці належать до пізнього етапу зарубинецької доби. Час їх існування досить точно визначається світлоглинняними амфорами з вузькою шийкою, профільованими, а також круглими одно- і двоствольними ручками, характерними для Північного Причорномор'я I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹ Вони були виявлені разом з фібулами, одна з яких (західного типу, профільована, з високим прорізним приймачем) датується I ст. н. е.²

Два пошкоджених ножі і кілька залізних знарядь типу шил чи наконечників стріл знайдено в Рахнах Гайсинського р-ну під час розкопок поселення та синхронного йому могильника. Ці дві пам'ятки датуються предметами, серед яких є не тільки фібули, а й інші чисельні предмети похованального інвентаря. Нижня хронологічна межа визначається фібулою типу Авцісса I ст. н. е., верхня — неодноразово знайденими на поселенні й могильнику широкоспинними, очковими і сильнопрофільзованими фібулами II ст. н. е., а в деяких випадках і пізнішого часу³.

Отже, виявлені знаряддя праці добре датуються, походять із закритих комплексів, і належність їх до пізнього етапу зарубинецької доби (I ст. до н. е. — II ст. н. е) не викликає сумніву.

Для вивчення технології обробки заліза відібрано 10 задовільно збережених предметів.

Для макро- і мікроструктурного аналізів кожного знаряддя виготовлялось по два мікрошліфи, вивчалась мікроструктура виробів та проводився вимірювання їх мікротвердості.

Для виявлення природних легуючих домішок здійснено спектральний аналіз металу. Вміст вуглецю визначався металографічно. В ряді випадків з метою порівняння металографічний метод дублювався фотокалориметричним. Основні прилади, які використовувалися під час досліджень, — мікроскоп ММ-7А, мікротвердомір ПМТ-З, стілоскоп СЛ-2. Роботи виконані в металографічній лабораторії Вінницького інструментального заводу. Наслідки дослідження зафіксовані в таблиці мікроструктур (рис. 1).

Два предмети з Мар'янівки — уламок стержня та струг (рис. 2, 1, 2) виготовлені з кричного заліза грубої початкової проковки з великою кількістю сторонніх домішок (шлаку?) у металі, структура — ферит. Як свідчить розмір зерен фериту в залізі струга, заключна ковка цього знаряддя відбувалася при температурі 900—1000°C, що викликало значну зернистість металу. В структурі уламка стержня виявлено зерна фериту різних зон, неоднакові за розміром, що вказує на нерівномірність нагрівання різних ділянок знаряддя.

Ніж і серп (рис. 2, 3, 4) з Мар'янівки є виробами з маловуглецевої сталі. Кількість сторонніх домішок тут значна. У сталі серпа вуглець розподілений нерівномірно, а в металі ножа — рівномірніше. Структура обох знарядь нормалізована — ферит, мало перліту. Поверхневі зони позбавлені вуглецю на глибину 0,1—0,3 мм, а на кінці леза — до 1,5 мм і відрізняються значними розмірами зерен фериту. Це дає підстави припускати, що знаряддя після їх виготовлення швидко, але інтенсивно нагрівалися, чим зумовлені відсутність вуглецю і збільшення зерен фериту у поверхневих зонах.

¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83. М., 1960, стор. 162, 164, табл. XXVI, 59а, 61а; XXVIII, 64а.

² А. К. Амброз. Фибулы Юга Европейской части СССР. — САИ, ДІ-30. М. 1966, стор. 39, табл. 7, 17.

³ Там же, стор. 26, табл. 4, 16; стор. 43, табл. 5, 9.

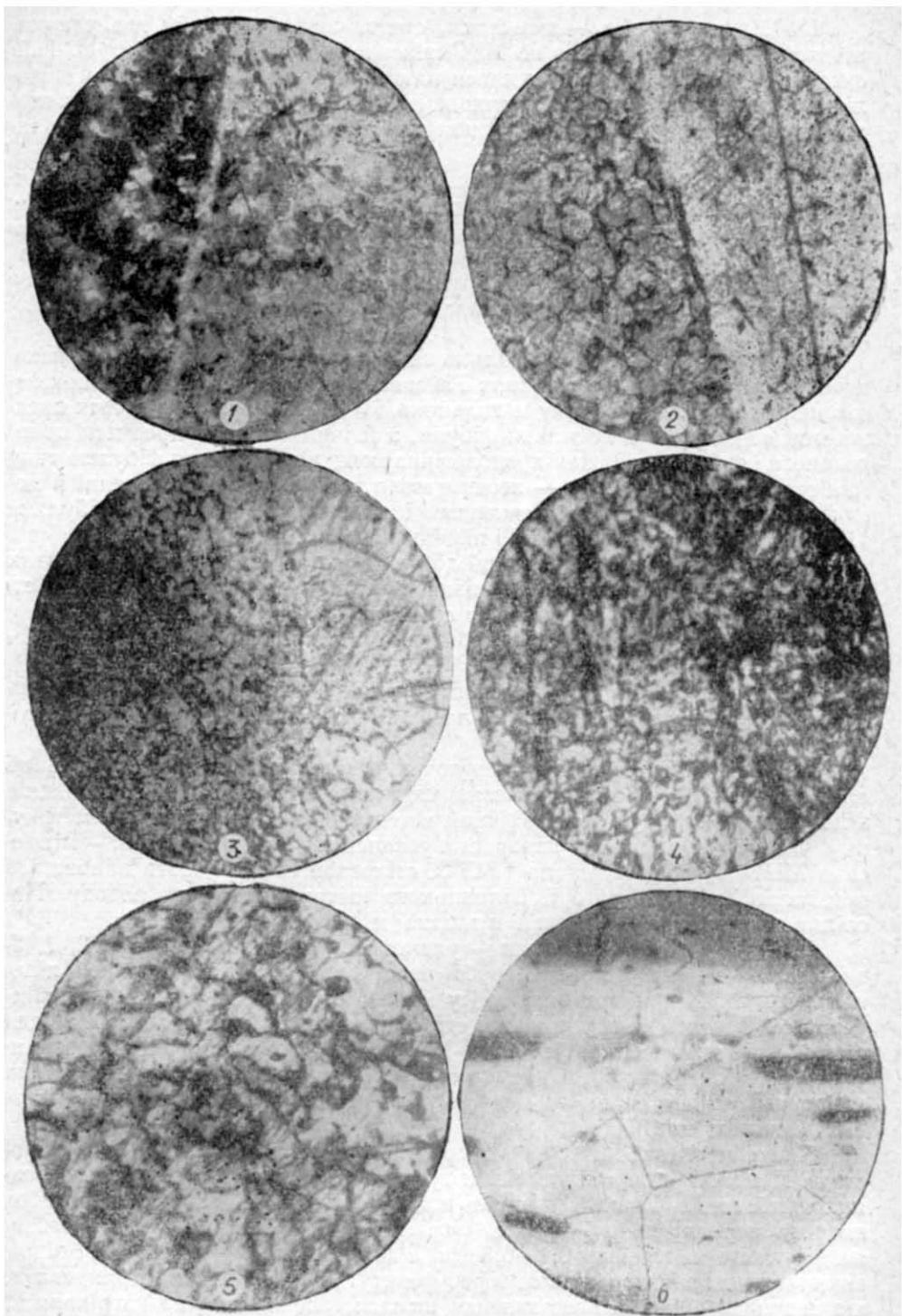

Рис. 1. Таблиця мікроструктур:

1 — зварений шов, ферит, перліт, ніж з с. Мар'янівка (рис. 2, 5), $\times 200$; 2 — зварений шов, ферит, перліт, ніж з с. Носівці (рис. 2, 7), $\times 200$; 3 — межа сталеної і залізної зон ножа з с. Носівці (рис. 2, 6), стальна зона — ферит, перліт, залізна — великовзернистий ферит, $\times 200$; 4 — ферит, перліт, чорні смуги — сторонні домішки (шлак?), серп з с. Мар'янівка (рис. 2, 3), $\times 450$; 5 — ферит з великою кількістю перліту, шило з Рахнів (рис. 2, 10), $\times 450$; 6 — ферит, чорні плями — сторонні домішки (шлак?), струг з Мар'янівки (рис. 2, 2), $\times 450$.

Последнія Час	Мар'янівка				Ногай		Рахни				
	І см. до н.е. – І ст. н.е.	2-стпнє	3-серп	4-ніж	5-ніж	І см. до н.е. – І ст. н.е.	6-ніж	7-ніж	8-ніж	9-шило	10-шило
Знайдений та дато Науков	1-чубчик 1-спідник										
Технологічна схема											
Знайдений											
запіза											
матопудзеневий сталь											
середньоугле- вий сплав											
буміст бугелію,	до 0,1	0,06	0,21	до 0,2	1	—	1.	0,1-0,2	1	—	до 0,2
% по зонах	—	—	—	2	0,2-0,5	2	0,3-0,4	2	0,2-0,3	2	0,3-0,4
Продукт пегнії дисками, %	—	—	—	Сг-Ог-Мн-Вз	Сг-Ог	Мп до 0,2	Сг-сталь	—	—	—	—
Струмитичні складові по зонах											
Мікротвердість, Н/мм ² по зонах	15,6	20,1	15,9	14,3	1	Ферит	1	Ферит	1	Ферит	Ферит
					2	перлит	2	перлит	2	перлит	перлит
Технологічний процес	ковка	ковка	ковка	ковка	ковка	зварка	зварка	ковка	ковка	ковка	ковка
виготовлення											

The technical drawings illustrate the following tool types and their characteristics:

- Mar'yanivka:**
  - 1-chubchik (1-spidnik): A long, thin, slightly curved blade.
  - 2-stpnye: A long, straight, pointed blade.
  - 3-serp: A long, straight, pointed blade with a distinct curve at the tip.
  - 4-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 5-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 6-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 7-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 8-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 9-shilo: A long, straight, pointed blade.
  - 10-shilo: A long, straight, pointed blade.
- Nogay:**
  - 1-sm. do n.e. – I st. n.e.: A long, straight, pointed blade.
  - 2-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 3-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 4-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 5-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 6-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 7-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 8-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 9-shilo: A long, straight, pointed blade.
  - 10-shilo: A long, straight, pointed blade.
- Rahni:**
  - 1-sm. do n.e. – I st. n.e.: A long, straight, pointed blade.
  - 2-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 3-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 4-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 5-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 6-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 7-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 8-nizh: A long, straight, pointed blade.
  - 9-shilo: A long, straight, pointed blade.
  - 10-shilo: A long, straight, pointed blade.

Рис. 2. Зведенна таблиця технологічної обробки з археологічних знарядь праці.

Найцікавішу технологічно групу виробів становлять чотири зварені ножі, які походять з усіх трьох поселень (з Мар'янівки — один, Носівців — два, Рахнів — один). Леза цих знарядь зварені ковальським способом зі штабок заліза й сталі. Метал зварених ножів кращої якості, ніж сучільнометалевих предметів. У ньому значно менше сторонніх домішок. Зварювання якісне, шви простежуються лише під мікроскопом у вигляді вузьких світлих смуг вздовж межі заліза і сталі. Здебільшого шви добре проварені, бо в їх зоні шлакових включеній майже нема.

У ножах з Мар'янівського поселення (рис. 2, 4, 5) як сталь, так і залізо виходять на кінець леза. Вздовж краю сталевої зони вуглець відсутній на глибину до 0,1 мм.

Рис. 3. Мікрошліф поперечного розрізу леза ножа.

різняються вмістом вуглецю. Структура

Звареним є також ніж з пізнішого зарубинецького поселення Рахнів (рис. 2, 8; 3). Він виготовлений з двох сталевих штабок і розташованої між ними залізної. Але, на відміну від ножів з поселень I ст. до н. е.—I ст. н. е., його лезо піддавалося термообробці. Шляхом нормалізації встановлено, що вміст вуглецю в сталі рахнівського ножа дорівнює 0,3—0,4%. Наявність термообробки якісно відрізняє цей зразок від ножів з Мар'янівки і Носівців. Дослідження колодок показало їх ідентичну з лезами будову.

Таким чином, технологічна схема виготовлення зварених ножів з усіх трьох поселень приблизно однакова і являє собою ряд послідовних ковальських операцій.

1. Відковувалися тонкі (товщиною 2—3 мм) пластини-заготовки із сталі й заліза, близькі за розмірами до готового ножа.

2. Складались «пакети» з двох-трьох пластин, всередині яких була залізна, або в згорнутому «пакеті» послідовно чергувалися сталеві й залізні зони, як видно на ножі з Носівців.

3. «Пакети» нагрівалися до інтервалу температур, при якій відбувається ковальське зварювання сталі із залізом (1300—1400°C), та інтенсивно проковкою молотком на ковадлі процес доводився до кінця.

4. Зварений заготовці надавалася форма ножа, близька за розмірами до готового виробу, відтягувалася колодка. Оскільки ширина внутрішніх залізних зон тришарових ножів по всій довжині однакова, леза їх не відтягувались, а вигострювались.

5. Відковані ножі з поселень I ст. до н. е.—I ст. н. е. (Мар'янівка, Носівці) остигали на повітрі, після чого шліфувались і полірувались. Дальший етап — загострювання леза і насадка дерев'яної ручки.

Ніж з Носівців (рис. 2, 6) зварений із згорнутого «пакета» сталевої і залізної штабок так, що заготовка ножа складалася з п'яти послідовних шарів сталі та заліза. Інтенсивна проковка під час зварювання спричинилася до майже повної відсутності зварених швів і поступового переходу сталі в залізо. Після ковальської обробки лезо було відгострене так, що між двома шарами м'якого заліза ($Hd100-141 \text{ кг}/\text{мм}^2$) було помітно більш твердий шар нормалізованої сталі ($Hd100-197 \text{ кг}/\text{мм}^2$). Сліди інших шарів простежуються на спинці ножа.

Другий ніж з Носівців (рис. 2, 7) виготовлений зварюванням трьох сталевих штабок, які відсталі також нормалізовані.

6. Лезо ножа з Рахнівського поселення (І—ІІ ст. н. е.) після ковальської обробки гартувалося, що значно підвищило його твердість.

Природні легуючі домішки у знаряддях праці незначні, результати спектрального аналізу наведені у схемі технологічної обробки зарубинецьких знарядь праці (рис. 2). Таким чином, незважаючи на незначну кількість досліджених зразків і потребу дальнього уточнення висновків, є підстави вважати, що зарубинецькі племена Південного Побужжя виготовляли залізні й сталеві знаряддя праці найрізноманітнішого призначення.

60% досліджених предметів виготовлені із звичайного заліза або маловуглецевої сталі з вмістом вуглецю до 0,2%. Хоч призначення цих знарядь різне, технологія виробництва їх досить близька. Прикладом можуть бути суцільнometалеві вироби — струг, ніж, серп з Мар'янівки, шила з Рахнів, близькі за якістю металу і схожістю технологічного процесу.

Всі ці предмети виготовлені з металу, що має сторонні домішки. Під час кування інколи не витримувався оптимальний інтервал температур. В ряді випадків кування знарядь закінчувалось при низьких температурах (особливо коли предмети містили незначну кількість металу). Це зумовило появу внутрішніх тріщин, які є, зокрема, в обох шилах з Рахнів і в уламку стержня з Мар'янівки. Високі температури спричинялися до значного росту зерен фериту (рис. 2, 2).

Зварені ножі відрізняються високою технікою виготовлення. Для них характерний метал кращої якості — сталь з рівномірним розподілом вуглецю, якісно виконане ковальське зварювання, що потребувало точного додержання відповідних температур, контролюваних лише за кольором нагрітого металу.

Технологія ковальської обробки суцільнometалевих та зварених виробів свідчить про те, що зарубинецьким ковалям Південного Побужжя були відомі поширені до нинішнього часу прийоми вільного кування: витягування, гнуття, обрубування та ін.

Загалом техніка обробки чорних металів у зарубинецьких племен Південного Побужжя досить близька до ковальської техніки лісостепової і степової Скіфії VII—I ст. до н. е.⁴ Можна припустити, що вона успадкована від місцевих «пізньоскіфських» племен лісостепової території Дністро-Дніпровського межиріччя. Пізньоскіфські і зарубинецькі технологічні схеми виготовлення знарядь подібні. Обом культурним етапам властиві однакові операції вільної ковальської обробки й зварювання.

Досить близький метал виробів представлений здебільшого кричним залізом та сталлю з невеликим і середнім вмістом вуглецю.

Зарубинцям, очевидно, маловідома термічна обробка сталі, що може вказувати на продовження скіфської традиції і дальший самостійний розвиток ковальської справи на Південному Побужжі⁵.

Знахідка тришарового гартованого ножа на поселенні I—ІІ ст. н. е. в Рахнах, ідентичного за технологією виготовлення більш ранньому негартованому тришаровому ножеві з Носівців, свідчить про час застосування термічної обробки металу на території Південного Побужжя.

Разом з тим техніка виготовлення ножів у зарубинецьких майстрів досконаліша. Скіфським виробам властива наварка кінця сталевого леза на залізну основу, але ножів, зварених з двох-трьох пластин, на пам'ятках скіфського часу знайдено мало⁶.

В наступний час черняхівська технологія обробки чорних металів значно відрізняється від зарубинецької. Черняхівські вироби вищої якості,

⁴ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии. — СА, № 4. М., 1963, стор. 30—37.

⁵ Там же, стор. 55.

⁶ Там же, стор. 39, рис. 2, 1 — 4.

тут майже відсутня техніка виготовлення зварених ножів, натомість широко розповсюджена термічна обробка металу тощо⁷.

Зарубинецька традиція виробництва тришарових зварених ножів із залізною штабою всередині виявлена нами при дослідженні антських знарядів праці з поселення середини I тисячоліття н. е. поблизу с. Голики Іллінецького р-ну Вінницької обл. Ця пам'ятка представлена ребристою керамікою колочинського типу.

Така технологія, очевидно, збереглась у пізньозарубинецьких племен Полісся і Південної Білорусі до середини I тисячоліття н. е. і звідти була занесена на Південний Буг.

В. Д. ГОПАК, П. И. ХАВЛЮК

Технология обработки железа у зарубинецких племен Южного Побужья

Резюме

В статье рассматриваются результаты исследования технологии обработки железных орудий труда, найденных на зарубинецких поселениях Южного Побужья I в. до н. э. и II в. н. э.

Технологические приемы местных мастеров очень близки к кузнечной технике лесостепной и степной Скифии VII—I вв. до н. э., что свидетельствует о существовании преемственной связи. Вместе с тем следует отметить большое совершенство кузнечной техники у зарубинецкого населения.

В последующее черняховское время зарубинецкая традиция обработки черных металлов не прослеживается. Она идентична раннеславянской (антской) технологии середины I тысячелетия н. э.

Н. Г. ТИМЧЕНКО

Свійські тварини з давньоруського міста Чучина

1961—1966 pp. експедиція ІА АН УРСР проводила розкопки на правому березі р. Дніпра поблизу с. Щучинки Кагарлицького р-ну Київської обл. Тут виявлені залишки давньоруського літописного міста Чучина, яке існувало в XI—XIII ст¹.

Остеологічний матеріал, зібраний під час розкопок, характеризується фрагментарністю, багатьма уламками — типовими кухонними рештками. Загалом визначено близько 4000 кісток. Тварини представлені шістьма видами свійських і сінома — диких ссавців (табл. I).

Бик свійський (*Bos taurus*). Визначено 1615 кісток від 74 особин, є всі частини скелета. Серед решток переважають нижні щелепи, окрім зубів, метаподії, фаланги пальців. Здобуто також дані про індивідуальний вік тварин. Серед кутніх зубів 13 нижніх щелеп не виявлено жодного екземпляра, у якого не було б постійного другого справжнього кутнього (M_2). Не трапилося щелеп, які належали б тваринам, що не досягли 1,5 року. Щелепи

⁷ Г. А. Вознесенская. Обработка железа у племен черняховской культуры.—КСИА, вып. 121. М., 1970, стор. 34—38.

¹ Дослідження проводилось під керівництвом В. Й. Довженка (В. И. Довженко). Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС).—СА, № 4. М., 1967.

Таблиця 1

Кістки	Бик свійський	Свиня свійська	Вівця і коза	Кінь	Собака	Олень	Лось	Ко-зулля	Сви-ни-дика	Вед-мідь	Ли-си-ца	За-е-ць
Рогові стрижні	20	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мозкова частина черепа	24	7	9	19	7	—	—	—	1	—	—	—
Лицева частина черепа	30	36	32	32	—	7	—	—	—	—	—	—
Нижня щелепа	169	84	141	69	11	4	—	—	1	1	—	1
Зуби	236	49	125	349	—	4	—	—	1	—	—	—
Хребці	86	11	25	26	54	—	—	—	—	—	—	—
Ребра	48	13	31	29	44	—	—	—	—	—	—	—
Лопатка	86	8	38	36	6	—	—	—	—	—	—	3
Тазова	66	4	16	33	6	—	—	—	—	—	—	3
Плечова	137	37	38	37	8	—	1	—	1	—	—	4
Променева ліктьова	91	12	48	59	7	—	—	—	2	—	—	2
Стегнова	44	—	9	17	4	—	—	—	—	—	—	3
Гомілкова	109	5	85	69	6	—	—	—	—	—	—	2
Г'яткова	65	6	8	36	7	1	—	—	—	—	—	—
Таранія	65	11	23	42	4	—	—	—	—	—	—	—
Дрібні кістки суглобів	37	3	2	32	—	—	—	—	—	—	—	—
Метаподії	218	12	66	125	11	2	—	1	—	—	—	7
Фаланги пальців	166	2	18	140	9	—	1	—	—	—	—	1
Всього кісток/особин	1695/74	300/40	676/40	1149/57	174/7	18/3	2/1	1/1	6/2	1/1	3/1	20/5

пи, де ще не проріався останній кутній зуб, становили 23,1%. Таким чином, населення Чучина споживало в основному дорослих тварин. Це підтверджив також аналіз синоностозів кісток кінцівок.

Серед кісткових решток свійського бика не знайдено ні цілих черепів, ні фрагментів, тому краніологічна характеристика свійського бика з Чучина обмежується вивченням невеликої кількості рогових стрижнів та нижніх щелеп. Біометрично опрацьовані дані цих вимірів подано в табл. 2. Рогові стрижні невеликі, але дещо довші і товщі в обхваті, ніж у свійського бика лісової зони. Один стрижень за своїми розмірами відрізняється від інших: його довжина 200 *мм*, в обхваті біля основи 188 *мм* (можливо, він належав бугаєві). Чотири нижні щелепи відповідають за пропорціями невеликим черепам.

Більше даних маємо щодо кісток посткраниального скелета. В зв'язку з споживанням м'яса на їжу вони переважно представлені фрагментами, тому здебільшого можна було виміряти лише ширину їх епіфізів (табл. 2). Велике значення для характеристики давнього свійського бика має аналіз метаподіїв. Він дає уявлення про розподіл цих тварин за статтю та про їх ріст². На жаль, у нашому розпорядженні було тільки три п'ясткових і сім плюсневих кісток. Всі десять метаподіїв належали коровам. Використовуючи коефіцієнти В. Й. Цалкіна, на основі довжини метаподіїв ми обчислили висоту в холці. Вона коливалась від 105,5 до 120 *см*. Можливо, це пояснюється обмеженою кількістю варіантів. У середньому ріст тварин дорівнював 113,5 *см*.

Для порівняння досліджених екземплярів з аналогічним матеріалом синхронних пам'яток Східної Європи звернемось до даних В. Й. Цалкіна про свійського бика лісової і степової зон³. Хоч серії промірів кісток

² В. И. Цалкин. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности.— Бюллетень МОИП, отд. биологии, т. 65, вып. 1, 1960.

³ В. И. Цалкин. Материалы для истории скотоводства и охоты Древней Руси.— МИА, № 51, 1956; його ж. Fauna из раскопок археологических памятников Среднего

Таблиця 2
Розміри (мм) і пропорції (%) кісток бика свійського

Показники	<i>n</i>	<i>L_m</i>	<i>M</i>	$\pm m$	σ	c
Роговий стрижень						
Довжина вздовж кривизни	4	120,0—141,0	124,37	—	—	—
Обхват біля основи	9	117,0—188,0	150,50	8,53	25,59	17,0
Великий діаметр біля основи	9	39,0—69,0	51,91	3,75	11,25	21,7
Малий діаметр »	9	32,0—52,5	43,05	2,28	6,85	15,9
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	4	120,0—141,0	124,37	—	—	—
Ширина нижнього суглобового блоку плечової кістки	17	60,5—86,0	72,04	1,78	10,20	7,4
Ширина верхнього кінця променевої кістки	6	70,8—81,5	75,72	—	—	—
Ширина нижнього кінця гомілкової кістки	13	53,0—64,5	57,00	1,11	4,0	7,0
Довжина п'яткової кістки	2	123,0	145,5	—	—	—
Довжина таранної кістки	26	53,5—72,0	63,31	0,83	4,25	6,7
Довжина п'яткової кістки	3	177,0—196,5	184,00	—	—	—
Ширина верхнього кінця п'яткової кістки	10	47,0—64,5	51,3	2,02	6,4	12,4
Довжина плюсневої кістки	7	208,5—224,5	214,65	1,69	4,5	2,1
Ширина верхнього кінця плюсневої кістки	18	39,5—52,5	44,78	0,90	3,8	8,5
Ширина нижнього кінця плюсневої кістки	6	45,0—57,0	49,78	—	—	—
Ширина її діафіза плюсневої кістки	6	24,5—27,5	26,20	—	—	—
Індекс ширини діафіза плюсневої кістки	6	11,6—12,9	12,25	0,18	0,41	3,4
Довжина I фаланги	34	51,5—70,5	60,31	0,73	4,27	7,1
Довжина II фаланги	17	34,0—48,0	41,37	0,78	3,24	7,8
Довжина III фаланги	10	55,5—79,5	64,61	1,15	5,85	9,0

свійського бика з Чучина невеликі, проте досить виразно виступає переважання його розмірів порівняно з давньоруським лісовим, що виявляється в більш високих значеннях меж варіації та середніх арифметичних. Майже за всіма ознаками ці відмінності статистично достовірні. Свійський бик з Чучина відрізняється від лісового не тільки абсолютними промірами кісток, а й пропорціями. Так, його плюснева кістка в середньому на 0,75% масивніша за одноіменну кістку давньоруського лісового свійського бика (M_{diff} тут становить 4,1). За висотою в холці чучинський бик пересічно був на 7 см вищий від лісового (M_{diff} , обчисленний для цього показника, дорівнює 5,8 і вказує на достовірність різниці).

Порівняно з худобою, яку розводили в волзькій Болгарії і Золотій Орді, свійський бик з Чучина має аналогічні ознаки. Однак він був дещо меншим від золотоординського, але ці відмінності статистично не підтверджуються. Зазначене стосується й висоти в холці. Ріст корів з Чучина виглядає так:

$$n = 10 (113,5 \pm 1,23) \\ (105 — 119 \text{ см}),$$

а корів Золотої Орди такий:

$$n = 26 (115,0 \pm 0,87) \\ (105 — 125 \text{ см}).$$

Отже, в середньовіччі свійський бик лісостепової зони був більший, ніж цей вид тварин лісової зони і наближався за своїми розмірами до степового свійського бика.

Поволжья.— МИА, № 61, 1958; його ж. Домашние животные Золотой Орды.— Бюллетень МОИП, отд. биологии, т. 72, вып. 1, 1967.

Таблиця 3

Показник	<i>n</i>	Lim	<i>M</i>	$\pm m$	σ	<i>c</i>
Довжина третього моляра верхньої щелепи	6	28,5—40,5	33,78	—	—	—
Довжина третього моляра	2	27,0	29,0	—	—	—
Ширина нижнього блоку плечової кістки	8	26,0—35,5	31,25	0,82	2,32	7,4
Довжина таранної кістки	7	36,5—41,5	38,93	0,69	1,84	4,7

Вівця (*Ovis aries*) і коза (*Capra hircus*) свійські. Частими залишками під час розкопок Чучина є кістки кіз і овець. Всього було визначено 676 кісток мінімально від 69 особин. Розподіл їх за частинами скелета наводиться в табл. 1. Серед решток дрібної рогатої худоби особливо багато трапилось фрагментів нижніх щелеп і окремих зубів: вони становлять майже половину всіх залишків.

Згідно з аналізом стану системи кутніх зубів 61 нижньої щелепи, тварини за індивідуальним віком розподіляються так: вік 3 місяці (прорізуються M_1) — 6,56%; від 3 до 9—12 (є M_1 , нема M_2) — 11,48%; від 9—12 до 18—24 (є M_2 , нема M_3) — 29,50%; старший від 18—24 місяців (є M_3) — 52,46%.

Отже, половина всіх тварин у стаді мала вік, старший від двох років, вівці-кози віком до одного року вживались в їжу населенням Чучина в обмеженій кількості. У пам'ятках більш ранніх культур, наприклад скіфського часу, молоді тварини становили 33%.

Як відомо, кози й вівці розрізняються далеко не за всіма частинами скелета, особливі труднощі становить фрагментований матеріал, зокрема кухонні рештки. Встановити співвідношення овець і кіз у стаді важко також через нерівномірність збереження кісток цих тварин: рогові стрижні овець у виконному стані зберігаються гірше, ніж у кіз. Розкопки в Чучині дали обмежену кількість діагностичного матеріалу. За даними з інших пам'яток Середнього Подніпров'я, в цьому районі вівці кількісно переважали над козами.

Розміри трьох п'ясткових кісток, що належали козам, такі (в мм): найбільша довжина 114,8; 104,0; 115; ширина верхнього кінця 23,5; 23,0; 24; ширина нижнього кінця 29,0; 25,5; 27,5; ширина діафіза 17,5; 15,5; 17,0. Ці три кістки за величиною і пропорціями становлять варіант для свійської кози з давньоруських пам'яток лісової зони. Вони належали дрібним тваринам. П'ясткова кістка вівці (найбільша довжина 145,5 мм) на 10 мм більша за максимальну межу, зафіксовану у давньоруської лісової вівці, і перевищує середнє значення для волзько-болгарської. Розміри двох плюсневих кісток (найбільша довжина 148; 167 мм) вказують на те, що вівця з Чучина була більша від давньоруської лісової і за своїми розмірами наближалася до болгарської та золотоординської.

Свиня свійська (*Sus scrofa domestica*). За кількістю кісток і особин свиня свійська посідає останнє місце серед сільськогосподарських тварин Чучина. Як видно з табл. 1, близько 2/3 решток свині становлять кістки черепа, переважають залишки молодих особин (до 60%). Кістки дуже подрібнені, тому вдалося зробити тільки небагато промірів (табл. 3). Порівняння остеологічного матеріалу з даними для давньоруської лісової свині показує, що свиня свійська з Чучина в середньому була дещо більша.

Кінь свійський (*Equus caballus*). Під час розкопок Чучина було знайдено велику кількість залишків свійського коня. Вони сильно пошкоджені, що, безперечно, вказує на споживання конини в їжу. Всього визначено 1148 кісток від 57 особин. Цілими збереглися лише кістки суглобів, фаланги пальців та невелика кількість метаподіїв. Дані табл. 1 свідчать про спів-

Таблиця 4

Розміри (мм) і пропорції (%) кісток коня свійського

Показник	<i>n</i>	Lim	<i>M</i>	$\pm m$	σ	<i>c</i>
Ширина нижнього блоку плечової кістки	12	62,5—77,5	70,6	1,35	4,75	6,7
Ширина нижнього суглобового блоку променевої кістки	10	54,5—69,5	61,4	1,18	3,40	5,7
Ширина нижнього кінця гомілкової кістки	18	67,0—79,5	71,8	1,69	7,17	9,9
Довжина таранної кістки	39	52,0—70,5	58,98	0,58	3,60	6,1
Довжина п'яткової кістки гомілкової кістки	9	102,5—116,5	107,72	1,54	4,64	4,3
Довжина п'яткової кістки	9	191,0—225,0	212,5	1,71	8,15	3,8
Ширина верхнього кінця п'яткової кістки	10	47,0—54,0	51,2	0,57	1,82	3,5
Ширина нижнього кінця п'яткової кістки	14	42,5—52,0	47,0	0,80	3,00	6,4
Ширина діафіза	9	30,5—37,5	34,1	0,84	2,54	7,5
Індекс ширини верхнього кінця п'яткової кістки	8	21,8—26,2	24,1	0,55	1,56	6,5
Індекс ширини нижнього кінця її	9	20,6—24,1	22,05	0,39	1,18	5,3
Індекс ширини її діафіза	9	14,4—17,5	16,05	0,36	1,08	6,7
Довжина плюсневої кістки	5	235,5—279,5	260,5	—	—	—
Індекс ширини її діафіза	5	11,1—12,8	12,25	—	—	—
Найбільша довжина 1-ї фаланги передньої кінцівки	17	78,5—94,0	84,5	0,39	3,62	4,3
Індекс ширини верхнього кінця 1-ї фаланги передньої кінцівки	16	57,9—65,6	62,6	0,54	2,17	3,5
Індекс ширини діафіза передньої кінцівки	17	37,8—46,4	41,09	0,48	2,00	4,9
Довжина 1-ї фаланги задньої кінцівки діафіза	17	74,5—86,5	82,8	1,60	4,30	5,2
Індекс ширини задньої кінцівки	17	39,8—47,6	42,06	0,75	3,10	7,3

відношення різних кісток коня в матеріалі з Чучина. Майже всі вони належали дорослим особинам. Відсутність цілих черепів чи їх великих фрагментів не дає можливості скласти уявлення про краніологічні особливості тварин. Біометрично опрацьовані результати вимірів кісток посткраниального скелета зведені в табл. 4. Докладніше слід зупинитися на аналізі метаподіїв, які мають важливе значення для характеристики давніх коней. Ця серія складається з дев'яти п'яткових і п'яти плюсневих кісток. За ширину діафіза, яка подана в процентах до довжини метаподія, коні з Чучина розподіляються так ⁴: напівтовстоногі становлять 50%, другу велику групу утворюють тонконогі (21,43%) та напівтонконогі (21,43%), зовсім не було дуже тонконогих і товстоногих. Такий склад відрізняється як від давньоруських лісових, так і від золотоордынських коней. Наприклад, у Чучині найчисленніша група — це напівтовстоногі коні, тоді як серед золотоорлинських ця група зовсім не зазначена, а серед давньоруських вона становить лише 1,2%.

За довжиною променевих кісток і метаподіїв відповідно до таблиці В. О. Вітта ⁵ встановлено висоту в холці для коней з Чучина. Нижче наведені дані характеризують різні висоти (табл. 5).

Серед чучинських коней переважала група малорослих (60%), однакова кількість була дрібних та середніх. Одна кістка належала рослій особині. Зовсім не зазначено дуже дрібних та великих тварин.

Порівняння з кінами давньоруських пам'яток лісової зони не дає різких відмінностей. Тільки для довжини передніх та задніх путових кі-

⁴ Класифікація подана за О. О. Браунером (А. А. Б р а н е р. Лощадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии.— Материалы к познанию домашних животных России. СПб., 1864).

⁵ В. О. В и т т. Лошади Пазырыкских курганов.— СА, XVI. М., 1952.

Таблиця 5

Варіаційний ряд, см	Характеристика ряду					
	<i>n</i>	Lim	<i>M</i>	$\pm m$	σ	<i>C</i>
120 128 136 144 152 3 10 3 1	17	120—152	132,96	1,43	5,92	4,5

Таблиця 6
Співвідношення між видами сільськогосподарських тварин*

Вид	Кількість кісток		Число особин		Кількість м'яса	
	абс.	%	абс.	%	кг	%
Бик свійський	1695	44,4	74	30,8	18500	56,0
Вівця і коза	676	17,7	69	28,8	3450	10,4
Свиня свійська	300	7,8	40	16,6	3600	10,9
Кінь свійський	1148	30,1	57	23,8	7524	22,7
Разом	3819	100,0	240	100,0	33074	100,0

* Корисна вага свійського бика 250 кг, дрібної рогатої худоби — 50, коня — 132, свійської свині — 90 кг (Н. П. Герчиков. Стоговство. М., 1964; Е. Ф. Лискун. Экстерьер сельскохозяйственных животных. М., 1949).

сток різниця статистично достовірна. За висотою в холці в середніх арифметичних чучинські коні також були подібні до давньоруських лісових, середній ріст яких дорівнював 132,56 ± 0,28 см. Такі незначні відмінності між цими групами пояснюються недостатньою кількістю матеріалу. Зіставлення з даними інших поселень Середнього Подніпров'я виявляє чіткішу картину. За цими даними свійський кінь лісостепової зони мав більші абсолютні розміри порівняно з лісовим⁶. Відмінності для більшості ознак підтверджуються статистично. Однак за індексами кісток коні Лісостепу близькі до лісівих.

Собака свійський (*Canis familiaris*). Кістки собак збереглися значно краще, ніж залишки інших свійських ссавців. Серед 174 кісток від семи особин є добре збережені черепи і багато цілих трубчастих кісток. Було знайдено один повний скелет собаки. Як свідчать проведені виміри, у собак з Чучина довжина морди середня (47—51% основної довжини черепа). З трьох вимірюваних черепів два були середньолобі, а третій вузьколобий. За класифікацією Вироста⁷, ці залишки належали собакам середніх розмірів з черепом середньої довжини.

Наведені тут дані про кількісне співвідношення окремих видів вказують на їх місце і значення у господарській діяльності населення Чучина.

Кістки диких тварин знайдено в незначній кількості, за числом особин вони становлять тільки 6% решток всіх ссавців. Отже, у населення Чучина мисливство в господарстві не мало істотного значення. Сільськогосподарські види (бик, вівця, коза, кінь, свиня) відігравали дуже велику роль, і розподіл їх за кількістю особин визначає місце, яке відводилося їм у тваринництві. Основним його об'єктом був бик свійський. В стаді пере-

⁶ Н. Г. Тимченко. О фауне диких и домашних животных средневековых памятников Среднего Поднепровья.— Природная обстановка и фауны прошлого, вып. 5. К., 1970.

⁷ P. Wrosto. Psy wczesnozelaznej i (wszesno) średniowiecznej Europy Wschodniej.— Zeszyty naukowe szkoły rolniczej we Wrocławiu. Weterynaria, XXI, № 72, 1967.

важали корови віком понад 2,5 роки. Якщо зважити на кількість м'яса, одержаного від даного числа особин (табл. 6), то можна констатувати, що бик свійський давав більше половини цього продукту. Друге місце належало дрібній рогатій худобі, яка своєю чисельністю не набагато поступалася свійському бику. Свиня порівняно з іншими сільськогосподарськими видами відігравала меншу роль, але й вона достатньою мірою забезпечувала населення Чучина м'ясом.

Привертає увагу зовсім незвичайна кількість решток коня в Чучині порівняно з іншими слов'янськими пам'ятками. Справа в тому, що десь на рубежі нашої ери в зв'язку з переходом до орного землеробства почалося широке використання коня як тяглої сили і тому він, очевидно, втратив своє значення як джерело харчування. У Чучині число особин становить 23,8%, а кількість споживаного м'яса — 22,7%. Місце коня в кухонних залишках таке саме, як і в пам'ятках скіфського часу лісостепової зони, де широко споживали конину⁸. Потреба в ній, зафіксована в Чучині, пояснювалась, можливо, перебуванням тут кочовиків, зокрема половців, або якимись іншими причинами, наприклад голодом.

Н. Г. ТИМЧЕНКО

**Домашние животные
из древнерусского города Чучина**

Резюме

В статье приведены результаты изучения костей домашних животных древнерусского города Чучина, находившегося около современного с. Щучинка Кагарлыкского р-на Киевской обл. Домашние животные представлены всеми основными формами (бык домашний, овца, коза, свинья, лошадь, собака). Обращает внимание большое количество фрагментов костей лошади (23,8% особей сельскохозяйственных животных), что, как правило, не свойственно славянским памятникам. Большая фрагментарность материала не дает возможности сделать определенные выводы, однако можно говорить о том, что сельскохозяйственные животные в Чучине, расположеннном в Среднем Поднепровье, были несколько крупнее таковых из памятников лесной зоны.

⁸ В. И. Ч а л к и н. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке. — МИА, № 135, 1966.

Z. Bukowski. *Studia nad Południowym i Południowo-Wschodnim Pograniczem Kultury Łużyckiej*, w-wo PAN. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969

3. Буковський. Дослідження південних і південно-східніх окраїн лужицької культури, в-во ПАН. Вроцлав — Варшава — Краків, 1969

За післявоєнні роки польська археологія зробила значний крок вперед у галузі вивчення однієї з найцікавіших і найбагатших культур другої половини бронзової і початку залізної доби — лужицької культури. Розкопано велику кількість нових пам'яток. Інтерес до лужицької культури у сучасній громадськості Польщі вже давно переріс чисто наукові рамки. Але отримані нові лужицькі старожитності дали не лише змогу реконструювати побут їх творців, вони визначили (що дуже важливо) значні відмінності між окремими групами лужицької культури, що дали підстави по-новому розглянути такий ряд питань, як визначення культурного субстрату окремих груп, специфіка їх розвитку, взаємозв'язки, етнічна спільність чи відокремленість племен лужицької культури, їх походження і т. д.

Однак за останній час особливо виразно позначилась рівномірність між дослідженнями окремих груп лужицької культури. З них чи не найбільше висвітленими в археологічній літературі були південні і південно-східні прикордонні групи.

Рецензована праця З. Буковського з її переглядом численних не опублікованих ще матеріалів з території Польщі і поза її кордонами, а також з великим бібліографічним матеріалом викликала неабияке зацікавлення. Вона охоплює важливі питання, що стосуються південних і південно-східних районів поширення цієї культури.

У вступі значне місце приділяється теоретичним зasadам досліджень: поняттю археологічної культури і методам аналізу джерельної бази. Автор підкреслює, що традиційний у польській археологічній науці термін «лужицька культура» взятий ним виключно як робоче формулювання, під яким розуміється «велике угруповання культурної спільноти».

У II розділі розглядаються праці, пов'язані з датуванням бронзового, гальштатського і латенського періодів, вказуються розбіжності між окремими хронологічними системами. На думку З. Буковського, існуюча тенденція датувати лужицькі групи як пам'ятки єдиної археологічної культури ускладнює визначення етапів їх розвитку. Вказуючи на зв'язки окремих груп лужицької культури з суміжними культурами, З. Буковський вважає, що при роботі над матеріалом слід враховувати специфіку розвитку і періодизацію центрів, під впливом яких ці групи знаходяться.

Розділ III присвячений процесам кристалізації лужицької культури на її південних і південно-західних окраїнах. На основі наявної джерельної бази автор робить спробу з'ясувати початкові стадії утворення тут перших лужицьких комплексів. Розглядаючи ряд груп у їх розвитку, він вказує на зміни, що настають на всій цій території у зв'язку з гальштатськими, протолатенськими і згодом латенськими впливами.

У IV і V розділах дається огляд лужицьких груп на території східної Чехії, Моравії і Словаччини. Автор вважає землі північної Моравії, північно-західної Словаччини і частково Сілезії колискою другого за часом центру утворення лужицької культури. І тут основна увага дослідника спрямована на з'ясування генезу, культурних зв'язків та визначення залежно від цього території поширення лужицьких груп, трансформація яких простежується у книзі протягом усього часу їх існування. Розглядаються і ті з них, що локалізувалися на південно-східних окраїнах Польщі. Зокрема, цікавими є міркування автора щодо тарнобжеської групи, оскільки вона належить до ареалу пам'яток, походження яких пов'язується з тшцінецькою культурою. Деякі застереження викликає, проте, не підтверджений археологічними даними висновок про те, що східна межа по-

ширення тарнобжеської групи проходила приблизно за 30—40 км на схід від Львова, тобто на території, де згодом формувалася висоцька культура.

З. Буковський порушує питання зв'язків лужицької культури з фракійським світом і розглядає суміжні з нею на півдні пам'ятки ранньозалізної доби, підкреслюючи усю складність визначення їх територіальних і хронологічних меж. Щодо інтерпретації генезису кштановицької культури автор підтримує погляд скіфського часу, тобто з культурою лісостепових племен України, змінивши, таким чином, попередню трактовку цього питання, де поява кштановицької культури на Закарпатті пояснювалася ним як результат першої хвилі скіфської інвазії (Z. B u k o w s k i. K arata w okresie halsztackim.— *Acta Archaeologica Carpatica*, t. IV, 1963, стор. 117, 123, 124).

Відносно дискусії про вплив кельтів у Східних Карпатах (З. Возняк, М. Ю. Брайчевський, В. І. Бідзіля, 1965 р.) дослідник погоджується з концепцією про значну інфільтрацію їх культури, а навіть часткове проникнення цих племен у Східні Карпати.

За всю історію досліджень лужицької культури, певно, найбільш дискусійною була проблема генезису її східних груп, а також її вплив і поширення на схід. Тому не дивно, що присвячений саме цим питанням VI розділ книги З. Буковського викликає особливий інтерес. Автор намагається відповісти на два таких основних питання, як, по-перше, чи утворилася лужицька культура у східних районах на місцевій основі, чи, може, поява тут її пам'яток є результатом міграції з заходу; по-друге, який характер мали зв'язки цієї культури з сусідніми на сході і південному сході і де проходила східна межа її суцільного поширення? На думку З. Буковського, теза про безпосередній розвиток (в рамках одного населення) від тишинецького до лужицького етапів у східних районах може стосуватися поки що лише межиріччя Вісли, Сану і Західного Бугу. Що ж до районів східніше Західного Бугу, то поява лужицьких пам'яток має характер напливу і припадає не раніше ніж на IV період бронзи на території тишинецької культури і згодом на тишинецько-комарівській (в околиці Західного Бугу, Стиру аж до Горині). Автор зауважує також, що з поширенням лужицької культури на схід скорочується кількість могильників, а наявні поселення відкритого типу свідчать про короткочасність їх існування (стор. 424).

Пам'ятки типу Ульвівок дослідник вважає єдиною виразною ранньолужицькою групою на цій території і трактує як периферійний вивів лужицької культури на тишинецькій основі з незначними домішками комарівської культури (стор. 426).

Треба зауважити, однак, що при розв'язанні багатьох додаткових питань автор дотримується концепції давоенних дослідників. Насамперед це стосується так званих волинських культур, інтерпретації окремих груп пам'яток, як і генезису висоцької культури. Саме останній З. Буковський приділяє особливе місце, але вважає її не окремою археологічною культурою, а найдалі пошиrenoю на схід локальною групою лужицьких пам'яток (Z. B u k o w s k i. W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury lużyckiej.— *Archeologia Polski*, t. XI, z. 1. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, стор. 28).

Деякі висновки З. Буковського суперечать фактичним даним. Це стосується, по-перше, тези про існування тут у «довисоцькому» періоді лужицького населення. Безсумнівно, зв'язки між обома культурами були. Але на території, де сформувалася висоцька культура не виявлено жодної чисто лужицької пам'ятки. Так, ульвівецька група і могильник в Млинівськах розташовані північніше, могильники в Терновиці і Скваряві — на західній межі висоцької території, місцезнаходження лужицьких пам'яток у Ровенській обл. — за районом висоцької культури у північно-східному напрямку, а поховання в Білій, якщо воно дійсно лужицьке, — в південно-східному. Натомість єдині пам'ятки з цієї території, що можуть репрезентувати попередню епоху, належать до комарівської культури (Гончарівка, Конюшків, Ясенів, Висоцьке, Лагодів, Звенигород).

Непереконливим є припущення дослідника про те, що висоцькі племена могли запозичити обряд поховань з трупопокладеннями від лужицької культури (стор. 434, 435). Між інвентарем ранніх висоцьких могильників і могильника у Вільховому (Ульвівок) не простежується зв'язків. Усі ж інші поховання з трупопокладеннями з'являються пізніше і є надто віддаленими (Сілезія), щоб говорити про їхні впливи на висоцьку територію та про спільні регіональні особливості. Нарешті, немає підстав відводити висоцькій культурі такого широкого ареалу, зокрема в північному напрямку.

Важливою є думка З. Буковського про «перехідну зону» від лужицької території до культур українського Лісостепу (стор. 446). Припускаємо, однак, що саме ця зона

є ширшою, ніж визначена їй автором смуга вздовж лінії Грубешів — Володимир — Со-каль. Її пам'ятки у Західній Україні виділяються в окрему локальну групу межиріччя Західного Бугу і Стиру. Мабуть, західніше і північніше вони заходять і на територію Польщі, як свідчить, наприклад, кераміка з Кам'янки Надбужної (T. Hildt-Wegrzynowicz. Sprawozdanie z badań osady kultury lużyckiej we wsi Kamionka Nadbużna pow. Ostrów Mazowiecka w latach 1955—1956. Wiedomości archeologiczne, XXIV, z. 4, стор. 307, табл. XLVIII, 1, 3, 4, 13, 14). Ці пам'ятки цікаві тим, що зберігають деякі місцеві комарівсько-тшцінецькі традиції, не засвоюючи напливових елементів з заходу. Отже, не виключено, що близькість до суміжних культур пояснюється не лише впливом останніх або можливими демографічними змінами, а й спорідненістю їх культурного підґрунтя ще на комарівсько-тшцінецькому етапі. Заслуга З. Буковського полягає у тому, що він ще раз поставив питання про неоднорідність самої лужицької культури, в основі якої є зовсім різні за походженням культури: унетицька — на заході і тшцінецька — на сході. Шкода лише, що він не торкається проблеми етнічної структури лужицького суспільства.

Цікаві міркування автора з приводу генезису східної і західної подільських груп скіфського часу. Останній він розглядає як вияв нової на цій території «скіфської» культури надніпрянського населення, що прийшло сюди зі сходу і панувало протягом VI—V ст. до н. е. (стор. 460—466). Однак, характеризуючи західноподільську групу скіфського часу, дослідник не врахував дуже важливих пам'яток, зокрема типового для розквіту цієї культури поселення в Івано-Пустому, а також ранніх поселень типу Сухоставу, що дають змогу разглядати цю групу в розвитку.

Нереально звучить притягнута знову до нашої території концепція автора про «кіммерійську небезпеку» в VII ст. до н. е. (стор. 454—455, 461, 464 та ін.). Походження як бронзових, так і золотих скарбів не можна пояснювати лише загрозою з боку кіммерійців, для цього немає жодних доказів.

Окремий підрозділ монографії присвячено милоградській культурі (стор. 472—486). Тут коментуються спірні моменти її інтерпретації, розглядаються можливі контакти з лужицьким населенням. Приділяючи увагу питанням про етнічну належністьносіїв милоградської культури, автор ставить під сумнів зв'язок її з геродотовими неврами і схильний приєднатися до думки П. М. Третьякова, який вважає ці племена індоевропейцями, спорідненими як з балтами, так і слов'янами.

Цікавими і одночасно дещо спірними є міркування автора з приводу поморської культури. За його припущенням, на території східніше Вісли у ранньолатенському періоді вона представлена не однією, а двома культурами: власне поморською і підкльошових поховань (причому остання є лише продовженням розвитку лужицьких традицій). Дальше формування названих двох культур відбувалося в умовах мирного співіснування, що привело до утворення змішаних кльошово-поморських форм, які автор вважає виявом чергової фази лужицької культури.

Слід зазначити високу якість карт, доданих до книги. Недоліком, на нашу думку, є те, що автор не ілюструє книгу хоча б схематичними рисунками.

Монографія З. Буковського — далеко не буденне явище в археологічній науці. Деякі критичні зауваження лише підкреслюють усю складність охоплених проблем і аж ніяк не зменшують наукової цінності праці.

Л. І. Крушельницька

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

М. І. ГЛАДКИХ

Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування

Пізній палеоліт характеризується розвинутим мисливсько-збиральницьким господарством на базі використання кам'яних і кістяних знарядь, продуктивними засобами колективного полювання на великих стадних тварин (мамонта, бізона, північного оленя). Ці умови сприяли тому, що первісні колективи подовгу залишались на одному місці. На рівнинах, де не було печер, люди будували довгочасні угруповані житла.

Перші пізньопалеолітичні житла в нашій країні були відкриті в кінці 20 — на початку 30-х років. Відкриття пам'яток і розробка методів їх вивчення — загальнозвідане досягнення радянської археологічної науки. Пізньопалеолітичні поселення і житла — одне з важливих джерел вивчення соціальної організації і економічної структури стародавнього суспільства, побуту населення, його сімейно-шлюбних відносин.

Житлові споруди цієї доби трохи заглиблені в землю, конічно або напівсферично форми, круглі та овальні в плані. Вони близькі за типом до зимових жителів північних народів. Основним несучим елементом їх конструкції були дерев'яні жердини, які перекривались шкурами і зверху обкладались кістками великих тварин та землею. Будівельний матеріал розташовувався на поверхні житла таким чином, що найбільш і найважчі фрагменти (черепи, нижні щелепи, крижкові кістки і трубчасті кістки кінцівок мамонта) укладались біля основи стін. Легкі кістки (лопатки і невеликі бивні мамонта) займали середню частину нахилених стін, а ще легші (роги північного оленя, ребра тварин) вінчали конструкцію. Інколи стіни і дахи підтримувались зсередини дерев'яними опорами. Всередині житла були вогнища для готування їжі й освітлення, місця, відведені для обробки каменю і кісток, «колтарі» з культовими предметами. Навколо домівки розташувались ями з запасами кісток, що використовувались як будівельний і паливний матеріал та сировина для виготовлення знарядь. Житла разом з ямами становили господарсько-побутовий комплекс.

Під час руйнування, коли підривали жердини, які підтримували стіни й покрівлю, вся конструкція завалювалася всередину житла, перекриваючи собою предмети побуту і залишки вогнищ на долівці. Внаслідок нахилу стін це скучення кісток зберігає певний порядок: важкі лежать по периметру завалу, трохи легші — в середній його частині і зовсім легкі — в центрі.

Залишки пізньопалеолітичних жителів є частиною культурного шару, який під час вивчення археологічних пам'яток завжди підлягає руйнуванню. Однак важливість жителів як історичного джерела і розуміння їх цілісності як археологічної пам'ятки зобов'язують дослідників до того, щоб зберегти недоторканими елементи конструкції в їх взаєморозташуванні, подбати про консервацію залишків жилого комплексу і після завершення розкопок перетворити його в експозиційний об'єкт.

Зарах існують три методи консервації та експонування пізньопалеолітичних жителів і господарсько-побутових комплексів.

Перший метод, застосований О. М. Рогачовим під час розкопок Аносівського поселення в с. Костьонки на Дону, полягає в тому, що всі кістки, які входили в конструкцію житла і заповнювали ями-сховища, залишались на місці розкопу. Оскільки площу поселення перекривали пізніші відклади, то залишки житла виявилися на дні квадратного розкопу глинистою понад 2 м. Над ним було споруджено павільйон, всередині якого по краю влаштовано оглядову галерею. Безпосередньо до залишків поселення ведуть сходи. З метою консервації кістки насичувались розчином синтетичної смоли. Таким чином, археологічний розкоп перетворився в своєрідний музей, особлива цінність якого полягає в тому, що всі його експонати — сліди життєдіяльності стародавньої людини — зберегли своє природне взаєморозташування. Це дає можливість судити і про характер житла в цілому, і про правильність запропонованої реконструкції.

Другий метод застосували І. Г. Підолічко та І. Г. Шовкопляс. Він характеризується тим, що залишки конструктивних елементів житла після ретельної фіксації їх у розкопі знімаються та переносяться в стаціонарне музейне приміщення, де проводиться скелетна реконструкція пам'ятки в натуральну величину. Несучі елементи конструкції виготовлено з сучасних матеріалів. Кістковий матеріал піддається консервації. Доцільність такого методу полягає в тому, що дослідницьким шляхом перевіряється правильність місця окремих конструктивних елементів стін і покрівлі, визначеного в результаті планіметричного аналізу завалу житла, а також правильність реконструкції в цілому. В Палеонтологічному музеї АН УРСР експонуються мізинське житло з розкопок

I. Г. Шовкопляса та Межиріцьке з розкопок I. Г. Підоплічка. Другою позитивною рисою такого методу є те, що розширяються можливості експонування пам'ятки, ознайомлення з нею великого кола відвідувачів. Це важливий засіб пропаганди історичних знань, використання дбайливого й уважного ставлення до скарбів минулого.

Третій метод вперше використали М. І. Сікорський та І. Г. Шовкопляс в Переяслав-Хмельницькому етнографічному музеї просто неба. Залишки Добринівського господарсько-побутового комплексу з розкопок I. Г. Шовкопляса вони не розбирили під час польових досліджень, а перенесли величими монолітами разом із землею, що оточувала знахідки, на територію музею. Тут було відновлено ситуацію, зафіксовану під час розкопок. За допомогою додаткових експозиційних засобів разом з демонстрацією залишків пізньопалеолітичного житла розкривається тема життя первісного мисливського колективу. Цей метод поєднує в собі позитивні сторони двох попередніх. По-перше, відвідувачам музею демонструється зовнішній вигляд археологічного розкопу, видобуті з нього матеріали та методи їх наукової інтерпретації. По-друге, залишки пізньопалеолітичного житла, перенесені на територію музею, стають в ряд інших архітектурних споруд, що визначає їх місце в історії будівництва.

Всі ці методи консервації і експонування пізньопалеолітичних жителів і господарсько-побутових комплексів однаковою мірою заслуговують на увагу. Вибір того або іншого з них залежить перш за все від цілей і завдань дальнішого дослідження пам'ятки, а також від її стану.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВУАК	— Всеукраїнський Археологічний комітет
ГИМ	— Государственный исторический музей в Москве
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Шевченка
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества
ІА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР
ІСН	— Інститут суспільних наук
ІГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАО	— Московское археологическое общество
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МОИП	— Московское общество испытателей природы
НА ІН АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК	— Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СЭ	— Советская этнография
Труды... АС	— Труды... Археологического съезда
AZ	— Archeologicke zohledy
ESA	— Eurasia septentrionalis antiqua
JPEK	— Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst
SCIV	— Studii și cerceteri de istorie veche
ZWAK	— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej

ЗМІСТ

Статті

Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії неолітичного населення Південної Європи	3
Чередищенко М. М. питання хронології абашивської культури Середнього Дону	20
Крушельницька Л. І. (Львів). Про зв'язки лужицької та висоцької культур	30
Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії	41
Кубишин А. І. Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі	55
Повідомлення та публікації	
Рум'янцев О. М. (Ленінград). Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі	62
Махно Є. В., Шрафутдинова І. М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанії на Дніпрі	70
Михайлів Б. Д. (Мелітополь). Поховання доби бронзи в Північному Приазов'ї . .	81
Нечитайло А. Л. Найдавніше поховання з трепанованим черепом на Ставрополлі	83
Золотун В. П. (Херсон). Результати палеогрунтових досліджень курганів поблизу Каховки в 1968 р.	86
Гопак В. Д., Хавлюк П. І. (Вінниця). Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя	90
Тимченко Н. Г. Свійські тварини з давньоруського міста Чучина	96
Рецензії	
Крушельницька Л. І. (Львів).— Z. Bukowski. Studia nad Południowym	103
Охорона археологічних пам'яток	
Гладких М. І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування	106
Список скорочень	108

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Даниленко В. Н., Шмаглий Н. Н. Об одном поворотном моменте в истории энеолитического населения Южной Европы	20
Чередниченко Н. Н. Вопросы хронологии абаевской культуры Среднего Дона	29
Крушельницкая Л. И. (Львов). О связях лужицкой и высоцкой культур	41
Корпусова В. Н. О населении хоры античной Феодосии	55
Кубышев А. И. Хронология одного типа амфор времени Киевской Руси	61

Сообщения и публикации

Румянцев А. Н. (Ленинград). Прикарпатские элементы в среднеднепровской культуре	69
Махно Е. В., Шрафтдинова И. Н. Могильник эпохи поздней бронзы близ хуторы Компанийцы на Днепре	80
Михайлов Б. Д. (Мелитополь). Погребение эпохи бронзы в Северном Приазовье	82
Нечитайло А. Л. Древнейшее погребение с трепанированным черепом на Ставрополье	86
Золотун В. П. (Херсон). Результаты палеопочвенных исследований курганов близ Каховки в 1968 г.	90
Гопак В. Д., Хавлюк П. И. (Винница). Технология обработки железа у зарубинецких племен Южного Побужья	96
Тимченко Н. Г. Домашние животные из древнерусского города Чучина	102

Рецензии

Крушельницкая Л. И. (Львов).—Z. Bukowski. Studia nad Południowym	103
Охрана археологических памятников	
Гладких М. И. Позднепалеолитические жилища, методы их консервации и экспонирования	106
Список сокращений	108

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1973 РОЦІ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

**Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Мова російська.
25 арк. 2 крб. 80 коп.**

Монографія є продовженням книги цього ж автора «Неоліт України». Це дослідження присвячено вивченю процесу формування основних етністоричних утворень Південно-Східної Європи епохи енеоліту, зокрема трипільської і древньо-ямської областей.

Наливайко Д. С. Українсько-західноєвропейські зв'язки XV—XVII ст. Мова українська. 20 арк. 2 крб. 16 коп.

У книзі вперше в історичній літературі досліджуються культурні і літературні зв'язки України і Західної Європи за добу Відродження. Зокрема, вперше вводиться в науковий обіг ряд італійських, французьких, німецьких і англійських історико-літературних пам'яток про тогочасну Україну та боротьбу українського народу за соціальне і національне визволення. Багато уваги приділено поширенню й самобутньому розвиткові на Україні великих європейських ідейних і культурних рухів XV—XVII ст.

Історія Української РСР. Короткий нарис. Мова українська. 20 арк. 2 крб. 05 коп.

Створений колективом провідних учених нарис охоплює історію України від найдавніших часів до наших днів. У ньому розповідається про населення стародавньої України, героїчну боротьбу українського народу проти соціального гніту і іноземних загарбників у XIV—XVII ст., про історичний акт возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення. У дослідженнях, що охоплюють XIX — початок ХХ ст., висвітлюється розвиток революційного руху на Україні, який очолювали робітничий клас і його Комуністична партія. У нарисі докладно розглядаються боротьба українських трудящих за встановлення і зміцнення Радянської влади, основні етапи соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні.

Телегін Д. Я. Середньостогівська культура доби міді. Мова українська. 10 арк. 1 крб. 11 коп.

У монографії характеризується матеріальна і духовна культура середньостогівських племен IV—III тисячоліття до н. е., поселення і могильники яких виявлено за останні десятиріччя в Подніпров'ї, на Сіверському Дінці та в Нижньому Подонні. Розглядається питання антрополітичного складу цього населення, хронології і періодизації культури, її походження та зникнення. Ставиться проблема ролі середньостогівських племен в історії Східної Європи взагалі.

Видання ілюстроване.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якому магазину «Книга — поштою» або безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (252601, Київ-601, МСП, вул. Кірова, 4).

«НАУКОВА ДУМКА»